

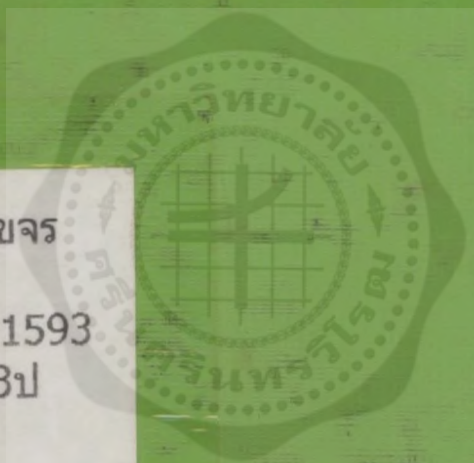
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ห้องขจร

อ

923.1593

บ143ป

๑
๙๒๓.๑๕๙๓
๒๑๔๓.๑

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

- △ เนื้อในสถาบันพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ หรือ
- △ ขุนหลวงบรมโกศ พระประมุขอันดับที่ ๓๑ แห่งกรุงศรีอยุธยา
- △ ราชธานี ทรงปกครองบ้านเมืองเป็นปกติสุขตลอดรัชสมัย เพราะ
- △ ไม่มีข้าศึกมาอ้ายบีบหา จุดเด่นของพระองค์ คือทรงทำนุบำรุง
- △ พระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง เป็นกิตติศัพท์ไปถึงนานาประเทศ เป็น
- △ ผลให้ประเทศลังกาซึ่งมีความวิบัติสมณวงศ์ เข้ามาขอพระสงฆ์ไทย
- △ ออกไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา ถวายพระเกียรติยศของพระองค์
- △ ช่วงกาลนาน และเป็นยุคกวีเฟื่องในยุคปลายแห่งกรุงศรีอยุธยา

รวบรวมเรียบเรียงโดย

ประยูร พิศนาคะ

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

จัดพิมพ์จำหน่ายโดย

สำนักบาเน

หนังสือพิมพ์ดวงอาทิตย์ ๐๑

๕ ตรอกแพ่งสรรพศาสตร์ ด้านคลองหลอด นครหลวงกรุงเทพธนบุรี

ปกแข็งหุ้มพลาสติก

ราคา ๓๕ บาท

๕ ๑๐๐๑๑

๑๔๓. ๑๙๑

๒

หนังสือเล่มนี้ ใช้เอกสารในการรวบรวม
เรียบเรียงมากฉบับ ที่มาของหนังสือ
เรื่องใด ผู้เขียนได้กล่าวชื่อเรื่อง พระ
นาม และนามของท่านเจ้าของเรื่องไว้
ทุกแห่ง ด้วยความเป็นหนังสือ
ในทางเอกสารทุกฉบับนี้ ผู้เขียนขอกราบ
ขอบพระคุณอย่างสูงไว้ในที่นี้ด้วย ความ
ปรารถนาอันแรงกล้าของผู้เขียน ก็คือ
เพื่อประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจ, นักศึกษา
จะได้ทำความรู้ได้จากหนังสือนี้พอสมควร

๓๕ ๓๙๑

■ คำนำ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงมีพระบุญญาบารมี พระองค์หนึ่ง ที่ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ โดยมีได้ทรงคิดไว้ก่อน ด้วยมีเจ้าฟ้านเรนทร์ กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ควรจะได้รับรัชทายาท หากเสด็จออกผนวช บำเพ็ญประโยชน์ทางพระพุทธศาสนา เป็นอันว่าพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าเสือทั้งสองพระองค์ ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นอันดับกันมา

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้นำออกอากาศโดย คุณอาคม ทันนิเทศ ในรายการวรรณกรรมทางอากาศ ณ 01 ภาคพิเศษ กองบินยุทธการ ปีพุทธศักราช 2512 แต่ยังเป็นที่น่าสนใจของท่านผู้เคยฟัง, ท่านผู้สนใจติดตามอ่าน และท่านเหล่านั้นประสงค์จะรวมวรรณกรรมชุดนี้ให้สมบูรณ์ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชอันเป็นปฐมเริ่มแรก

ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณอย่างสูงยิ่ง และได้มอบให้สำนักงาน หอสมุดกลาง 09 จัดพิมพ์ต่อเนื่องกันไป ดังเช่นที่เคยพิมพ์มาแล้ว โอกาสนี้ขอขอบคุณ คุณอาคม ทันนิเทศ ซึ่งเป็นผู้สนับสนุนข้าพเจ้าแต่เบื้องต้นมา และขอบคุณท่านผู้เคยฟัง, เคยอ่าน วรรณกรรมชุดนี้โดยทั่วหน้าทุกท่าน

ประยูร พิศนาคะ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

■ บทนำ

สรรเพชญ์ที่เก้าป็น	อยุธยา
พร้อมอนุชอุปราชา	พยุห์สร้าง
เสด็จลดนครนา	ยกประพาต ไพรเฮ
แรมทัพหวังจับช้าง	เพื่อใช้ในบุรี ฯ
ราชตรีจันทร์แจ่มท้าว	เกลิงคช บาคเฮย
อมาตย์ชัชวาลตาม	เสด็จด้อม
คอยทางคชเดือนสกค	รอยพบ ตัวนอ
พระขับพระคชพร้อม	อมาตย์คล้องคอกัน ฯ
จันทร์ลับเมฆข้างพระ	ลับฉาย ไม่เฮย
อนุชขับคชเหม่อหมาย	ช่วยคล้อง
จวบเงาพฤกษ์เสียพลาย	ทรงชวค เขเฮย
ควาญตกช้างฟกร้อง	รีเข้าไพรสาณฑ์ ฯ

โองการเลิกไล่ให้	กินพลับ พลานา
อนุชนหัวนอนชอบรับ	โทษพลั้ง
ไม่เกล้งพระไม่จับ	เอาผิด นิดเลย
เสร็จเสด็จกลับกรุงทั้ง	คู่ท้าวเนาเวียง ฯ

โคลงทั้ง 4 บท^๕ เป็นโคลงภาพพระราชพงศาวดาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ออกเผยแพร่เพื่อพระราชทานเป็นอนุสรณ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม พระเทพนารีรัตน์ ในขณะดำรงพระยศเจ้าฟ้าหญิงพาหุรัดมณีมัย, สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายตรีเพชรรัตนารัง, สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายศิริราชกกุธภัณฑ์ และพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคมนารีรัตน์ เป็นครั้งแรกเมื่อปีพุทธศักราช 24๓0

ความจริงโคลงภาพพระราชพงศาวดาร^๕ มีตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) เริ่มสร้างกรุงศรีอยุธยา จนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนกัปตันเฮนรี เบอว์น ทูตอังกฤษเข้าเฝ้า

รวมแล้ว 92 ชุดด้วยกัน เป็นการบรรยายภาพเขียนทั้ง 92 ภาพ ทั้งนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลือกสรรเรื่องในพระราชพงศาวดาร ให้จิตรกรสมัยนั้นที่ฝีมือเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย และโปรดฯ ให้กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ เมื่อยังทรงใช้พระนามพระองค์เจ้าชายทองแถมถวัลยวงศ์ ผู้ทรงถนัดการช่างทำกรอบกระจกสำหรับรูปภาพที่ช่างเขียนได้เขียนทูลเกล้าฯ ถวายเหล่านั้น คำโคลงดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์บ้าง โปรดฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการที่รักการกวี ทรงพระนิพนธ์และแต่งถวายบ้าง ให้ทันการพระราชทานเพลิงพระศพทั้ง 4 พระองค์นั้น เพื่อนำไปประดับที่พระเมรุท้องสนามหลวง และก็ได้รับจากทันสมพระราชปรารภนา โคลง 4 บทที่เชิญมานี้ เป็นส่วนหนึ่ง ทรงพระนิพนธ์โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานวชิรานุวัตตวงศ์ ฯ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวชิรานุวัตตวงศ์ บรรยายภาพเขียนตอนที่ช่างทรงพระมหาอุปราชแห่งข้างพระที่นั่ง

ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ และพระมหา
 อุปราชของ^{๕๔๔}คนก็คือเจ้าฟ้าพร พระอนุชาธิราชร่วมสมเด็จพระ
 พระบรมชนกนาถกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ซึ่งมี
 พระนามเดิมว่าเจ้าฟ้าเพชร สมเด็จพระบรมชนกนาถคือ
 สมเด็จพระเจ้าเสือ พระมหากษัตริย์ราชแห่งกรุงศรีอยุธยา
 เป็นราชานันเอง

โคลงบรรยายภาพเขียน ตอนข้างทรงพระมหา
 อุปราชแห่งข้างพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ผู้เป็น
 พระเชษฐาธิราช ความในพระราชนิพนธ์พงศาวดารฉบับพระราช
 หัตถเลขา กล่าวว่

“ในปีเถาะเบญจศกนั้น พระเจ้าอยู่หัวทั้งสอง
 พระองค์ เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสโพนข้างหัวเมือง
 นครนายกฝ่ายตะวันออก ในเพลาราตรึ้นนี้ เดือนหงาย
 เสด็จไปได้ข้างเถื่อน พระจันทร์เข้าเมฆข้างพระอนุชาธิราช
 ขับแล่นตามไปทันข้างพระที่นั่งทรง ไม่ทันจะรอรุ่ง ข้าง
 พระที่นั่งกรมพระราชวังโถมแหงเอาข้างพระที่นั่ง ความ
 ภัยข้างนั้นกระเด็นตกจากข้างลง ข้างทรงเจ็บป่วยมาก
 ก็ชวนเขแล่นไปในป่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจึงขับข้างนั้น

กลับมายังพลับพลาชัย พระมหาอุปราชไม่ได้แกลังให้ช้าง
 แห่ แต่หากรอวังช้างนั้นมันที่ ตกพระทัยกลัวพระราช
 อาญา เสด็จตามไปเผ้าที่พลับพลาชัย จึงกราบทูลพระ
 กรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้แกลัง แสงจันทร์เข้าเมฆ
 มีตมัวเป็นเงาไม่เห็นไม่ถนัด จะรอวังช้างไว้มัน ได้ทรง
 พระกรุณาโปรด ฯ อดโทษข้าพระพุทธเจ้าเถิด พระเจ้า
 อยู่หัวนั้นไม่สงสัย ไม่ทรงพระพิโรธคุณเคืองแก่พระอนุชา
 ธิราชเลย สั่งหมอบให้รักษาช้างนั้น แล้วกลับมาพระนคร”

ถึงแม้ว่าสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 หรือสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระจะได้พระราชทานโทษให้แก่พระมหา
 อุปราชแล้วก็ตาม แต่พระมหาอุปราชผู้เป็นพระอนุชาธิราช
 ก็ยังไม่วางพระทัยของพระองค์ แม้จะทรงทราบใน
 พระทัยของสมเด็จพระสรรเพชญ์ว่าไม่เหมือนหน้าพระทัย
 ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ที่ทรงหวาดระแวงเป็น
 พระมหาอุปราชยังไม่สบายพระทัยอยู่นั่นเอง เกว่งต่อ
 พระอาญาว่าจะมีพันศักดิ์อันใดวันหนึ่งเป็นแน่

ที่ว่าสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 หรือสมเด็จพระเจ้า
 เสด็จ ทรงนำพระทัยหวาดระแวงนั้น เรื่องเกิดจากจะจับ

ข้างเถื่อนมาฝึกใช้ราชการในพระนครเช่นกัน แต่เหตุการณ์
 ครึ่งนั้นเกิดขึ้นทันทศวรรค์ สมเด็จพระเจ้าเสือได้เสด็จ
 โดยชบวนเรือไปชนทศวรรค์ ตั้งตำหนักพลับพลาอยู่
 ที่ตำบลหูกวาง และได้ตั้งค่ายปักกลดล้อมฝูงข้างเถื่อน ณ ที่
 บ้างกองทอง ตลอดจนทำค่ายมั่นสำหรับจะกันข้างเถื่อน
 ที่จะเข้าจับนั้น ในการเสด็จประพาสโพนข้างครึ่งพระราช
 โอรสทั้งสองคือ เจ้าฟ้าเพชร (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ท้ายสระ) เจ้าฟ้าพร (พระมหาอุปราช กรมพระราชวัง
 บวรสถานมงคลในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ)
 ได้ตามเสด็จไปด้วย

แต่ในระหว่างค่ายหลวงที่ประทับกับค่ายล้อมข้าง
 ต่อกันนั้น เสด็จมีบึงใหญ่ขวางอยู่ระหว่างกลาง และทาง
 เดินลัดตัดตรงไปค่ายล้อมนั้น ต้องผ่านบึงใหญ่จึงจะเป็น
 การย่นหนทาง หากไม่เช่นนั้นจะต้องอ้อมวงไปไกลนัก
 สมเด็จพระเจ้าเสือ จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งพระราช
 โอรสทั้งสองพระองค์ ให้เป็นแม่กองกะเกณฑ์คนถมนั้นขึ้น
 คือพุนดินทำถนนในบึงใหญ่ ให้ผู้คนข้างม้าเดินได้อย่าง

สบาย เป็นการเดินลัดตัดทางข้ามบึง และให้สำเร็จใน
คืนนั้นให้จงได้ เพราะรุ่งสว่างจะเสด็จพระราชดำเนิน
พระราชโอรสทั้งสองก็กะเกณฑ์ผู้คนทำถนนข้ามบึงหูกวาง
แล้วเสร็จในคืนเดียวได้เหมือนกัน ขันมิใช่จะขอพระราช
ทานความดีความชอบ หากเกรงต่อพระราชอาญาเป็นตง
แต่ในที่สุดท้ายก็พ้นพระราชอาญาไปจนได้ กล่าวคือเมื่อ
เสด็จพระราชดำเนินไป ข้างพระที่นั่งเกิดไปตกหล่มเข้า
กลางบึง สมเด็จพระเจ้าเสือทรงพระพิโรธยิ่งนักถึงอุกฤษฏ์
โทษ ตรัสว่าพระราชโอรสทั้งสองคิดอุบายเป็นกบฏร้าย
จะแย่งชิงราชสมบัติจากพระองค์ เหตุการณ์ในครั้งนั้น
แสดงถึงความหวาดระแวงเห็นได้ชัด

และเหตุการณ์ในครั้งนั้น พระมหาอุปราชยังทรงจำ
ได้ดี ที่จริงข้างพระที่นั่ง เพียงแต่เหยียบถลาลงไปในดิน
ที่อ่อนตัวเพราะเพิ่งถมใหม่ ๆ และไม่ถึงกับถอนไม่ขึ้น
เหยียบถลาลแล้วถอนขึ้นได้ และยกอย่างต่อเนื่อง โดยพระราช
โอรสทั้งสองได้ตามเสด็จไปด้วยคฤหาสน์ แต่พระพิโรธของ
สมเด็จพระเจ้าเสือห้ามไม่ได้เสียแล้ว ครั้นข้างพระที่นั่ง

ข้ามพ้นบึง ทรงแปรพระพักตร์เหลือบพระเนตรมาเห็นเข้า
 เท้านั้น ก็เบี่ยงพระองค์ทรงพระแสงของ้าวเงอะพะงาบ
 พระเคียวพระราชโอรสองค์ใหญ่ แต่ในทันห้วงทีนั้น
 พระราชโอรสองค์น้อยได้รีบเอาพระแสงของ้าวของพระองค์
 ขึ้นกันรับไว้ได้ พร้อมกับกันข้างพระเชษฐาให้ห่างออก
 และพากันขับไล่หนี แต่ก็ถูกติดตามนำตัวกลับเข้าเฝ้า
 ละอองธิดพระบาท มีพระราชดำรัสให้เขียนยกหนึ่ง 30 ท
 แล้วพ้นจากการไว้ ชำร่ายยังกว่านั้น ยังมีพระราชดำรัส
 สั่งอีกต่อไปว่า ให้ลงอาญาเขียนรับเสด็จ ตอนเข้ายกหนึ่ง
 ตอนเย็นอีกยกหนึ่งทุกวันไป จนกว่าการโพนช้างสม
 พระราชปรารภณาเสด็จพระราชดำเนินกลับพระนคร

ความตอนนั้น สอดคล้องกับคำโคลงในโคลงภาพ
 พระราชพงศาวดาร ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
 พระยานิเวศนาวัตรดัดวงศ์ ทรงพระนิพนธ์อยู่ในชุดภาพ
 แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือเสด็จทรงช้างข้ามบึงหูกวาง ดัง
 เชิญมาไว้ดังนี้

พระสรรเพชญ์แปดฝ้าย	ผองพยุห์
โดยนครสวรรค์ผล	หยุดยั้ง
ชุมพล ณ บ้านหุ	กว้างประทับ แรมซา
ส่งไพร่ไล่ช้างตึง	เพนียดคล้องลงซอง ฯ

ส่งสองเฮอร์สให้	ถมบึง ขวางเขย
เฉพาะวิถีตรงถึง	เพนียดกว้าง
สองท่าเสร็จสาบจึง	เสด็จฯ ข้ามแล
ถมใหม่ไม่แน่นช้าง	เหยียบเท้าถล่มเลน ฯ

นเรนทร์ไกรธว่าลูกท้าว	คิดขบถ
เหลือบสบสองทรงกช	เสด็จไกล
เงื่อง้าวฟาดหมายปลก	ชีพเชษฐ ทยานา
ชนิษฐ์ยกขอรับได้	พี่น้องทลงหนี่ ฯ

ภูมิขับช้างไล่	บทัน
ส่งอมาตย์ตามจับปล้น	อมาตย์เต้า
พบหน่อพระเชิญจรัล	เร็วกลับ ถวายเอย
พระพิโรธสั่งตีเข้า	คำคังคั้นเมื่อง ฯ

นี่คือพระทัยสมเด็จพระเจ้าเสือที่ทรงหวาดระแวง
 ของพระราชโอรส ทว่าพระองค์ทรงพระชราภาพแล้ว
 จะคิดกฎ อาแผ่นดินแบ่งกัน ซึ่งความจริงพระราชโอรส
 ทั้งสองก็ไม่พ้นสืบราชสมบัติอยู่แล้ว ใครจะรีบด่วนให้
 เสียการอันเป็นไปมิได้ ถ้าเหตุการณ์จริงนั้นไม่ใช่เท่าข้าง
 พระที่นั่งติดหล่ม หกข้างของพระราชโอรสองค์ใดองค์หนึ่ง
 เกิดไปแทงข้างพระที่นั่งของพระองค์เข้า ถึงเจ็บปวดหนัก
 ชวนเข้แล่นเข้าไปในป่า โทษของพระราชโอรสทั้งสองจะ
 ต้องถูกปลงพระชนม์ในทันทีทันใดอย่างมิต้องสงสัย

แต่สำหรับพระเชษฐาธิราชกับพระอนุชาธิราช ซึ่ง
 ทั้งสองพระองค์ได้ทรงประสบอุบัติเหตุการณ์ชน ในระหว่าง
 พระพนอง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่ายสระเกล้าทรงให้อภัย
 แต่ฝ่ายตรงกันข้ามก็ยังไม่สบายพระทัยอยู่นั่นเอง จวบจน
 ถึงวันเวลาหนึ่งเป็นหน้าเทศกาลไหว้พระพุทธบาทที่สระบุรี
 ตามพระราชประเพณีพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ จะต้อง
 เสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศล และมีการ
 เสด็จพระราชดำเนินเป็นพยุหยาตรา ทางทางบกและทางน้ำ

อันเป็นพระเกียรติยศยิ่ง ในครั้งนั้นต้องเสด็จโดยทาง
ชลมารคก่อน แล้วมาขึ้นบกทรงช้างพระที่นั่งต่อไปจึงจะถึง
พระพุทธรูปบาท แม้แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็
เช่นกัน สุนทรภู่ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปนมัสการ
พระพุทธรูปบาท ยังต้องไปทางเรือก่อน แล้วขึ้นบกที่ทำเรือ
ขึ้นช้างเดินทางต่อไป ดังคำกลอนของสุนทรภู่กล่าวไว้ใน
นิราศพระบาทถึงตอนนั้นว่า

“ถึงท่าเรือเหลี่ยยัดกันอัดแอ

คูกอแจจอกวิมทลิ่งชุม
ที่หน้าท่ามารับประทับหยุด
อุกตลุตชนของชนแวงสุ่ม
เสบียงใครใครนั้งระวังคุม
พร้อมชุมนุมแน่นหน้าศาลาลี”

ตอนขึ้นช้างก็ได้บรรยายไว้ว่า

“สุรแสงแจ่มแจ่มแอร่วมโลก

บริโภคอิมเอบอารมณ์หวัง

ขัตติวงศ์ทรงช้างกูปบัลลังก์
 รับสั่งส่งสารให้ไต่เตน
 จากศาลาท่าเรือเข้าทิวทุ่ง
 เป็นผืนทุ่งนาก็คือเป็นทางเขิน
 กูปกระโถกโยกอย่างทุกอย่างเดิน
 เขย่อนเอนยอบเยื่อกระย่อกาย
 ทิ้งสองข้างทำนวางเป็นข้างตั้ง
 ระยะหลังมหาตเล็กนั้นเหลือหลาย”

คำว่า “ขัตติวงศ์ทรงช้างกูปบัลลังก์” นั้น หมายถึง
 พระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ซึ่งท่านสุนทรภู่ตามเสด็จไปนมัสการ
 ด้วย พระองค์เจ้าปฐมวงศ์เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท
 มีช้างทรงเสด็จเพียง 20 เชือกนับเป็นจำนวนน้อย แต่สำหรับ
 พระมหากษัตริย์ผู้ครองแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา คำว่าพยุห
 ยাত্রา ก็หมายถึงไปเป็นกระบวนทัพทีเดียว

พระมหาอุปราชยังไม่สบายพระทัยอยู่ ในความผิด
 ๗. ๕ ๕ ๕ แม้สมเด็จพระเชษฐาธิราชจะพระราช
 ทานโทษไม่ถือเอาผิดก็ตาม พระองค์ใคร่จะเข้าเฝ้าทูล

ละของอุทิศพระบาทกราบทูลสดารภาพผิดในครั้งนั้นอีกสักครั้ง
แต่ดูเหมือนว่า เสด็จกลับจากประพาสแขวงเมืองนครนายก
ในครั้งนั้น ไม่ทรงมีโอกาสดจะเข้าเฝ้าสมเด็จพระเชษฐา
ธิราชเลย จวบจนเจ้านมัสการพระพุทโธบาทครั้งนั้น ก็
เห็นเป็นโอกาสอันดีที่จะกราบทูลสดารภาพ เพื่อความสบาย
พระทัยของพระองค์อีกครั้ง ดังนั้นจึงปรากฏในพระราช
พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า

“ครั้นถึงพระพุทโธบาท เสด็จอยู่ท่าเกษม ขึ้น
นมัสการบูชาพระพุทโธบาทด้วยพระอนุชาธิราช พระอนุชา
ธิราชจึงกราบทูลพระกรุณาว่า ขอพระราชทานชีวิต เมื่อ
ข้าพระพุทธเจ้าชนช้างตามเสด็จไป และช้างนั้นแทงช้าง
พระที่นั่งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะได้มีเจตนาแกล้งให้ช้าง
แทงนั้นหาไม่ได้ เป็นความสัตย์ความจริง ข้าพระพุทธเจ้า
ขอกระทำสัตย์สาบานถวายเฉพาะหน้าพระพุทโธบาท ถวาย
แก้ด้นเกล้าฉันกระหม่อมบัดนี้ สมเด็จพระเชษฐาธิราช
ทรงพระกรุณาโปรดด่าว่า ฉันหามีความแกล้งแก่เจ้าฟ้า
ไม่ เจ้าฟ้าอย่ากระทำสัตย์สาบานเลย เพราะหัดฉันร้ายเอง

ตรัสแล้วบุชานมัสการพระพุทธบาท บำเพ็ญพระราชกุศล
ให้ท่านเป็นอันมาก เล่นงานมหรสพสมโภช 7 วัน บุชรา
พระพุทธบาทแล้ว ถวายนมัสการพระพุทธบาท กลับคืน
มายังพระมหานคร”

การนี้จึงปรากฏ ตามท้องเรื่องพระราชพงศาวดารว่า
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ มิได้ติดพระทัยหว่าดระวาง
สงสัยในการกระทำของพระอนุชาธิร ฯลฯ กลับทรงถือว่า
เป็นเคราะห์ร้ายของพระองค์เอง น้ พระทัยพระมหากษัตริย์
เช่นนั้นหาได้ยาก ถ้าหากถอดพระนิสัยสมเด็จพระบรมชนก-
นาถ คือสมเด็จพระเจ้าเสือแล้ว เหตุการณ์ในครั้งนั้น
ไหนพระมหาอุปราชจะมีพระชีวิตระอยู่ได้ หากไม่ก็เป็น
ด้วยพระสยามเทวาธิราชได้ทรงคุ้มครองป้องกัน ด้วย
พระชาติของพระมหาอุปราช จะต้องเสด็จขึ้นครองราชย์ใน
เบื้องหน้า สร้างพระบารมีปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่
เย็นเป็นสุขทั่วหน้ากัน ในพระนามอันเป็นพระเกียรติยศว่า
สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศ)

ความจริงพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวร
 สถานมงคล ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
 เป็นพระอนุชาธิราชผู้จงรักภักดี ต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ท้ายสระอันเป็นพระเชษฐาธิราช ตั้งแต่เยาว์วัยจนถึง
 สมเด็จพระบรมชนกนาถสถาปนาให้เป็นตำแหน่งพระมหา-
 อุปราช และพระบัณฑูรน้อยมาด้วยกัน และถึงคราว
 พระเคราะห์ก็ได้รับทักษิณกรรมแทบจะเอาพระชีวิตไม่รอด
 มาด้วยกัน ครั้นสมเด็จพระเจ้าเสือเสด็จสวรรคต สมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวท้ายสระผู้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชในรัช
 สมัยนั้น ก็ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์สืบราชสันตติวงศ์แทน
 และสถาปนาเจ้าฟ้าพรพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราช
 กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชสมัยของพระองค์
 เอง เจ้าฟ้าพร พระอนุชาธิราช พระมหาอุปราช
 กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แทบว่าจะเป็นพระเจ้า
 แผ่นดินที่สองรองลงมา พระราชกิจทั้งหลายภายในกรุง
 ศรีอยุธยาเวลานี้ มักจะทรงร่วมกันปรึกษา วินิจฉัย
 เพื่อส่วนใหญ่คือบำบัดทุกข์บำรุงสุขของสมณะชีพราหมณ

อาณาประชาราษฎร์เป็นที่ตั้ง พระราชกิจอันใดในพระราช
 อาณาจักร ที่พระมหากษัตริย์จะต้องเสด็จพระราชดำเนิน
 พระมหาอุปราช ผู้เป็นพระอนุชาธิราช จะต้องตามเสด็จ
 ใกล้ชิดขาดมิได้ สายพระเนตรของพระราชวงศ์และสายตา
 ของข้าราชการบริพาร ข้าราชการ ตลอดจนพลสกนิกรทั่วหน้า
 ต่างชมพระบุญญาบารมี ที่ทั้งสองพระองค์ทรงสนิทสนมหา
 ซึ่งกันและกัน อันเป็นหลักประกันในความจงรักภักดีของ
 พระมหาอุปราชต่อพระมหากษัตริย์ราชธิดาอย่างประเสริฐ

ถ้าจะมีบ้างเป็นการแข่งขันประชัน ก็มีใช้ว่าจะ
 เป็นการขาดความจงรักภักดี ซึ่งได้แก่ต่างพระองค์ ต่าง
 บุรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม เพื่อความรุ่งเรืองทาง
 พระศาสนาเป็นใหญ่ เช่น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
 โปรดฯ ให้บุรณะปฏิสังขรณ์วัดมเหยงคณ์ พระอนุชา
 ธิราช พระมหาอุปราชก็โปรดฯ ให้บุรณะปฏิสังขรณ์วัด
 กุฎีขาว เป็นทำนองว่าพระองค์ใดจะทรงบุรณะปฏิสังขรณ์
 ได้ดังงามกว่า

วัดมเหยงคณ์เป็นวัดเก่าแก่โบราณ ถึงแม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระจะได้โปรด ฯ บำรุงปฏิสังขรณ์คันทิ และเป็นศรีสง่าแก่พระบรมพุทโธศาสนาต่อไป แต่ปัจจุบันก็ปรากฏว่าเป็นวัดร้างตามกาลเวลาที่ผ่านไป แต่มีความสำคัญเป็นโบราณสถานสำหรับชาติ

วัดมเหยงคณ์อยู่ในคลองมเหยงคณ์ ซึ่งจะพบวัดร้างในคลองนั้นตรงเรียงตามลำดับเป็น 3 วัด คือ วัดช้างวัดมเหยงคณ์ และวัดสีดาสมุท วัดมเหยงคณ์เริ่มสร้างขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช 1891 ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2

ที่ว่าเริ่มสร้างนี้ น่าเป็นสิ่งที่ควรสนใจของนักศึกษาโบราณคดี โดยเฉพาะวัดมเหยงคณ์ที่ถูกบูรณะปฏิสังขรณ์ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ แต่กลับมาเป็นวัดร้างในปัจจุบัน ซึ่งวัดต่าง ๆ ในพระนครศรีอยุธยาอีกเป็นจำนวนมากยังมีสภาพเป็นถาวรวัตถุทางศาสนาอยู่ จึงขอถือโอกาสนำข้อเขียนของคุณเทพ สุขรัตน์ ว่าด้วยวัดมเหยงคณ์ ซึ่งพิมพ์ในหนังสือเรื่องพระราชวัง และวัด

โบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จากข้อความตอน
หนึ่งว่า

“เรื่องราวตามพงศาวดาร รัชสมัยของสมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่ 2 มีว่า เมื่อโปรด ฯ ให้เริ่มสร้างวัด
มเหยงคณ์ ในปีพุทธศักราช 1981 แล้ว มีเหตุการณ์
หลายอย่างเกิดขึ้นในปีใกล้ ๆ กัน และติดต่อกันเป็นลำดับ
คือเกิดเพลิงไหม้ในพระราชวัง 2 ครั้ง ครั้งแรกในปีพุทธ-
ศักราช 1983 เพลิงไหม้พระราชมณเฑียร ครั้งที่ 2 ในปี
พุทธศักราช 1984 เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข เหตุการณ์
ต่อมาคือปีพุทธศักราช 1985 ได้เสด็จยกทัพไปตีเชียงใหม่
แต่ไม่สำเร็จ ปีพุทธศักราช 1987 เสด็จยกไปอีกครั้งหนึ่ง
ได้เขยลดมาถึง 120,000 คน ครั้นถึงปีพุทธศักราช 1991
พระองค์ก็เสด็จสวรรคต เหตุดังกล่าวมาแล้วนี้ อาจทำให้
พระองค์ทรงพระวิหังพะวนอยู่กับการซ่อมแซมบูรณะพระราช
วังที่ถูกไฟไหม้ถึง 2 ครั้งติด ๆ กัน หลังจากนั้นก็ต้องทำ
สงคราม จึงทำให้คิดว่าในรัชกาลของพระองค์นั้น คงจะ
สร้างแต่เสนาสนะบางส่วน และปฏิบัติด้วยไม่เท่านั้น

ส่วนเจดีย์สถานต่าง ๆ ของวัด ได้สร้างขึ้นในรัชกาลต่อมา คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ราชโอรสของพระองค์ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เป็นอย่างยิ่ง”

การศึกษาสงคราม ในยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ศึกษากกทัพหลวงเขตแดนเข้ามาได้ มักจะใช้วัดเป็นที่พักทัพ ชุมชุมพล ด้วยอาณาเขตวัดในสมัยนั้นมีไม่ต่ำกว่าวัดละ 60-80 ไร่ขึ้นไป เมื่อคราวพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ยกทัพเข้ามาในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เป็นศึกใหญ่ ก็ได้ใช้วัดมเหยงคณ์เป็นที่ตั้งทัพหลวงบัญชาการรบ เป็นของแน่นอนที่ย่อมต้องได้รับความเสียหายชำรุด หักทอนและสลักหักพังด้วยนามอหิชาศิก มาถึงรัชสมัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ มีพระราชศรัทธาในทาง บำรุงพระพุทธศาสนาและศาสนวัตถุพระองค์หนึ่งจึงโปรดฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ความในพระราชพงศาวดาร ได้บันทึกถึงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดมเหยงคณ์ไว้ดังนี้

“ในปีฉลูเอกศก (พุทธศักราช 2252) นั้น มีพระราชบริหารให้ช่างปฏิสังขรณ์วัดมเหยงคณ์ เสด็จพระราชดำเนินไปให้ช่างกระทำการวัดอยู่เนื่อง ๆ - บางทีก็เสด็จอยู่ที่ตำหนักมวัดมเหยงคณ์ ได้เดือนหนึ่งบ้าง สองเดือนบ้าง ว่าราชการอยู่ในที่นั้น สามปีดังนี้จึงสำเร็จบริบูรณ์”

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ โปรด ฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์แล้วเสร็จบริบูรณ์ ก็โปรด ฯ ให้มีการฉลองเป็นงานใหญ่ ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า

“ในปีมะเส็งเบญจศก (พุทธศักราช 2256) นั้น ให้ฉลองวัดมเหยงคณ์ ทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมาก ทรงพระราชทานเครื่องบริขารและวัตถุทานต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ 1000 รูป ตามพระราชประเพณีแต่ก่อน มีการมหรสพสมโภช 7 วัน เสร็จบริบูรณ์การฉลองนั้น”

ส่วนวัดกุฎีดาวที่พระอนุชาธิราช พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล โปรด ฯ ให้บูรณะ

ประยูร พิเศษ

ปฏิสังขรณ์ปัจจุบันก็เป็นวัดร้างเช่นกัน จากการ
สันนิษฐานของคุณชูศรี สาร (ชูศรี สวัสดิสงคราม) ใน
นิตยสารศิลปกร ปีพุทธศักราช 2501 กล่าวว่า

“วัดกุฎีดาวก่อนที่พระมหาอุปราชในรัชสมัยสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวท้ายสระทรงปฏิสังขรณ์นั้น คงเป็นวัดใหญ่
มีอายุการสร้างหลายร้อยปีขึ้นไป และคงมีความสำคัญ
ไม่ยิ่งหย่อนกว่าวัดมเหยงคณ์ ซึ่งเป็นพระอารามนอก
พระนครเช่นเดียวกัน ระยะเวลาที่ปฏิสังขรณ์ก็ใกล้เคียงกัน
และกินเวลาถึง 3 ปีเศษเช่นเดียวกันด้วย ทั้งนี้ย่อมทำให้
พอจะสันนิษฐานได้ว่า วัดกุฎีดาวก็คงจะเป็นวัดที่มีความ
สำคัญแต่โบราณ และการที่พระมหาอุปราชของรัชกาล
ทรงรับปฏิสังขรณ์วัดนี้ด้วยแล้ว ก็ยังแสดงให้เห็นชัดว่า
เป็นวัดสำคัญแน่ แต่ก็ไม่สามารถสันนิษฐานได้ว่า การ
ปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ จะลบแบบอย่างสถาปัตยกรรมแต่เดิมออก
จนหมดสิ้น หรือว่ายังคงเหลือร่องรอยเดิมอยู่บ้าง”

น่าเสียดายที่ไม่ปรากฏหลักฐานชัดในพงศาวดาร
ใด ๆ ได้กล่าวถึงรัชสมัยและปีแห่งการสร้างวัดนี้ไว้เลย

นอกจากหลักฐานการบูรณะในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ซึ่งพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่

“สมเด็จพระอนาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้ช่างปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาวอันใหญ่ในปีเถาะตรีศก 1073 (พุทธศักราช 2254) เสด็จไปทอดพระเนตรการทอต้นนี้ เดือนหนึ่งบ้าง สองเดือนบ้าง เหมือนพระเชษฐาธิราช 3 ปีเศษวัดนั้นจึงสำเร็จบริบูรณ์.

และ “ปีมะแม ลปตศก (พุทธศักราช 2258) พระมหาอุปราชให้ฉลองวัดกุฎีดาว บำเพ็ญพระราชกุศลให้ทาน สักการบูชาแก่พระรัตนตรัยเป็นอันมาก ให้เล่นงานมหรสพสมโภช 7 วัน การฉลองนั้นสำเร็จบริบูรณ์”

เมื่อกาลเวลาแห่งการบูรณะปฏิสังขรณ์ของสองวัด และสองกษัตริย์พี่น้องใกล้เคียงกันเช่นนี้ มันก็อาจจะเกิดการแข่งขันประชันกันได้เหมือนกัน หากแต่แข่งขันประชันเป็นพระเกียรติยศในทางทะนุบำรุงพระศาสนา ไม่ใช่แข่งขันชิงดีชิงเด่นในเรื่องบ้านเมือง อันมิใช่เป็นพระราช

นิยมของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ และพระอนุชาธิราช
พระมหาอุปราช

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ เมื่อมีพระราชพิธี
ราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร พระราชวงศานวงศ์
และข้าราชการได้ถวายพระนามว่า “สมเด็จพระสรรเพชญ์
ที่ 9” เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาราชธานี
อันดับต่อจากสมเด็จพระเจ้าเสือ (สมเด็จพระสรรเพชญ์
ที่ 8) แต่เนื่องจากเสด็จอยู่ในราชสมบัติแล้ว ได้เสด็จไป
ประทับอยู่ ณ พระที่นั่งบวรยงครัตนาสนข้างท้ายสระ และ
สระนั้นโปรดฯ ให้เลี้ยงแต่ปลาตะเพียนที่พระองค์ชอบเสวย
จึงได้รับถวายพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ”
เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัตินามพระชนมายุได้ 28 พรรษา
ปีเดียวราชสมบัตินั้น เป็นปีพุทธศักราช 2251 การที่
พระองค์พอพระทัยเสวยปลาตะเพียนถึงกับมีการตั้งพระราช
กำหนด ห้ามมิให้คนทั้งปวงรับประทานปลาตะเพียนเป็น
อันขาด ถ้าผู้ใดเอาปลาตะเพียนมาบริโภคนั้นให้มีสินไหม
แก่ผู้นั้นเป็นเงินตราห้าตำลึง ถ้าจะคิดเอาว่าปลาตะเพียน

เป็นของเสวยเฉพาะพระเจ้าแผ่นดิน ก็น่าจะเป็นพระราชกำหนดในปัญหาชนิดนี้ เพราะห้ามคนทั้งแผ่นดินมิให้รับประทานปลาตะเพียน

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระมีพระราชโอรสธิดาอันประสูติแต่กรมหลวงประจักษ์ พระอัครมเหสี 5 พระองค์คือ เจ้าฟ้าชายนเรนทร เจ้าฟ้าหญิงเทพ เจ้าฟ้าหญิงปทุม เจ้าฟ้าชายอภัย และเจ้าฟ้าชายปรเมศ เจ้าฟ้านเรนทรได้รับสถาปนาพระเกียรติยศ เป็นกรมขุนนเรนทรพิทักษ์ ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระมีพระราชบรรณาให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เป็นรัชทายาทสืบราชสันตติวงศ์ต่อไป

แต่เหตุการณ์ในปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระไม่ราบรื่น ด้วยหลังจากไปทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดป่าโมกข์เป็นการใหญ่ ยังไม่ทันโปรดฯ ให้ฉลอง ต่อนั้นเริ่มทรงพระประชวร และประชวรหนักทรุดลงทุกวัน การมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้ากรมขุนนเรนทรพิทักษ์ (เจ้าฟ้านเรนทร) ก็กลับกลายเป็น

อนุสนธิการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดป่าโมกษนั้น ก็
เนื่องจากเจ้าอธิการวัดป่าโมกข์ ได้เข้ามาหาพระยาราช
สงครามที่พระนครศรีอยุธยาแจ้งความว่าพระพุทธรูปไสยาสน์
ที่วัดนั้น น่าเกาะขัดตลิ่งพังเข้ามาถึงพระวิหารแล้ว ถ้า
อีกประมาณสักปีหนึ่ง พระพุทธรูปไสยาสน์นั้นจะพังลงนํ้า
อย่างมิต้องสงสัย

พระยาราชสงครามได้ฟังคำบอกเล่าของท่านเจ้า
อธิการ ครั้นถึงเวลาเช้าเฝ้าตามตำแหน่ง และเมื่อได้
โอกาสกราบบังคมทูลแล้ว พระยาราชสงครามจึงกราบ
บังคมทูลตามที่ท่านเจ้าอธิการวัดป่าโมกข์ร้องเรียนให้ทรง
ทราบ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้าวพระยามีพระราชอัธยาศัย
หนักไปในทางทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาอยู่แล้ว ก็ทรง
พระวิตกในคำกราบบังคมทูลนั้น เกรงว่าถ้าไม่จัดการเสีย
โดยรีบด่วนแล้ว พระพุทธรูปไสยาสน์นั้นอันเป็นไป ก็จะเป็น
การเศร้าหมองแก่พระศาสนา จึงทรงปรึกษากับข้าราชการ
ที่เฝ้าละอองธุลีพระบาท ว่าจะกระทำสถานใด จะรื้อไป
ก่อใหม่ หรือว่าจะชลอไปไว้ ณ ที่สมควร

ข้าราชการทั้งนั้น ยังไม่มีผู้ใดอาจจะกราบบังคมทูล
ให้ต้องพระราชอภัยได้ ถึงแม้พระราชสงครามผู้นำ
ความชนกราบบังคมทูลเช่นกัน แต่ก็มีพระยาราชสงคราม
แต่ผู้เดียว ซึ่งได้กราบบังคมทูลว่า ต่อเมื่อพิจารณาว่า
ควรจะทำประการใดได้แล้ว จะกราบทูลพระกรุณาให้
ทรงทราบภายหลัง

พระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมกข์เป็นปูชนียวัตถุสำคัญ
หนึ่งในสามของจังหวัดอ่างทอง ซึ่งมีพระพุทธไสยาสน์
วัดขุนอินทประมูล และพระพุทธปฏิมากรวัดไชโย มี
ความสำคัญเช่นเดียวกันอีกสององค์ พระพุทธไสยาสน์
วัดป่าโมกข์หรือเดิมเรียกว่าวัดตลาด ประดิษฐานอยู่ที่วัด
ป่าโมกข์ อำเภอป่าโมกข์ เป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์องค์
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชก่อนไปทำยุทธหัตถีกับพระมหา
อุปราชา แม่ทัพพม่า ได้เสด็จพระราชดำเนินไปสักการ
บูชา องค์พระยาวประมาณ 22.58 เมตร ตามพงศาวดาร
กล่าวว่า รวับพุทธศักราช 1480 พระมหาพุทธสาคร
เชอพระวงศ์ภักดีทางเมืองเหนือ ได้นำเอาพระบรมสารี

ริกาตุมาบรรจุไว้ในพระพุทธรูปองค์นี้ จึงเป็นทางตันนิษฐานว่า กษัตริย์องค์นี้ทรงเป็นผู้สร้าง

ครั้นพระยาราชสงครามได้ไปพิจารณาภูมิสถานโดยรอบคอบแล้ว จึงได้เข้ากราบบังคมทูลตามความคิดเห็นว่าสมควรจะชะลอขึ้นไปให้ห่างจากฝั่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสงครามเป็นแม่กองไปชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้ขึ้นไปให้ห่างจากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าไป 168 เมตร เมื่อปีพุทธศักราช 2271 นั้น และเรื่องพระพุทธรูปไสยาสน์ (พระนอนวัดป่าโมกข์) นี้ มีโคลงประกอบภาพพงศาวดารกล่าวไว้ โดยพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ฯ เมื่อดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการว่า

พระนอนป่าโมกข์นี้	วิหาร
สถิตยแท่นที่ธาร	ที่ค้ำ
ชลไล้หลากไหลพาน	เซาะตลิ่ง
น้ำเก่าท่าทางร้าง	เลาะลำทลายพัง ฯ

ครั้งนั้นจึงเกิดข้อ	กังขา
ผีพระหลอกก็พา	เคลื่อนได้
เป็นแผ่นก่อแน่นหนา	หนักนัก
ฤาจะเลื่อนชลอให้	ห่างราวคลี ๖

มีพระยาราชสร้อย	สงคราม
ช่างชาติฉลาคความ	กิตซึ่ง
อาสาพยายาม	กอบกิจ
การชลอลากทั้ง	พระพันชลภัย ๖

อะไรยากลำบากนั้น	เหลือเชิญ
แรงและปัญญาเป็น	ที่แก้
พระนหากให้เห็น	วิชาช่าง ไทยนา
ไหนจะทำได้แล้ว	ภาพนี้พึงยล ๖

การที่เกิดข้อสงสัย ก็เพราะพระมหาอุปราชซึ่งทรง
 สนพระทัยในการเคลื่อนย้ายพระนอนที่ใหญ่โตเกรงจะแตก
 หักทำลาย เพราะเป็นพระนอนที่ก่อด้วยอิฐถือปูน ไม่ใช่
 พระพุทธรูปที่หล่อด้วยโลหะ แต่ในที่สุดก็ทรงอนุโลมตาม

ความคิดเห็นของพระยาราชสงคราม ทั้งพระองค์ทรงเป็น
พระราชบุตรพระองค์หนึ่งในการนี้ โดยตามเสด็จสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวท้าวสายสระประทับดูแลการเคลื่อนย้าย และการ
บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระพุทธไสยาสน์จนแล้วเสร็จทั้งพระ
อาราม เช่นการสร้างพระวิหารใหม่ เพื่อประดิษฐาน
พระพุทธรูปไสยาสน์ เป็นต้น

แต่ครั้นเสร็จแล้วยังไม่ทันจะฉลองทำการสมโภช
เหมือนวัดมเหยงคณ์ที่พระองค์บูรณะปฏิสังขรณ์ ก็ทรง
พระประชวรดังกล่าวแล้ว พระอนุชาธิราชทรงพระวิตกใน
พระอาการประชวรของพระเชษฐาธิราชเป็นยิ่งนัก เพราะ
แม่ทัพมหาดวงจะพยายามถวายพระโอสถเพื่อให้คืนคงอย่าง
ใด ๆ ก็ไม่มีพระอาการกระเตื้องขึ้นเลย และในระหว่าง
ประชวรหนักนี้เอง แทนที่จะมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้า
กรมขุนนเรนทรพิทักษ์พระราชโอรสองค์ใหญ่ กลับจะ
พระราชทานให้แก่เจ้าฟ้าอภัยผู้เป็นราชอนุชา นับจำเดิม
ตั้งแต่เจ้าฟั่นองทั้งสองพระองค์ทรงรักใคร่ปรองดองกันมา
ตั้งแต่ยังทรงเยาว์วัยจนถึงต่างเป็นใหญ่อยู่ในแผ่นดิน มิเคย

ขัดพระทัยกันมาเลย ครึ่ง^{๕๕} พระอนุชาธิราชไม่พอพระทัย
พระเชษฐาธิราชเป็นยิ่งนัก ทรงคัดค้านไม่ยอมให้เจ้าฟ้า
อภัยได้ราชสมบัติ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่ายสระอ้างว่า
เจ้าฟ้ากรมขุนเรนทรพิทักษ์ผนวชอยู่ในพระศาสนา ควร
ปล่อยให้เป็นใหญ่เป็นโตภายใต้ร่มกาสาวพัสตร์ เจ้าฟ้า
อภัยซึ่งไม่ได้ผนวชควรจะได้ราชสมบัติ เหตุผลอันนี้เป็น
เหตุผลที่เบาบาง พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวร ฯ
ไม่พอพระทัยแต่นั้นมา

ถ้าจะค้นหาในพระราชพงศาวดาร หรือพระราช
ประวัติของเจ้าสองพี่น้องนี้ ที่มีการไม่สบพระทัยกันมา
จะหาไม่ได้เลย และเมื่อครึ่ง^{๕๕} เป็นครั้งแรก ก็ต้องกลายเป็น
เรื่องใหญ่โตขึ้นมาภายหลัง ทั้ง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวท่ายสระยังมีพระชีวิตอยู่

กล่าวคือเจ้าฟ้าอภัยได้รับพระราชทานให้ครองราช
สมบัติแล้ว ก็ตั้งขอเฝ้ากับพระมหาอุปราชผู้เป็นพระเจ้าอา
เกิดความระแวงว่า พระมหาอุปราชจะเอาราชสมบัติให้กัน

เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ผู้เป็นพระเชษฐา หรือไม่ว่า
พระมหาอุปราชก็จะเอาราชสมบัติเสียเอง ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้าวสายสระกำลังทรงพระประชวรหนัก แทนที่
เจ้าฟ้าอภัยจะตั้งกองล้อมวงตามพระราชประเพณีที่กระทำ
สืบกันมา กลับกะเกณฑ์ผู้คนตั้งค่ายคู มีพฤติการณ์เตรียม
การรบพุ่งกับฝ่ายตรงข้าม ตั้งความจากพระราชพงศาวดาร
ฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวความตอนนั้นว่า

“จึงส่งข้าราชการวงหลวง จัดแจงผู้คนกะเกณฑ์
กระทำการตั้งค่ายคู ตูตรวจตราค่ายรายเรียงลงไปตาม
คลอง แต่ประตูขาวเปลือกจนถึงประตูจีน จึงให้ขุนศรี
คงยศ ไปตั้งค่ายริมสะพานข้างคลองประตูขาวเปลือกปาก
ข้างตะวันตก ให้รักษาค่ายอยู่”

เหตุการณ์ครั้งนั้น เกิดขึ้นเมื่อปี พุทธศักราช 2275
กรุงศรีอยุธยาต้องทำศึกกลางเมือง และครั้งนั้นนับว่าเป็น
ศึกกลางเมืองที่ใหญ่หลวงกว่าแต่ก่อน ซึ่งเคยปรากฏมา
แล้วในกรุงศรีอยุธยา เพราะมีการทำศึกยืดเยื้อกันหลายวัน

ครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (ปีพุทธศักราช 2173) ทำสงครามกลางเมืองในรัชสมัยสมเด็จพระเชษฐาธิราช เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองยังเป็นเจ้าพระยา กลาโหมสุริยวงศ์ ได้เข้าราชการวังหลวงเป็นสมัครพรรค พวกเป็นอันมาก ทงอำนาจสูงศักดิ์อยู่ในกำมือ จึงมีการปะทะกันเพียงชาวบ๋อมลุ่มมัวงและกองทหารรักษาพระองค์ เมื่อปล้นพระราชวังได้ก็เป็นอันเสร็จเรื่อง

ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ปีพุทธศักราช 2199) ทำสงครามกลางเมืองกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา เหตุด้วยสมเด็จพระศรีสุธรรมราชามีศักดิ์เป็นพระเจ้าอา จะเอาพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ (กรมหลวงโยธาทิพ) เป็นชายา เป็นชนวนก่อให้เกิดสงครามกลางเมืองในครั้งนั้น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงกระทำอย่างรวดเร็วและวบนะโดยง่าย แม้ทั้งสองข้างผู้คนต้องบาดเจ็บล้มตายเป็นมากในการรบพุ่ง แต่เหตุการณ์ก็เสมือนอุบัตินเพียงอุบเดียวแล้วก็เสร็จสิ้นไป

แต่สงครามกลางเมืองระหว่างเจ้าฟ้าอุภัยกับพระมหาอุปราชาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ เป็นสงครามที่เตรียมการรบพุ่งกันมาเป็นเวลาหลายวัน ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระกำลังทรงพระประชวรหนัก เมื่อฝ่ายวังหลวงกะเกณฑ์ทัพแล้วทหารตั้งค่ายชุมนุมอย่างเปิดเผยรายตลอดไปจดเขตวังหน้า (พระราชวังบวรสถานมงคล) วังหน้าก็ตั้งค่ายขึ้นประชันบ้าง โดยมีราชโอรสองค์ใหญ่ของพระมหาอุปราชาเป็นผู้ควบคุม

พอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเสด็จสวรรคต ก็ก่อกองเมืองซึ่งรอเวลาแห่งวันสำคัญวันนั้นมากยิ่ง เพราะเมื่อสิ้นพระบัญชาบารมิของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระแล้ว ก็เสมือนหมดพันธะที่จะเกรงเกรง ทั้งสองฝ่ายเริ่มเปิดการรบพุ่งกันทั้งกลางวันและกลางคืนเป็นเวลาหลายวันหลายคืน

ดังปรากฏการณ์การณรงค์ยหุทธิในครั้งแรกที่อุบัตินั้นว่า ผู้บัญชาการรบทางฝ่ายวังหลวง ส่งทหารจำนวนร้อยคนเศษ อาวุธครบมือ ออกทำการ

ฝ่ายวังหน้าก็ส่งทหารสองร้อยคนเศษ ออกทำการ
ประทะต่อสู้

ก่อนอื่นขอทำความเข้าใจ เรื่องวังหลวงกับวังหน้า
แห่งพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีเสียก่อน บนเกาะเล็กๆ
ที่เรียกว่าเกาะเมืองอันเป็นสถานที่ตั้งท่าการรัฐบาล วัด
วาอาราม อาคารศึกษา ร้านค้าปัจจุบัน และอื่น ๆ
เดิมเป็นที่ตั้งพระราชวังอันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์
และพระราชวงศ์ แต่โดยเฉพาะสถานที่บริเวณนี้ปัจจุบัน
ได้สงวนเป็นโบราณสถาน คือได้แก่พระราชวังโบราณ
ซึ่งเราท่านรู้จักดี พระราชวังหลวงยังแบ่งเป็นสองยุค คือ
ยุคตั้งแต่ปีพุทธศักราช 1893 ถึงปีพุทธศักราช 1990 เรียก
ว่าเป็นยุคพระราชวังหลวงแห่งแรกที่สมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) โปรดฯ ให้สร้างขึ้นตรงที่เป็นวัด
พระศรีสุรวรเพชญ์ ยุคที่สองตั้งแต่ปีพุทธศักราช 1991-2310
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 8
แห่งกรุงศรีอยุธยา เสด็จเล็ดยวราชย์ในปีพุทธศักราช 1991
นั้น ได้ทรงถวายพระราชวังเดิมเป็นวัดพุทธาวาส คือวัด
พระศรีสุรวรเพชญ์ดังกล่าว เป็นวัดที่ไม่มีพระสงฆ์อยู่

จำพรรษา เช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แห่งนคร
หลวงกรุงเทพมหานครปัจจุบัน โดยโปรด ฯ ให้สร้างพระมหา
ปราสาทอยู่ด้านริมแม่น้ำลพบุรี นอกจากสร้างพระมหา
ปราสาท ได้โปรด ฯ ให้สร้างตำหนักต่าง ๆ เป็นลำดับ
ตามความจำเป็นและตามพระราชประสงค์

พระนครศรีอยุธยา นครหลวงของไทยเรานั้น
มีความโอ้อ่างดงาม อันเป็นที่คนที่เราท่านไม่อาจจะพิสูจน์
ได้ เหตุเพราะพม่าได้เผาผลาญทำลายเหลือแต่ซากอันน่า
สลดใจ ยังมีวัดกุฎสถานที่เกิดขึ้นใหม่ตามแผนปัจจุบัน
แสดงถึงความเจริญของนครหลวงแห่งนี้เพียงใด แต่เมื่อ
หันไปมองดูสภาพแต่ครั้งก่อนมาเปรียบเทียบ ก็ยังทำให้
บังเกิดความสลดใจมากขึ้นเพียงนั้น ทั้ง ๆ ที่บนเกาะเล็ก ๆ
เกาะนี้ วัฒนธรรมแผนใหม่ยังไม่เจริญรุดหน้าเท่าที่ควร
ก็ตาม

แต่ถึงอย่างไรวัฒนธรรมดั้งเดิม ก็ยังหาได้ปลงล้าง
ความเป็นนครหลวงอันโอ้อ่างดงาม และวิจิตรตระการ
นานับการลงไม่ ในการที่จะพรรณนาถึงพระราชวัง

หลวงแห่งพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น พระ
ศรีมโหสถรัตนกวีในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
ได้ร้อยกรองถึงความงามของพระราชวังไว้ในนิราศนคร
สวรรค์ เกี้ยวเก๋ปราสาทมณเฑียรพอให้นึกถึงเค้าหน้า
หรือสภาพอันเป็นจริงได้บ้างว่า

มนเฑียรท-decoration	แฉก
งามเงื่อนแมนมาสวรรค์	แต่งตั้ง
วิหารสมเด็จพระอัน	โอภาส
ทุกชั่วชนยลยัง	อยู่เพียงพิศวง ๆ

วิหารสมเด็จพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษก ถ้าผู้เฒ่า
ยังจำพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้ หรือ
จำเรื่องพระโหราทายหนูได้ ก็จะได้ทราบถึงความวิบัติ
แห่งพระที่นั่งองค์นี้ได้ดี ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาท
ทอง อย่างไรก็ตาม ขอนำความในพระราชพงศาวดาร
ตอนนั้นมากล่าวอย่างดังต่อไปนี้ว่า

“ศักราช 1005 ปีมะแม เบญจศก พระโหราถวาย
ฎีกาว่า ในสามวันจะเกิดเพลิงไหม้ในพระราชวัง สมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังตกพระทัย ด้วยพระโหราคนนั้น
 แม่นยำนัก ครั้นเมื่อเสด็จอยู่ในพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์
 มหาปราสาท มุสิก (หนู) ตกลงมา ทรงพระกรุณาเอา
 ขันทองครอบไว้ ให้หาพระโหรมาทนาย พระโหรคำนวน
 แล้วทูลว่าสัตว์สเทวาท ทรงพระกรุณาตรัสว่าสัตว์ พระโหร
 ขับคำนวนแล้วทูลว่าสัตว์ ทรงพระกรุณาตรัสว่าสัตว์สเทวาท
 นั้นถูกอยู่ แต่สัตว์นั้นผิดแล้ว ครั้นเปิดขันทองขึ้นเห็นลูก
 มุสิกกลานอยู่สามตัวกับแม่ตัวหนึ่งเป็นสัตว์ ก็ทรงพระ
 กรุณาตรัสสรรเสริญพระโหราธิบตีว่าดีแม่นยำกว่าตาเห็น
 อีก ให้พระราชทานเงินตราขงหนึ่ง เดือนสองสำหรับ
 แต้นนมากเชื่อถือพระโหราธิบดินัก ครั้นทราบว่าจะเกิด
 เพลิงไหม้ก็มีไว้พระทัย ให้ขันของในพระราชวังออกไป
 อยู่วัดชัยวัฒนาราม ทั้งเรือบลลังก์ เรือศรี เรือคลัง
 คบคองแออัดกันอยู่ และในพระราชวังนั้นเกณฑ์ไพร่ตามพัน
 สรรพด้วยพร้าขอตะกร้อนา รักษาห้ามมิให้หญิงสาวใน
 พระราชวัง แล้วเรือตำรวจคอยบอกเหตุทุกหมู่โมง ครั้น
 ครบสามวันเพลิงชายแล้วสิ้นาพิกา เรือตำรวจลงไป
 กราบทูลพระกรุณาว่าสงบอยู่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า
 ครองเห็นพระโหรจะผิดอยู่แล้ว สิ่งเรือเกิดจะเข้าพระราช

วัง เจ้าพนักงานก็เลื่อนเรือพระที่นั่งกงเขารับเสด็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงฉนวนประจำท่า พระโหราอยู่ท้ายเรือพระที่นั่ง กราบทูลว่าขอให้อย่าชงก่อนจึงจะสนพระเคราะห์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้ลอยเรือพระที่นั่งอยู่เพลาชายแล่นหานาฬิกา เมฆตงพยับคลุมขนช้างประจิมทิศ ผ่นตกพม่า ๆ ลงมา ทรงพระกรุณาตรัสแก่พระโหราว่า ผ่นตกลงมาสิ้นเหตุแล้วกระมัง พระโหรากราบทูลว่า ขอพระราชทานงดก่อน พอสิ้นคำลงอสนีเปรียงลงมาต้องหมพระมหาปราสาท เป็นเพลิงติดพลุ่งโพล่งขึ้นไหม้ลามลงมาคนทั้งหลายซึ่งอยู่ในพระราชวังมีรูจะทำประการใด และตีบอกันตาดหลังคานั้นให้ทราบดังมาดังท่าผ่น เพลิงก็ไหม้ติดต่อไปทั้งห้องคองเรือนหน้าเรือนหลังร่อยสลายเรือนกตบได้ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวให้พระโหราดูว่าเพลิงฟ้าไหม้ดังนี้ จะดีหรือร้าย พระโหรากราบทูลพระกรุณาว่าดี จะมีพระราชลากและกอบปรด้วยอิสริยยศ ประเทศทั้งปวงบรรดาอิริยาชไพรจะเกรงพระเดชเดชานุภาพเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังมีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก ครั้นนั้นใหม่แต่พระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษกทขอปราสาททอง พระที่นั่งจักรพรรดิไพชยนต์มหาปราสาท และพระที่นั่งสุรเพชญ์

ปราสาทจะได้ไหมด้วยหามิได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ
เข้าพระราชวัง ทรงพระกรุณาให้ช่างจับการก่อพระมหา
ปราสาท และทำคั้งเรือนข้างในทั้งปวง สามเดือนเรือน
ข้างในเสร็จ แต่พระมหาปราสาทปีหนึ่งจึงสำเร็จ ให้นาม
ชื่อพระวิหารสมเด็จพระ

นี่คือวิหารสมเด็จพระอันโอภาส ตามคำร้อยกรองของ
พระศรีมโหสถ และพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทที่พ้นจาก
ไฟไหม้ พระศรีมโหสถก็ได้บรรจงร้อยกรองไว้ว่า

สรรเพชญ์ปราสาทค้ำ	หาวหน
ชวยโชติพรายอำพล	เพริศแพรว
มกุฎพิมานมน	ทิวเทพ เทียมฤ
โรงเรียนโรคชแล้ว	ถิถวันงามสม ฯ

ศรีปราชญ์ยอดกวีกรุงศรีอยุธยา ในรัชสมัยสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราชก็เช่นกัน ได้ยกเกียรติคุณครหลวงเก่า
ของเราอย่างไพเราะเพราะพริ้ง และอาจจะไม่เกินความ
จริงในการเปรียบเทียบก็ได้ โดยเฉพาะโคลงสองบท
พวกเราชาวไทยย่อมไม่ปฏิเสธในความซาบซึ้งตรึงใจ

อยุธยาที่ยังฟ้า	ลงดิน แลฤา
อำนาจบุญพร่งพระ	ก่อเกื้อ
เจกียลลออินทร์	ปราสาท
ในทาบทองแล้วเนื้อ	นอกโสรมา

อยุธยาไฟโรจน์ไต้	ตรีบูร
ทวารรุจียงหอ	สระหล้าย
อยุธยาฝั่งแมนสุร	สุรโลก ปานฤา
ถนคตจุสวรค์คล้ายคล้าย	แก้ตา

ถึงแม้มลลางวิ จะเป็นการขอพระเกียรติพระมหา
 กษัตริย์ ในฐานะที่ศรีปราชญ์เป็นผู้จงรักภักดี แต่เมื่อ
 ย้อนขึ้นไปในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และ
 สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ในครั้งนั้นก็ยังมิโยสเขาเดิน
 ฝืนพ่อค้าชาวฮอลันดา กล่าวชมเชยพระราชวังหลวงอัน
 เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ว่า บรรดาปราสาทราช
 มนเทียรทั้งนั้นช่างดุ่มโศพารเป็นสีทองงามอร่าม มองไป
 ทางไหนล้วนแต่ทาบด้วยทองคำทั้งสิ้น พระมหากษัตริย์
 แห่งกรุงศรีอยุธยาเวลานี้เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงร่ำรวย
 ที่สุดในภาคตะวันออก โดยแท้ ไม่มีพระมหากษัตริย์

พระองค์ใดในแถบนี้ของโลก ที่จะมีนครหลวงใหญ่โต
มโหฬาร วิจิตรพิสดารและสมบูรณ์พูนสุขเทียบเท่า ถึง
แม้ว่าพระราชวังหลวงอันเป็นที่ประทับ จะตั้งอยู่บนเกาะ
เล็ก ๆ เกาะหนึ่ง รอบวนด้วยกระแสน้ำที่มองเห็นฝั่งตรง
ข้ามเป็นผืนแผ่นดินที่แยกออกไป

ราชทูตลังกาซึ่งเข้ามาขอพระสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยา
ไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกา ก็ได้พรรณานาความวิจิตร
พิสดารของพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาไว้ว่า

“เมื่อถึงเขตพระราชวังแลเห็นปราสาทราชมณเฑียร
ล้วนแต่ปิดทองอร่าม ที่ประตูพระราชวังเมื่อผ่านชั้นสอง
เข้าไป ก็ได้ประทับประตาด้วยสี่ทอง ฝาผนังพระที่นั่งก็
ปิดทอง”

แต่พอถึงปีพุทธศักราช 2310 ซึ่งทูลเกล้าอยู่
ก็คือการบันทึกประวัติศาสตร์ พม่าเข้ากรุงได้แล้ว ก็เอา
ไฟเผาบ้านเรือน ทำลายข้าวของต่างๆ อยู่ถึงครึ่งเดือน
ในเวลาครึ่งเดือนเช่นนี้ จะมีให้พระราชวังหลวงเป็น
พระราชวังร้างจะทนไหวอยู่หรือ และเมื่อพระราชวังหลวง

ได้กลายเป็นพระราชวังร้าง มีแต่เพียงรากฐานและแผ่นอิฐเก่าๆ จึงสมแล้วที่จะเป็นพระราชวังโบราณปัจจุบันที่ชาวไทยเราเพียงแต่ได้ดูสภาพอันน่าสลดใจ ปลงสังเวชไปตาม ๆ กัน

ได้กล่าวถึงพระราชวังหลวงแล้ว ^{๕๕๔} ทนกันมาถึงวังหน้าหรือที่เรียกว่าวังพระมหาอุปราชหรือพระราชวังบวรสถานมงคล หรือเรียกกันในสมัยปัจจุบันว่าวังจันทร์เกษม และวังนี้ก็เป็นอันตรรายสูญเสียเมื่อไฟไหม้ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั่นเอง ก่อนที่พม่าจะมาเผาผดุงเมืองหรือรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ในปีพุทธศักราช 2310 เป็นพระราชวังที่เหลือแต่ซากภายใน รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเมื่อไฟไหม้แล้วมิได้บูรณะขึ้นใหม่ได้ทอดทิ้งเรื่อยมาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ จนหมดสภาพความเป็นนครหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา จึงได้มาบูรณะขึ้นใหม่เมื่อกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินตามรอยพระบาทสมเด็จพระ

พระบรมชนกนาถต่อมา แล้วพระยาโบราณราชธานินทร์
โดยคำแนะนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพได้จัดตั้งเป็นพิพิธภัณฑ์เรียกว่า “อยุธยา
พิพิธภัณฑ์” เพื่อเก็บรวบรวมโบราณวัตถุและศิลปวัตถุมา
เก็บรักษาไว้ ความสำคัญแต่ก่อนก็คือ เป็นสถานเชิดชู
เกียรติยศเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
วีรกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ของไทยเรา รวมทั้งเป็นที่ประทับของ
พระมหากษัตริย์ และพระมหากษัตริย์อีก 7 พระองค์ คือ

1. สมเด็จพระเอกาทศรถ
 2. เจ้าฟ้าสุทัศน์
 3. สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 4. สมเด็จพระเจ้าเสือ
 5. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
 6. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
- และ 7. เจ้าฟ้าอรรคมุณีเบ็ญ หรือกรมพระราชวังบวร
มหาเสนาพิทักษ์

วังหน้าหรือพระราชวังจันทร์เกษม ก็อยู่บนเกาะเมืองเหมือนกัน ในปัจจุบันรู้จักกันว่าอยู่ใกล้ตลาดหัวรอ ปัจจุบันเป็น “อุทยานพิพิธภัณฑสถาน” และ “สาขาสหสมุทแห่งชาติ” แต่เดิมกว้างใหญ่ไพศาลมาก มีอาณาเขตติดต่อกับพระราชวังหลวง โดยไม่มีสิ่งก่อสร้างอื่นใดนอกเหนือจากพระราชวังเข้าไปแทรกแซง ซึ่งตรงกันข้ามกับสภาพเวลานี้ เห็นจะเป็นต้นเหตุอย่างที่พระยาโบราณราชธานินทร์ว่า เมื่อปล่อยให้พระราชวังร้างมานาน ราษฎรเลยถือโอกาสทำไร่น้อยหน้า ต่อมาบริเวณที่ทำไร่จึงเกิดอาคารบ้านเรือน และสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ขึ้นตามหลัมาเป็นลำดับ

สงครามกลางเมือง ในครั้งนั้น ที่แสดงจำนวนทหารของวังหลวง และวังหน้าเพียงร้อยคนสองร้อยคน ดังนั้นฐานันดรน่าจะเป็นทหารรักษาพระราชวัง และบรรดามหาดเล็กข้าหลวงเดิม ด้วยในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทหารประจำการของวังหลวง วังหน้า และวังหลังก็มีตามอัตรา

๔๕ เป็นกฎเกณฑ์ไว้ นอกจากจะมีศึกสงครามระหว่างชาติ
จึงจะกะเกณฑ์ผู้คนเข้ามาประจำการรบ โดยเกณฑ์ผู้คน
ทั้งในพระนคร และตามหัวเมืองต่าง ๆ เข้ามารวมเป็น
กองทัพ ให้มีจำนวนพอที่จะรบศึกได้

แต่สงครามกลางเมืองระหว่างพระญาติพระวงศ์ใน
ขณะหัวต่อหัวเดียว ซึ่งยังไม่สิ้นรัชกาลของสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวท้ายสระนั้น ทางวังหลวงไม่ได้กะเกณฑ์ผู้คนเหมือน
อย่างทำศึกกับต่างแดน และทางวังหน้ามีกำลังอยู่เท่าใด
ก็เท่านั้น ต้นเหตุแห่งสงครามกลางเมืองครั้งนี้ ปลายเหตุ
ได้ประทุขึ้นด้วยฝ่ายวังหน้าชิงข้าราชการชั้นผู้บังคับบัญชา
การค่ายชนกอน คือคนของฝ่ายวังหน้าไฉยขุนศรีคงยศ
ตาย แล้วในที่สุดก็เกิดการรบพุ่งกันหลายวัน หลังจาก
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเสด็จสวรรคตลง การรบพุ่ง
ในครั้งนั้น ปรากฏตามเนื้อหาพระราชพงศาวดารฉบับ
พระราชหัตถเลขาว่า “กะตริยทั้งสองพระองค์ (คือหมายถึง
เจ้าฟ้าอภัย ผู้ได้รับพระราชทานราชสมบัติกับพระมหา
อุปราชในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) ให้

ทหารรบสู้กันหลายเพลแล้ว วันหนึ่งเจ้าฟ้าอภัยให้
หลวงไชยบูรณ์ ปลัดเมืองพิษณุโลก คุมพลร้อยเศษ
พร้อมด้วยเครื่องสรรพาวุธต่าง ๆ ให้ยกทัพไปทางซีกุน
อ้อมโอบไปให้ตีวงหน้า หลวงไชยบูรณ์เวลานั้นเข้าใจว่า
คงจะมาราชการในวังหลวง เมื่อถึงเกิดเหตุการณ์รบพุ่ง
กันขึ้น ทั้งขุนศรีคงยศก็ตายเสียก่อนแล้ว เจ้าฟ้าอภัย
จึงตรัสใช้หลวงไชยบูรณ์ผู้แทน

“ฝ่ายทหารวังหน้าเหตุตั้งนั้น ก็ยกมาสองร้อยเศษ
พลทหารทั้งสองฝ่ายเข้าปะทะชิงชัยรุกไล่ต้านทาน ยิ่ง แทะ
พันกันเป็นสามารภ พลทหารวังหน้าได้ตีกระโจมโลม
แทงทะลวงไล่ล้อมเข้าฆ่าพันทหารวังหลวงตายเป็นอันมาก
จะต้านทานมิได้ ก็แตกฉานทั้งนายทัพเสียก็พ่ายหนีไป
ฝ่ายทหารวังหน้า ก็ล้อมพร้อมกันเข้ารุมจับหลวงไชยบูรณ์
ได้ เอาตัวไปถวายแก่พระมหาอุปราช พระมหาอุปราช
ให้เขียนหลวงไชยบูรณ์เสีย 50 ที ให้ถามไต่เนื่อความนั้น
แล้วให้จำนนไว้ วันหนึ่งพลทหารวังหน้าประมาณห้าร้อย

ยกมาทางถนนป่าผ้าเขียว เข้าพังคุกหลายเข้าไปแก้ไข
เอาคนโทษประมาณเจ็ดร้อย ปล่อยออกมาได้สี่จากคุก”

เรื่องราวต่อไปก็มีว่า เจ้าฟ้าอภัย ครั้นเห็นทหาร
ของพระองค์ออกไปทำการไม่สำเร็จ ทั้งตัวนายคือหลวง
ไชยบุรณก็ถูกจับตัวได้ ประการหนึ่งพวกคนโทษใน
คุกก็ไปเป็นกำลังของฝ่ายวังหน้าเสียหมดคุก ก็ทรงพระ
ปริวิตว่าการสู้รบครั้งนี้จะสู้พระมหาอุปราชมิได้ เฝื่อนใน
เวลานั้นมีข้าราชการนายหนึ่งชื่อพระธนบุรีช่ออาสารบ เมื่อ
มีผู้ขอรับอาสาเจ้าฟ้าอภัยก็เฝ้าพระทัย ทรงตรัสอนุญาต

พระธนบุรีผู้นั้นมีฝีมือในการรบ จัดอยู่ในเกณฑ์ดี
เพราะพอยกพลทหารจำนวนห้าร้อยโงมตี ก็ตีค่ายวังหน้า
แตกเป็นสองสามค่าย

ค่ายวังหน้านั้นเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ราชโอรสองค์ใหญ่
ของพระมหาอุปราชเป็นผู้ควบคุม ถึงแม้ค่ายวังหน้าจะแตก
เป็นสองสามค่าย ทหารทั้งนั้นก็ได้ยอทั้ คงต่อสู้ต้านทาน
เป็นสามารก ไม่ยอมให้ทหารวังหลวงเข้าวังหน้าได้ ใน

ที่สุดก็ต้องยกกำลังถอยกลับไป การรบพุ่งในครั้งนั้นต่าง
บาดเจ็บล้มตายกันข้างละหลายคน

อย่างไรก็ดี แม้วังหลวงจะหักเอาวังหน้าไม่ได้ แต่
เมื่อเห็นความสามารถของพระชนบุรี ก็ทำให้พระมหา
อุปราช ทรงปรวิติทเกือบต่อพระทัยที่จะให้ทหารวังหน้า
สู้รบกับทหารวังหลวงอีกต่อไป แต่การณ์ได้ล่วงมาถึง
เช่นนี้แล้วก็มีทางเลือกอยู่สองทาง คือสู้กับหน้ การมานะสู้
ถ้าพ่ายแพ้ก็หมายถึงความตายรออยู่ข้างหน้า แต่ถาคิดหน
เล่า ถ้าหน้รอด พระองค์อาจรอดพ้นอันตรายได้ ผู้ที่อยู่หลัง
ทั้งหมดนับตั้งแต่พระมเหสี ราชโอรส ตลอดจนข้าหลวงเดิม
และข้าราชการวังหน้าทั้งหลายจะได้อย่างไร มิต้องพากัน
ได้รับโทษทัณฑ์กันทั้งหมดหรือ แต่พระองค์ก็ยังทรงมี
พระสติปรีษาข้าราชการทงนั้นว่า ฝ่ายวังหลวงเข้มแข็ง
นัก ฝ่ายเราฝีมืออ่อนกว่าถึงรักษาค่ายมิได้เช่นนี้แล้ว เรา
จะคิดอ่านประการใด

พระบุญญาธิการของพระมหาอุปราชยังไม่สิ้น จึง
มีข้าราชการผู้จงรักภักดีผู้หนึ่งทูลขอให้ต่อสู้ต่อไป โดย

ให้คำมั่นสัญญาว่า ตนนี้แหละจะขอเอาชีวิตแลกเสมือนเป็นการเสี่ยงทายของการต่อสู้ต่อไปหรือการหนี คนผู้นั้นบอกว่าขอให้ทรงอนุญาตจะนำทหารออกไปรบกับวังหลวงเสียวน ถ้าตนมีชัยชนะ ก็หมายความว่าวังหน้าต้องต้อสู้จนมีชัยชนะถึงที่สุด แต่ถ้าตนต้องตายในที่รบเสียแล้ว ก็สุดแต่จะทรงพิจารณาต่อไป ตามที่ทรงเห็นสมควร ในการนี้ขอให้ทรงจัดม้าเร็วไปดูการรบพุ่งด้วย เพื่อจะได้นำความแพ้ชนะของตนมากราบทูลให้ทรงทราบ

คนผู้นั้นชื่อว่าขุนชำนาญชาญณรงค์ มีความกล้าหาญและมีฝีมือ และความที่เชื่อในฝีมือของตน จึงขอพระราชทานทหารไปเพียงสามร้อยคน

ความจริงพระมหาอุปราช ก็ทรงมีพระวิสัยเป็นกษัตริย์นักรบพระองค์หนึ่ง ทรงเป็นผู้มีฝีมือพระหัตถ์ในยุทธวิธีมาแล้วตั้งแต่ยังดำรงพระยศเป็นพระราชโอรสองค์น้อยของสมเด็จพระเจ้าเสือ การที่กล่าวว่าทรงคิดหนีเอาพระองค์รอดเห็นจะเป็นไปมิได้ เมื่อทรงคิดการใหญ่มาถึงขนาดนั้นแล้ว นอกจากจะลงใจเข้ารบบริวารของพระองค์มากกว่า

ข้อพิสูจน์ว่าพระองค์ทรงชำนาญในยุทธวิธี และทรง
กล้าหาญก็เนื่องมาจากความในพระราชพงศาวดาร บ่งถึง
ตอนที่สมเด็จพระเจ้าเสือ มีพระราชหฤทัยปรารภจะใคร่
เสด็จไปประพาสล้อมช้างเถื่อนในป่า ที่เมืองนครสวรรค์
ครั้งนั้นพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ คือสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวท้ายสระ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าเพชร และ
พระมหาอุปราชเมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าพร ได้รับ
พระราชโองการให้ถมถนนที่บึงหูกวาง แล้วเผอิญเท้าช้าง
พระที่นั่งของสมเด็จพระเจ้าเสือเหยียบถล่มลงหล่มซึ่งดินทุบ
ปรวนไม่แน่น เท่านั้นเองก็ทรงพระพิโรธหาว่าทั้งสอง
พระราชโอรสจะเป็นกบฏคิดฆ่าพระองค์ จะเอาราชสมบัติ
ได้เอาพระแสงของ้าวจ้วงฟันเจ้าฟ้าพร พระราชโอรสองค์
ใหญ่ด้วยพระพิโรธ หากแต่เจ้าฟ้าพรพระราชโอรสองค์
น้อยได้รับเอาค้ำพระแสงของ้าวซึ่งทรงอยู่นั้น ชนกันรับ
พระแสงของ้าวของสมเด็จพระราชบิดาไว้ด้วยฉับไว มิต้อง
พระเชษฐา ด้วยพระองค์ทรงชำนาญในการกระบี่
กระบองมวญปล้ำว่องไวสนิทอยู่แล้ว และเอาช้างทรงเข้า

กันข้างพระเชษฐา และพากันขับข้างพระที่นั่งแผ่นดินไป
ข้อพิพาทนี้แสดงไว้อย่างนี้ จึงน่าจะเน้นหนักว่าพระมหา
อุปราชน่าจะลงใจพวกข้าราชบริพารของพระองค์เสียมาก
กว่า ที่จะทรงท้อพระทัยไม่คิดต่อสู้กับทางวังหลวงอีกต่อไป
โดยถึงแม้จะไม่มีผู้ใดอาสา พระองค์ก็คงออกสู้รบเอง

ในเวลานั้นขุนชำนาญชาญณรงค์ได้นำทหารออกไป
แล้ว มุ่งตรงไปยังค่ายของพระธนบุรีทันที ขุนชำนาญมีม้า
ถือดาบสองมือเป็นอาวุธ พอถึงกับทหารเข้าโห่ร้องโจมตี
เพื่อหักเอาค่าย และก็หักเอาได้ในช่วงเวลาไม่นานนัก ทหาร
วังหลวงในค่ายนั้น แยกหนีกระจัดกระจายไปเกือบหมด
แต่พระธนบุรีก็ใจเด็ดเดี่ยว แม้ค่ายจะแตก ทหารจะบาดเจ็บ
ล้มตายและแตกหนี พระธนบุรีก็ยังยืนหยัดต่อสู้อยู่กับทหาร
ร่วมใจไม่กี่คน ในเวลานั้นพระธนบุรีกับทหารร่วมใจ
ทำการรบอยู่บนพื้นดิน ปราศจากม้า ถิ่นนับว่าเป็นรอง
ขุนชำนาญอยู่ในการต่อสู้กัน ครั้นพระธนบุรีได้มาขึ้นอยู่
บนหลังม้าได้แล้ว ก็ตรงเข้าสู้รบกับขุนชำนาญตัวต่อตัว
สู้รบติดพันกันพลวัน ผลัดกันรุกผลัดกันถอยตามทำนอง

พระชนบุรีมีอาวุธทวนเป็นคู่มือ ขุนชำนาญมีดาบสองมือ
ต่างพันทางแย่งยุทธ์กันด้วยท่วงทีไหวพริบ และความชำนาญ
ชำนาญ ขุนชำนาญและพระชนบุรีต่างฝ่ายต่างมีฝีมือ
ทัดเทียมกัน

มาเร็วที่ตามออกมาตามผลการรบพุ่ง ขณะที่แอบแฝง
ดูเหตุการณ์โดยตลอด พยายามเอาใจช่วยขุนชำนาญ ซึ่ง
เป็นฝ่ายตนอยู่ตลอดเวลา ครั้นเห็นขุนชำนาญสามารถ
นำทหารเข้าบุกตีค่ายพระชนบุรีแตกกุดใจ แต่ครั้นเห็น
พระชนบุรียังยืนหยัดต่อสู้กับขุนชำนาญฯ อยู่ด้วยฝีมืออัน
กล้ากร้าว ตอที่ขุนชำนาญเป็นฝ่ายขวัญเสียใจคอไม่สบาย
เลย ตอที่ขุนชำนาญเป็นฝ่ายรุกนั้นแหละค่อยระทึกใจ
ค่อยมีกำลังใจ มองดูการต่อสู้ด้วยความเกร็งเครียด
แต่เพียงบัดเดียวใจที่มองตามไม่ทันนั้น ก็เห็นศีรษะของ
พระชนบุรีปลิวออกจากบ่าเมื่อไรไม่รู้ มองเห็นเพียงเห็น
ขุนชำนาญก้มตัวจากหลังม้า ตวัดดาบเอาศีรษะของพระ
ชนบุรีขึ้นมาไว้ก่อนตกถึงพื้นดินด้วยความว่องไว พร้อมๆ
กับทหารร่วมใจของพระชนบุรีต่างวิ่งหนีกันไปหมด ขุน

ชำนาญเมื่อได้ศีรษะของพระธนบุรีแล้ว ยังไล่ติดตามฆ่า
ทหารวังหลวงต่อไป และได้ฆ่าทหารวังหลวงบาดเจ็บล้ม
ตายอีกหลายคน จนไม่มีผู้ใดรื้อหน้าแล้วก็หัวศีรษะพระ
ธนบุรีกลับคืนวังหน้า

ถ้าจะถือว่าการเสียดายของขุนชำนาญด้วยความ
มีชัยชนะ และเป็นทางเลือกที่คิดต่อต่อไป ก็เป็นการ
เสียดายที่ใกล้กับความจริง เพราะพระมหาอุปราชทรง
คิดจะยกกำลังส่วนใหญ่เข้าโจมตี พระราชวังหลวงเป็นการ
เผด็จศึกทีเดียว และก็ใกล้ความจริงอีกที่กษัตริย์กับ
พระองค์ทรงคิดสู้มากกว่าคิดหนี

แต่การศึกกลับยุติลงเสียก่อนที่พระมหาอุปราชจะ
ทรงยกกำลังส่วนใหญ่เข้าหักเอาพระราชวังหลวง เพราะ
เจ้าฟ้าอภัยทรงสะดุ้งกลัว เหาพระองค์หนีรอดไปเสียแล้ว
กลัวคือพระองค์รวมทั้งเจ้าฟ้าปรเมศร์ราชอนุชา ครั้นทรง
ทราบว่าค่ายพระธนบุรีแตก พระธนบุรีตายในทวาร ก็เป็น
อันหมดทางสู้ รีบเสด็จลงเรือพระที่นั่งหนีทันที แต่ไม่ลืม
ให้ชนเอาพระราชนครูป้องกันไปด้วย

เจ้าฟ้าอภัยเสด็จหนีในเวลากลางคืน มีฝีพาย
ประจำเรือพระที่นั่งนำเสด็จหนี มุ่งหน้าไปทางป่าโมกข์
แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ หรือจังหวัดอ่างทองปัจจุบัน
ฝีพายนำเสด็จไปถึงกลางทางยังไม่ทันถึงป่าโมกข์ทวนกลับ
อาญาว่าจะถูกพระมหาอุปราชให้ไล่ตามจับ ก็พร้อมใจกัน
กระโดดน้ำหนีไปหมด

เป็นความจริง พระมหาอุปราชได้มีรับสั่งให้ขุน
ชำนาญชาญณรงค์ นำทหารลงเรือเพื่อตามจับเจ้าฟ้า
ทั้งสองพระองค์ให้จงได้ แต่ในระหว่างที่ขุนชำนาญกำลัง
ติดตามมา ฝีพายเหล่านั้นก็ได้กระโดดน้ำหนีไปเสียก่อน
แล้ว เหลือแต่มหาดเล็กผู้ยังจงรักภักดี ขอนายดั่ง
ทพายเรือพระที่นั่งนำเสด็จแต่ผู้เดียว เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้า
ปรเมศวร์ และนายดั่ง จึงอยู่ในกำมือของขุนชำนาญ
ขุนชำนาญเชิญเสด็จเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์และพันธนาการ
นายดั่งกลับเข้ามาถวายพระมหาอุปราชได้ โดยละม่อม
ได้มีการพิพากษาโทษตามธรรมเนียม เมื่อพระมหาอุปราช
ประกาศพระองค์ครองราชสมบัติ คำสารภาพของเจ้าฟ้า

ทั้งสองให้ทราบว่า กระทำไปโดยลืมนพระสติ หมายถึงว่า
ได้ให้กำลังทหารไปรุกรานวังหน้า ด้วยถืออำนาจความ
เป็นใหญ่ที่ได้รับพระราชทานราชสมบัติ

มีคำกล่าวในรัชกาลของสมเด็จพระมหาบุรุษ (พระ
เพทราชา) ว่า “ธรรมดาคนที่มีความรู้สร้างพระเจดีย์ฐาน
ไว้ในพระพุทธรูปสถานใด ต้องมีฐานก่อนจึงจะก่อขึ้นได้
ครั้นเสร็จการแล้ว ควรจะเอาร้างฐานไว้ หรือจะรื้อวาง
ฐานเสียด้วยประการใด” นี่เป็นอุปมาเมื่อครั้งสมเด็จพระ
มหาบุรุษประกาศตนเป็นใหญ่ปลายแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จ
สวรรคตแล้ว โดยที่สมเด็จพระมหาบุรุษมีแผนการและมี
ผู้ร่วมคิดอยู่หลายคน แต่แล้วบุคคลเหล่านั้นก็ต้องได้รับ
อันตรายถึงแก่ชีวิตในต่อมา เพราะสมเด็จพระมหาบุรุษ
ทรงรื้อวางฐานให้หมดสิ้นสิ้นนามไป เจ้าฟ้าอภัยกับ
เจ้าฟ้าปรเมศวร์เป็นเสียนนามโดยตรง ที่จะให้มีพระ
ชีวิตอยู่ไม่ได้ ดังนั้นถึงแม้จะไม่พิพากษาชำระโทษ ก็หนี
การสำเร็จโทษไปมิพ้น นายดวงนั้นเคราะห์หัดที่พระมหา

อุปราชไม่เอาโทษ กลับทรงสรรเสริญว่าเจ้าดวงมันจงรักภักดีต่อเจ้านายดีอยู่อย่าฆ่ามันเสียเลย เลี้ยงไว้เฝ้าราชการสืบไปเถิด ความดีของนายดวงมีอย่างไร ดังความต่อไปนี้

เจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศวร์ ทั้งสองพระองค์เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระตั้งกล่าวนมาแล้ว และทั้งสองพระองค์ได้ร่วมคิดอ่านเพื่อก่อให้เกิดศึกกลางเมืองกรุง ^{๕๕} ครั้นเมื่อเห็นการศึกจะตั้งพระมหาอุปราช ^{๕๖} มิได้แล้ว ก็ชวนกันลงเรือพระที่นั่งหนนวย ^{๕๗} พรอมทง ^{๕๘} พระราชทรัพย์อันมีค่าทพจะขนเอาไปได้ ^{๕๙} ขณะนั้นเป็นเวลากลางคืน ได้เสด็จหนีไปทางป่าโมกข์ แต่ฝีพายทั้งหลายไม่เต็มใจจะไปด้วย จึงพากันกระโดดน้ำหนีเสียกลางทาง ^{๖๐} ดังนั้นจึงเหลือนายตวงมหาตเล็กเพียงผู้เดียว ^{๖๑} นำเสด็จเจ้าฟ้าทั้งสองตลอดคืนนั้น ^{๖๒} ครั้นจวนรุ่งเช้า ^{๖๓} ก็นำเสด็จเข้าชุมชอนพระองค์ ณ ที่ป่าอ้อป่าแฉมแห่งหนึ่ง ^{๖๔} เพื่อให้ผู้ใดมาพบเห็น โดยเฉพาะทหารของวังหน้า เจ้าฟ้าทั้งสองต้องประทับในป่าอ้อพงแฉม ^{๖๕} โดยนายตวงมหาตเล็กเป็นผู้หาพระกระยาหารมาให้เสวย ^{๖๖} ด้วยการขอข้าวปลาจากชาวบ้านแถบดินนั้นนั่นเอง ^{๖๗}

แต่การกระทำของนายตวงเมื่อหลายวันเข้าก็จะเกิดเป็นทาสยแก่ชาวบ้านเหล่านี้นะ เวลาวิ่งไปได้หกเจ็ดวัน นายตวงก็เกิดความไม่กล้าที่จะกระทำเช่นนั้นอีก ครั้นจะไม่เที่ยวไปขออาหารชาวบ้าน เจ้าฟ้าทั้งสององค์ก็คงได้รับความหิวไทย

ด้วยความรักของนายตวงมหาตเล็ก จึงคิดเบี่ยงบ่ายหาหนทางใหม่ โดยกราบทูลเจ้าฟ้าทั้งสองว่า

“ข้าพระพุทธเจ้า เห็นจะต้องถวายบังคมลาไปหา มารดาสักวันหนึ่งก่อน เพื่อที่จะหาข้าวปลาอาหารจากบ้าน มารดามาให้พระองค์เสวยต่อไป”

เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ ก็ทรงทราบด้วยเหมือนกัน ว่าหากนายตวงเที่ยวไปขออาหารชาวบ้านอย่างนี้อยู่ทุกวัน มีวันใดวันหนึ่งด้วยความระแวงสงสัยของชาวบ้าน ก็จะต้องมาถึงพระองค์อย่างแน่นอน และถึงอย่างไรในเวลานั้น ทหารของพระมหาอุปราช ก็คงจะกำลังค้นหาพระองค์อยู่ เมื่อมีชาวบ้านเป็นชนวนให้ทหารของพระมหาอุปราชจับพระองค์ได้ พระองค์ก็จะถึงซึ่งพระชีวิตอย่างไม่ต้องสงสัย

จึงโปรดอนุญาตให้ไป พร้อมกับพระราชทานพระอัมรังค์ให้เรือนหนึ่ง ตรัสว่า “เจ้าจะได้ข้าวปลาอาหารที่มารดาของเจ้าหรืออย่างไรก็ตามเถิด แต่เอาแหวนวงนี้เป็นเครื่องแลกมาสู้กันกินก็แล้วกัน”

นายด้วงรับพระอัมรังค์จากพระหัตถ์ของเจ้าฟ้าเอกัยพลางกราบทูลอย่างห่วงใยว่า “ในระหว่างที่ข้าพระพุทธเจ้าไม่อยู่ ขอพระองค์ทรงส่งจรงระวังพระองค์ให้ติดอย่าทรงออกจากที่ชุมนุมชนเป็นอันขาด ข้าพระพุทธเจ้าจะกลับมาโดยเร็วที่สุด”

นายด้วงมหาเด็กราบถวายบังคมลาแล้ว ก็เด็ดลวดเร่งเดินทาง บ้านของมารดานายด้วงนั้นอยู่ห่างไกลจากที่ชุมนุมประทับของเจ้าฟ้าทั้งสอง ขนาดเดินเท้าประมาณหนึ่งวัน การที่นายด้วงบากหน้าไปหามารดานั้นใช้ว่าจะมีหวังไว้เต็มที่ ทั้งนเพราะมารดาของตนยากจนข้นแค้น แบบหาเข้าบางทีกินไม่ได้ทั้งวัน พึงง่าย ๆ ว่ามารดาของตนอยู่ในสภาพกินมอดมอมตนเอง แต่ครั้นได้รับพระราชทานพระอัมรังค์มาด้วยเช่นนั้น นายด้วงก็พอ

มีหวังจะแลกเปลี่ยนกันได้ ไหน ๆ ใจตั้งไว้ว่าจะไปหา
มารดา ถึงจะไม่รบกวนมารดาในเรื่องข้าวปลาอาหาร
นายต๋องก็ถือโอกาสอันนี้ แวะเยี่ยมมารดาเสียด้วย

นายต๋องเดินเท้าหนึ่งวันเต็ม ๆ ก็ถึงบ้านมารดา ได้
แวะเยี่ยมถามสารทุกข์สุกดิบอยู่ครู่ใหญ่ จึงถามมารดาจาก
ไป ในใจนั้นครุ่นคิดสงสัยมารดาจับใจในสภาพอันยาก
จนข้นแค้นและนึกอนาถตนเองว่ามีโอกาสมาหามารดาแทน
ที่จะมีข้าวของเงินทองมาฝากกลับมามาด้วยมือเปล่า หา
ใช้บุตรที่ควรจะได้บุญรู้คุณอุปการะมารดาในยามยากไม่
แต่มารดาจะล่วงรู้สักนิดก็หาไม่ ว่าขณะนั้นตนเองเลื่อม
ลือลือลูกคน โทษหลวงอนันต์กำลังรออยู่เบื้องหน้า ไม่
รู้ว่าวันหนึ่งวันใด จะถึงคราวพลัดพลึงโดนจับกุมตัวไป
ประหารชีวิต ซึ่งตรงกันข้ามกับมารดากำลังภาวนาใจว่า
ลูกชายได้ไปเป็นมหาตมะเล็กใกล้ชีวิต อันเป็นความมีหน้า
มีตาอย่างหาได้ยาก

มหาตมะเล็กของเจ้าพ่ออภัย เดินมาซักพักใหญ่ก็ถึง
ตลาดของหมู่บ้าน ได้เข้าไปเจรจาแลกข้าวปลาอาหาร

ไต่ส่งของต้องประสงค์แล้ว ก็ขอทวงเดินทางกลับด้วย
ความเป็นห่วงเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์

แต่นายตวงหาเฉลียวใจไม่ว่า พระอัมรรค์เรือน
นั้นกำลังจะนำภัยอันใหญ่หลวงมาสู่ ผู้ที่รับพระอัมรรค์
เป็นเครื่องแลกเปลี่ยนความดีอกดีใจ ที่ได้แหวนอันล้ำค่าไว้ใน
กำมือ และอดมิได้ที่จะนำออกอวดชาวบ้านที่ค้าขายด้วยกัน
ด้วยมีรูปพรรณสวยงาม อย่างที่ชาวบ้านร้านค้าไม่เคยพบ
เห็นกันเคย ในที่สุดต่างก็เอะอะกันว่า นี่เป็นพระอัมรรค์
ของหลวง ผู้ที่จะสวมแหวนวงนี้ได้ก็ขอพระยามหากษัตริย์
เท่านั้น และการที่ผู้รับของมีค่าสูงไว้โดยนัยนี้ แทนที่จะ
เป็นโชคลาภมหาศาล กลับจะมีภัยถึงหัวขาดไปตามๆ กัน
ด้วยพระอาญา ซึ่งกำหนดไว้เป็นบทพระอัยการว่า “ถ้า
มันผู้ใดมีของหลวงไม่ว่าสิ่งใดอยู่ในบ้านเรือน ท่านว่า
มันผู้นั้นจะได้รับโทษอย่างมหันต์”

ผู้รับพระอัมรรค์เรือนนี้ไว้กตกรใจยิ่งนัก ด้วย
ความรักตัวกลัวตาย จึงขอความเห็นคนเหล่านั้นว่า จะ
ทำประการใดดี มีผู้ชี้ช่องทางให้ว่าควรรีบนำเข้ามาบ

ต่อกรมการเมือง แล้วแจ้งเรื่องราวที่ได้มาให้ฟังอย่างที่เป็นมา

เมื่อได้ฟังคำแนะนำเช่นนั้น ผู้รับพระอัมรังค์ไ้
ก็นำพระอัมรังค์เรือนั้น เข้าไปหากรมการเมืองทันที
พร้อมทั้งเล่าเรื่องราวให้ทราบตามความเป็นจริง คณะกรม
การก็เชิญพระอัมรังค์พร้อมกับนำตัวผู้ร้องทุกข์เข้าไปใน
วังหลวง

ในเวลานั้นพระมหาอุปหาช กรมพระราชวังบวร
สถานมงคล เมื่อได้ทอดพระเนตรพิจารณาพระอัมรังค์
เรือนั้น ก็ทรงจำได้ว่าเป็นพระอัมรังค์ของเจ้าฟ้าอภัย
และทรงพระราชดำริว่า นับตั้งแต่เจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้า
ปรเมศร์หลบหนีไปนั้น บ้านฉันทหารยังไม่สามารถจับกุม
เข้ามาถวายได้ ชะรอยจะไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่าพงดงรก
ครันอดหยากยากแค้นก็เอาพระอัมรังค์ออกแลกอาหาร ทำ
อาการดังสามัญชนอันสิ้นไร้ไม้ตอก และคงจะซุ่มซ่อนอยู่
ในบริเวณพระนครหรืออยุธยา หรือไม่ก็แขวงเมืองใกล้เคียง

เป็นมั่นคง จึงมีรับสั่งให้ขุนชำนาญชาญณรงค์นำทหารอีก
พวกหนึ่งออกเที่ยวค้นหาจับตัวมาได้ ขุนชำนาญชาญ
ณรงค์ผู้นี้ เป็นคนเดียวกับที่ทำการต่อสู้กับพระธนบุรี มี
ผลให้ศึกกลางเมืองยุติลง

และเป็นเคราะห์ร้ายนายด้วงมหาเด็กลูกของเจ้าฟ้า
เอกัย รวมทั้งเจ้าฟ้าเอกัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ด้วย เสด็จให้
ขุนชำนาญชาญณรงค์ยกทหารมาทางที่จะประจบเหมาะ
ได้พบกับนายด้วงจนได้ ซึ่งขณะนั้นนายด้วงกำลังเดินทาง
อย่างเร่งรีบแล้วได้สวนทางกัน ถ้านายด้วงเป็นชาวบ้าน
ธรรมดา ก็จะไม่เป็นที่สงสัย หากขุนชำนาญฯ ได้กำหนด
จดจำรูปพรรณของนายด้วงไว้อยู่ก่อนแล้ว จึงโดนจับได้
โดยง่าย นำตัวเข้าถวายสมเด็จพระอนุชาธิราช แล้ว
โปรดฯ ให้เขียนรับเป็นสัตย์ แต่ด้วยความจงรักภักดี
ต่อเจ้านายตนเป็นที่ตั้งนายด้วงก็กล่าวบิดเบือนความจริง
ต่าง ๆ นานา ซึ่งที่แท้แล้วคนในวังหลวงโดยมากเมื่อเห็น
หน้าต่างก็จำได้ว่าเป็นนายด้วง มหาเด็กลูกของเจ้าฟ้าเอกัย
แต่ก็ไม่มีผู้ใดกล่าวซ้ำเติมยืนยัน ได้แต่กระซิบกระซาบบอก

ต่อ ๆ กันไปเท่านั้นเอง นายด้วงถึงแม้จะปฏิเสธความจริง
ก็มีทางล่อลวงอยู่หลายอย่าง ดังนั้นจึงโปรดฯ ให้เขียน
เพื่อรับเป็นสัตย์ให้จงได้ ในที่สุดนายด้วงทนอาญาหวาย
มิได้ก็ต้องกราบทุกความจริง

นายด้วงโดนรับอาญาแล้วมีหน้า ซ้ำให้เป็นผู้นำ
ทางไปจับเจ้าฟ้าทั้งสองอีก ข้าผู้รักเจ้า แม้จะกระอัก
กระอ่วนเพียงไร ในที่สุดก็ขัดขืนมิได้ มีอย่างเดียวเท่านั้น
คือตนยอมตายเสียก่อน เมื่อยังมีลมหายใจอยู่ย่อมขัดไม่ได้
และจะหลีกเลี่ยงบิดเบือนทำเฉไฉ ไม่นำไปทูลเจ้าฟ้าทั้ง
สองพระองค์ประทับอยู่ ก็ไม่ได้ออกเหมือนกัน

การออกไปจับกุมเจ้าฟ้าทั้งสองนี้ ขุนชำนาญนำ
ทหารไปเป็นจำนวนมาก แล้วยังกะเกณฑ์ชาวบ้านให้มา
สมทบทำการล้อมป่าแฉมบริเวณนั้นเป็นการใหญ่ รวบรวม
จะจับเสือโคร่งตัวร้ายกาจสักตัวหนึ่ง หาไขมาจับกุมเจ้าฟ้า
ทั้งสองผู้ปราศจากเขี้ยวเล็บไม่ ตัวขุนชำนาญเองถือดาบ
สองมือพร้อมกับทหารร่วมใจเจ็ดแปดคนค่อย ๆ ย่องเข้าไป
ยังที่ประทับของเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ ครั้นแหวก

พงอ้อพวงแถมเข้าไปยังที่ประทับ ก็เห็นเจ้าฟ้าทั้งสอง
พระองค์กำลังเดินหมากรุกอยู่ในพระอัยยาศัยอันพลิดพลิน

อาจเป็นที่สงสัยว่าในป่าอ้อป่าแถมเช่นนั้น เจ้าฟ้า
ทั้งสองผู้ซึ่งยังมีแก่ใจชอบหัวเหาหมากรุกมาเล่นเป็นการ
ตำราญพระอิริยาบถอีกหรือ ไม่ใช่เช่นนั้น แต่เป็นพระ
อุตสาหะเอาดินมาปั้นเป็นตัวหมากรุก และไม่ใช่ด้วยพระ
อัยยาศัยเพื่อหาความตำราญ หากกำลังทรงทิวไทยเป็น
กำลัง ถ้าไม่ทำอะไรเสียอย่างหนึ่งเพื่อให้ลืมความทิวที่กำลัง
ไ้รับ แน่นนอนเหลือเกิน ความทิวมันก็จะประดังเข้ามาทก
ขณะจิต สองพระองค์ทรงเล่นหมากรุกคอยนายด้วง ผู้ซึ่ง
กำลังเดินทางไกลไปหาพระกระยาหารมาให้พระองค์เสวย

กลับตรงกันข้าม มหาดเล็กผู้เคยซื่อสัตย์จงรักภักดี
กำลังนำพญามัจจุราชมารู้นพระองค์ทั้ง ๆ ที่พระกระยาหาร
ยังไม่ตกตอ้งถึงพระนาภี นับเวลาตั้งแต่นายด้วงอาสาออก
ไปจนถึงเวลานั้น พอได้ยินเสียงคนแหวกพวงอ้อเข้ามา ก็
เข้าพระทัยว่านายด้วงกลับมาแล้ว และมาพร้อมกับ
พระกระยาหาร ทั้งสองพระองค์ทรงปรารภว่ายิ่งกว่า
สิ่งใดในขณะนั้น

ครั้นทอดพระเนตรเห็นเป็นขุนชำนาญชาญณรงค์
ถือดาบสองมือตรงเข้ามา เสมือนจะตะครุบพระองค์เป็น
ภิกษาหาร แทนที่พระองค์จะได้พระกระยาหารจากนาย
ดวงกุดกพระทัย ฉับพลันทันทีเจ้าฟ้าอภัยทรงควมคราง
กับเจ้าฟ้าปรเมศร์ราชอนุชาว่า “พญามัจจุราชมาถึง
เราแล้ว”

เจ้าฟ้า^๕ทั้งสองพระพักตร์^๖ซีดเผือด พระวรกายสั่น
คล้ายกับ ทอดพระเนตรเห็นพญามัจจุราชตามพระตำรัส
แต่ไม่ลืมกระชับพระแสงดาบไว้ในพระหัตถ์

ขุนชำนาญชาญณรงค์กราบทูลว่า “พระองค์อย่า
ทรงตกพระทัยกลัวเลยพระเจ้าข้า ข้าพระพุทธเจ้ามาช่วย
พระองค์^๕ทั้งสองแล้ว ขอพระองค์ทรงส่งพระแสงดาบให้
ข้าพระพุทธเจ้าเสียก่อนเถิด แล้วข้าพระองค์จะนำเสด็จไป
ในที่ปลอดภัย”

ทั้งเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ ไม่ทรงมีความ
รู้สึกเสียด้วยซ้ำว่า ในเวลานั้นกระชับพระแสงดาบมั่นอยู่
แต่ด้วยสัญชาตญาณของผู้ระแวดภัยได้เป็นไปเอง แต่

พระองค์ทรงตระหนักได้ว่า พระแสงดาบของพระองค์ไม่มีประโยชน์อันใดเสียแล้ว ที่จะใช้ต่อสู้กับฝ่ายตรงข้าม เพื่อความเป็นอิสระ ทอดพระเนตรมองไปรอบ ๆ เต็มไปด้วยผู้ที่จะมาเอาพระชีวิตของพระองค์ทงนน ถึงพระองค์คิดจะต่อสู้ก็ยอมหนัรอดมิได้แน่ เจ้าฟ้าทั้งสองได้แต่ทรงนั่งตบยั้ง

จนได้รับคำเตือนจากขุนชำนาญชาญณรงค์ด้วยคำกราบทูลที่อ่อนน้อมเยี่ยงข้ากับเจ้าอีกว่า “ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลแล้วอย่างไรว່ว่า ขอให้ทรงพระกรุณาส่งพระแสงดาบมาให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ ทรงอย่าให้เวลาเนิ่นช้าเลย จะได้รับเสด็จ”

ถ้าเจ้าฟ้าทั้งสองเยาว์ต่อความคิด การเชิญเสด็จของขุนชำนาญชาญณรงค์ ก็นับว่าเป็นสิ่งที่ตายใจและเชื่อถือ แต่นี่ขุนชำนาญชาญณรงค์เป็นข้าทหารวังหน้า เป็นศัตรูกับวังหลวง ทำศึกกลางเมืองหมั่นกันมา และกัขุนชำนาญชาญณรงค์ผู้นี้ เป็นผู้ให้นำทหารวังหน้าเข้าต่อสู้กับพระธนบุรี ข้าทหารของพระองค์ ถึงในที่สุดพระองค์

ต้องหลบหนีมาป่านะนี้ เป็นที่เชื่อได้หรือว่าจะมาเชิญ
เสด็จไปได้ในที่ปลอดภัย แต่มันถึงเวลาสิ้นสุดพระบุญญา
วาสนาของพระองค์แล้ว เจ้าฟ้าภักดิ์ต้องยอมจำนนยื่น
พระแสงดาบให้แต่โดยดีทั้งตรัสให้เจ้าฟ้าปรเมศร์วราชนูชา
กระทำตามด้วย และเมื่อขุนชำนาญชาญณรงค์ทูลเตือน
ให้เร่งเสด็จพระดำเนินอีกครั้ง เจ้าฟ้าภักดิ์ยังไม่ขยับ
เขยื้อนพระวรกายจากที่ประทับ เพียงแต่รับสั่งอย่างไม่แน
พระทัยว่าจะเป็นไปได้ว่า

“ขุนชำนาญ ขอบย่ำให้เราทั้งสองพี่น้องไปด้วย
กับท่านเลย ขอชีวิตเราทั้งสองให้เรายอมตายด้วยเวรกรรม
ของเราในทันที”

การขอร้องของพระองค์ไม่เป็นผลดังที่ไม่น่าพระทัย
ไว้ก่อน และขุนชำนาญชาญณรงค์ได้กราบทูลด้วยความ
จริงใจว่า

“พระองค์ก็ทรงทราบและทรงรู้จักข้าพระพุทธเจ้าดี
อยู่แล้วว่า ข้าพระพุทธเจ้านั้นเป็นข้าของสมเด็จพระอนุชา
ธิราช พระมหาอุปราช และข้าพระพุทธเจ้ามาเฝ้า

พระบาทสมเด็จพระนันทวราเชนทร์ของสมเด็จพระอนุชาธิราช
 ตรัสเข้ามา ขอให้ข้าพระพุทธเจ้าได้กระทำตามหน้าที่ใน
 พระบัญชา จงรีบเสด็จเถิด ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเห็นพระทัย
 ในพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นยิ่งนัก แต่
 ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นว่า ในเมื่อพระองค์ทั้งสองเสด็จไป
 เฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราชเสียแต่โดยดี อาจได้รับพระกรุณา
 อนุญาตให้เป็นแน่ ขอพระองค์จงสรวลเริงร่าอย่าขัดขึ้น
 การพิจารณากันแล้วกัน”

ภัยของผู้แพกคภัยของเจ้าฟ้าอภัย ผู้ที่ได้รับ
 พระราชทานจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระพระราชบิดา
 ไปรดฯ ให้เป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์ครองราชสมบัติ เมื่อ
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระทราบพระองค์เองว่า ในการ
 ทรงพระประชวรครั้งพระชีวิตจะมีรอด แต่ทั้งๆ ที่
 เจ้าฟ้าอภัยได้ราชสมบัติอยู่ในกำพระหัตถ์แล้ว เพียงแต่ยัง
 มิได้ประกาศยกพระองค์ตามพระราชประเพณี ทงนเพราะ
 อยู่ในระหว่างทรงพระประชวรหนักของพระราชบิดาก็จริง
 แต่พระอัยยาก็กลับไประแวงสมเด็จพระอนุชาธิราช พระ

มหาอุปราช ถึงกับคิดการออกหน้าออกตา ตั้งค่ายแผนการรบ ซึ่งแผนนี้^{๕๔}เท่ากับเป็นแผนที่ทำการบอกกล่าวทำลายกันอย่างแจ่มชัด ว่าแผ่นดินนี้^{๕๕}ผู้ใดจะมาช่วงชิงหายยอมไม่ และผู้นี้เป็นใครเล่า นอกจากสมเด็จพระอนุชาธิราช พระมหาอุปราชในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ผู้ไม่ลงรอยกับพระเชษฐาธิราช เรื่องทรงปรารภนาจะให้ทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชโอรสองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้านเรนทร์ให้ต้องตามราชประเพณี แต่พระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ จะพระราชทานมอบให้แก่เจ้าฟ้าอภัยราชอนุชาของคักกลาง ดังนั้นเป็นเรื่องที่เจ้าฟ้าอภัยไม่ชอบพระอัธยาศัยสมเด็จพระอนุชาธิราชพระมหาอุปราช ผู้ทรงมีศักดิ์เป็นพระเจ้าอาของพระองค์ด้วย และความเข้าใจพระทัยว่า ถ้าพระมหาอุปราชทูลขอราชสมบัติให้พระเชษฐาของพระองค์คือเจ้าฟ้านเรนทร์ไม่ได้ พระมหาอุปราชเห็นจะเอาราชสมบัติเสียเอง จึงได้คิดตั้งค่ายล้อมกันด้านทานเตรียมการรบไว้พร้อมสรรพ ในที่สุดสงครามกลางเมืองก็ประทุขึ้นจนได้เป็นการต่อสู้ซึ่งชัยในระหว่างราชวงศ์

ที่ไช้ทหารเป็นหน้ำแพรก และผลสุดท้ายเจ้าฟ้าอภัยเอง
นอกเหนือจากไม่มีแผ่นดินจะอยู่ ยังต้องแพ้ยพระองค์เอง
ด้วยพญามัจจุรารกำลังรออยู่เบื้องหน้า

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเสด็จสู่สวรรคาลัย
ด้วยพระราชอิริยาบถไม่สงบ เพราะเบื้องหลังแห่งการทรง
พระประชวรหนักได้เกิดเหตุการณ์อันไม่งดงามขึ้น แล้วใน
ที่สุดพระราชโอรสองค์สองพระองค์ก็ตามเสด็จ โดยการถูก
สำเร็จโทษไปด้วย กล่าวคือได้เบิกเจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้า
ปรเมศร์ ซึ่งจงจำไว้มาชักฟอกพิจารณาคดีติดต่อกันเป็น
เวลาสามวัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สำเร็จโทษ
เสียตามราชประเพณี ถ้าในครั้งนั้นมีบันทึกการพิจารณา
กล่าวโทษเป็นหลักฐานไว้ เราท่านสมัยนี้คงจะได้ศึกษา
วิธีพิจารณาคดีความอาญาอันเป็นโทษฐานในรูปคดี ที่มีคำสั่ง
ให้สำเร็จโทษ โดยสรุปจำนวนเป็นที่กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น
ความเศร้าเสียใจอาลัยรักในเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ จะละ
เว้นมิได้ในหมู่ราชวงศ์บ้านสวนพลูด้วยกันที่มีความสงสาร
ในเจ้าฟ้าทั้งสององค์รวมทั้งชาวไทยทุกชั้น ในวันทั้งสอง

พระองค์ได้รับการสำเร็จโทษ แต่ที่แสดงออกกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารนั้น นายต๋องมหาตเล็กร้องให้ว่ารักเจ้านายของตนน่าตาแทบจะเป็นสายเลือด

ความปริเวทนาการของมหาตเล็กผู้นี้ ปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายว่าหลงออกมาด้วยความจริงใจ ความจงรักภักดี ความรู้สึกผิดชอบ ปรีกปรีว่าตนเองว่าตนแต่ผู้เดียวที่ทำให้พระราชโอรสทั้งสองพระองค์ ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระต้องมาสิ้นพระชีวิต หลังจากเชิญเสด็จลี้ภัยอยู่ในพงอ้อพงแหมมอดหยากยากแค้นมาด้วยกัน แต่ผลอันเกิดจากกรรมดีในความจงรักภักดีของตน ทำให้สมเด็จพระอนุชาธิราช พระมหาอุปราชทรงพระเมตตามีเอาโทษยังโปรดฯ ให้ชุบเลี้ยงไว้จนถึงพระเดชพระคุณในราชการ

พระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูง ครองแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา โปรดฯ การเสด็จประพาสทั้งทางบกและทางน้ำทุกพระองค์ สมเด็จพระเจ้าเสือโปรดฯ ทรงเบ็ดตกปลาเป็นผลให้เกิดผู้ถือศรัทธาเพื่อรักษาพระราชประเพณีคือพันท้ายนรสิงห์ที่นำเรือพระที่นั่งเอกไชย เรือที่ประทับ

หัวเรือไปชนกิ่งไม้ใหญ่หักลงน้ำ ต้องตามพระราชกำหนด
ในบทพระอัยการ และเป็นผลให้สมเด็จพระเจ้าเสือมีรับสั่ง
ให้ขุดคลองอันคดเคี้ยวเป็นการฉุดตรงในต่อมา

มาถึงชั้นพระราชโอรสเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ คือ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระก็โปรดฯ การทรงเบ็ดตกปลา
เช่นกัน โปรดฯ มากที่สุดก็คือการเลี้ยงปลาไว้ในสระ
ภายในพระราชวัง ณ พระที่นั่งกลางสระ คือพระที่นั่ง
บรรยงก์รัตนसन การทรงเบ็ดตกปลาของพระมหากษัตริย์
ที่เสด็จไปยังย่านปากน้ำสมุทรสาคร ณ ที่ตำบลหนึ่งซึ่ง
สุนทรภู่ม่านไปเมืองเพชร ก็ยังได้กล่าวไว้ในนิราศเมือง
เพชรว่า

“ถึงท่วงต่งประทีปรับเสด็จ

มาทรงเบ็ดปลากระให้ไม่สังหาร

ให้ปล่อยไปในทะเลเอาเพดาน

แต่โบราณเรียกว่าองค์พระทรงปลา

แต่เดิยวนท่วงทึงร้าง

เป็นร่ายทางทุบปราบราบรึกษา

ยังแลเลียนเทียนคีที่พลับพลา
 นีกระอาอนิจจังไม่ยั่งยืน
 เติมเป็นปามาเป็นวังที่ประทับ
 แล้วก็กลับไปเป็นป่าไม้ผาผืน
 เหมือนมียศลดลงไม่คงคิน
 นึกสะท้อนอายใจมาในเรือ”

เจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ท้ายสระ ก็โปรดฯ เสด็จประพาสดำเนินรอยตามสมเด็จพระ
 พระอัยกาเจ้า⁽¹⁾ และสมเด็จพระราชบิดา⁽²⁾ ที่พอพระราช
 หฤทัยเสด็จประพาสทั้งทางบกทางเรือ การเสด็จทางบก
 โดยมากคดลองช้างปาม่าฝึกหัดไว้ใช้ในราชการ เจ้าฟ้าอภัย
 พอพระทัยเสด็จประพาสป่าเช่นกัน แต่พระองค์ยังไม่มีย
 พระภรรยาในกิจการงานแผ่นดิน เมื่อยังทรงเสด็จอยู่ใน
 พระเกียรติยศเป็นพระราชโอรสพระองค์หนึ่ง จึงการเสด็จ
 ประพาสป่าเป็นแต่เพียงล่าสัตว์ต่าง ๆ ตามพระอัยยาคัยและ
 มักจะทรงนิพนธ์โคลงนิราศ ตามแถวเถื่อนดงดอนที่เสด็จ
 ดำเนินไป

(1) สมเด็จพระเจ้าเสือ

(2) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ

เป็นที่ทราบโดยทั่วไปว่า วรรณคดีในยุคสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จอยู่ในราชสมบัติพึ่งเฟื่องเรืองเรื่องมาก ครั้นเสด็จสวรรคตแล้วบ้านเมืองเริ่มระส่ำระสาย กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเวลานี้เปลี่ยนวงศ์ใหม่ ก็มีแต่เรื่องกบฏ เรื่องการสงคราม⁽¹⁾ ทำให้วรรณคดีร่วงโรยไปเป็นเวลาหลายสิบปี เพิ่งจะฟื้นฟูขึ้นใหม่เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเสด็จเสวยราชสมบัติแล้ว ในครั้นเกิดกรุงใหม่มีเจ้าฟ้าอภัยหนึ่งพระองค์รวมอยู่ด้วย และเป็นที่ยกย่องพระเกียรติอยู่ในกรุงศรีอยุธยาตอนปลายนั้น แต่น่าเสียดายที่โคลงนิราศของเจ้าฟ้าอภัย ในการเสด็จประพาส ณ ที่ต่าง ๆ มีเหลือมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์น้อยบท แต่ถึงน้อยบท ก็ยังแสดงถึงความไพเราะเพราะพริ้งในกระบวนโคลงอยู่มาก ครึ่งหนึ่งในการเสด็จประพาสป่า แต่เมืองลพบุรีถึงวังวารี พร้อมด้วยมหาดเล็กข้าราชการบริพาร เจ้าฟ้าอภัยได้ทรงนิพนธ์ในการเสด็จประพาส โดยกระบวนโคลงว่า

(1) กบฏธรรมเดียร, นครราชสีมา, นครศรีธรรมราช กบฏบุญแก้ว ในรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา และการสงครามกับประเทศกัมพูชา

นพบุรีเรศเจ้า	กรุงอุท-ธยาแซ
นารายณ์พิฆณูช	สืบสร้าง
เรียมร่ากร่ำสุค	แรงพี แล้วแซ
เมืองกร่างเจ้าร้าง	พรางมานอน

ธรรมเนียมนิราศ เมื่อไปถึงที่ใด ก็มักจะครวญถึงที่นั้น พร้อมด้วยการเปรียบเทียบอ้างอิง ยิ่งผู้แต่งสัมผัสอยู่ด้วยกลรูกก็มักจะถ่ายทอดอารมณ์ออกมากับกระบวนความ เจ้าฟ้าอภัยเสด็จประพาสครั้งนั้นอย่างน้อยก็ต้องทรงบรรยายความรู้สึกในเรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ กับนางไฉนางหนึ่งซึ่งกำลังเป็นเจ้าทวยของพระองค์ ไคลงนิราศดังต่อไปนี้

เห็นวังวาริสร้าง	ริมแคว น่านา
พระนครหลวงแล	เปล่าสร้อย
วังราชฤมาแปร	เป็นป่า
เกรงจะแปรใจเจ้า	ห่างแล้วลืมเรียม

แต่เมื่อเจ้าฟ้าอภัยได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ก็เท่ากับว่าจักราชได้มากกว่าเอาองค์กวี ซึ่งอาจจะมีชื่อเสียง

โด่งดังขึ้นมาในอนาคตไปเสียองค์หนึ่ง และสิ้นรัชทายาท
ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ก็จะเสด็จขึ้นครองราช
สมบัติต่อไป พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
กล่าวว่า “ลุศักราชได้ 1095 ปีฉลู เบญจศก ณ เดือน 5
นั้น ข้าราชการของอุฎฺฐิพระบาทใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมีเสนาบดี
เป็นประธาน กับทั้งสมเด็จพระสังฆราชราชาคณะประชุม
พร้อมกัน ถึงวันศุกรวารดิถีพิชฌิมงคลมหามหุติฤกษ์ จึง
กระทำพิธีปราบดาภิเษก อัญเชิญสมเด็จพระมหาอุปราช
กรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นผ่านพิภพมไหศวรรยาธิปัตย์
ถวัลยราชสมบัติ ณ พระที่นั่งวิมานรัตยา ในพระราชวัง
บวรสถานผ่ายหนานสืบต่อไป”

แสดงว่าสมเด็จพระมหาอุปราช ครั้นได้ราชสมบัติ
แล้วยังคงประทับอยู่วังหน้า เช่นเดียวกับสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช เมื่อได้ราชสมบัติแล้วทรงประทับอยู่เป็น
เวลานาน จึงเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองลพบุรี และในการ
เปลี่ยนแผ่นดินใหม่นี้ บุคคลสำคัญที่ทำให้พระองค์มีชัยชนะ
คือขุนชำนาญชาญณรงค์ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดี การ
 เสด็จขึ้นครองราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
 ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศบรรดาศักดิ์ และ
 ตำแหน่งราชการก็มาก ที่ถูกกำจัดก็มากกว่าครั้งใด ๆ ที่มี
 การเปลี่ยนแผ่นดินทำนองนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือราชการ
 การวังหลวงรวมทั้งพวกสมพลบ่าวไพร่ อันพลอยได้ตีความ
 แหกไปด้วย อย่างฐานกรุนาก็ต้องเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง
 ดังนั้นพวกสมพลบ่าวไพร่ ที่มีโอกาสหนีได้ก็หนีกระจัด
 กระจายกันไป รวมทั้งสมัควรรคพวกฝ่ายข้าราชการ
 วังหลวงเป็นอันมาก เป็นเหตุให้พระนครศรีอยุธยา เมื่อ
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จเสวยราชย์ใหม่ ๆ ผู้คน
 เจียนเหงามลงเป็นกำยกอง ภายในบริเวณวังหลวงเวลานั้น
 กล่าวได้ว่าเกือบจะร้างผู้คน ด้วยเชื้อสายในราชวงศ์ต้อง
 ถูกกำจัดก็มี ที่ทรงอุปการะชุบเลี้ยงนั้นน้อย แต่ได้
 สถาปนาเฉลิมพระยศบุคคลต่าง ๆ ฝ่ายวังหน้าให้สมเกียรติ
 ยศที่พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ เช่น

พระองค์ขาว พระราชชายาเดิม เป็นพระมเหสี
ขวา ทรงกรมเป็นกรมหลวงอภัยนุชิต

พระองค์พลับ พระราชชายาเดิม เป็นพระมเหสี
ซ้าย ทรงกรมเป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี

เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ เป็น
เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์

เจ้าฟ้าเอกทัศน์ พระราชโอรส เป็นเจ้าฟ้ากรมขุน
อนุรักษ์มนตรี

เจ้าฟ้าอุทุมพรหรือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ พระราชโอรส
เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต

นอกจากนี้ยังมีเจ้าฟ้าบรม พระราชธิดา เป็นเจ้าฟ้า
กรมขุนเสนีนุรักษ์ เจ้าฟ้านุ่ม พระราชธิดา เป็นเจ้าฟ้า
กรมขุนพิศาลเสนี

เจ้าฟ้าจืด เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนสุรินทรสงคราม
(เจ้าฟ้าจืดเป็นพระญาติวงศ์ โดยพระบิดาเป็นโอรสของ
สมเด็จพระเพทราชาทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าแก้ว พระ
มารดาเป็นราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรง
พระนามว่าเจ้าฟ้าเทพ)

ส่วนราชโอรสที่เป็นชนพระองค์เจ้า ทรงสถาปนา
ดงนาค

พระองค์เจ้าแขก เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ

พระองค์เจ้ามั่งคุด เป็นกรมหมื่นจิตรสุนทร

พระองค์เจ้ารอด เป็นกรมหมื่นสุนทรเทพ

พระองค์เจ้าปาน เป็นกรมหมื่นเสวกศักดิ์

เจ้าพระพิไชยสุนทร เจ้าราชินิกุล ที่มีความชอบ
ครั้งถวายราชสมบัติให้แก่สมเด็จพระเจ้าเสือ เป็นกรมหมื่น
อินทรศักดิ์

ที่ยังไม่ได้สถาปนาเฉลิมพระยศส่วนมากเป็นราชธิดา
รวมทั้งเจ้าฟ้าหญิงกษัตริย์และเจ้าฟ้าหญิงมกุฎ ผู้มี
ชื่อเสียงในการกวีนิพนธ์ด้วย

พระมเหสีฝ่ายขวา และพระมเหสีฝ่ายซ้ายของ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นพระพี่น้องท้องเดียวกัน

พระมเหสีฝ่ายขวา กรมหลวงอภัยนุชิต หรือเป็น
ที่รู้จักกันมากในต่อมาว่า พระพันวัสสาใหญ่ มีพระราช
โอรสธิดารวม 7 พระองค์คือ

1. เจ้าฟ้าหญิงบรม (เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์)
2. เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์)
3. เจ้าฟ้าหญิงธิดา
4. เจ้าฟ้าหญิงรัศมี
5. เจ้าฟ้าหญิงสุริยวงศ์
6. เจ้าฟ้าหญิงสุริยา
7. เจ้าฟ้าหญิงอินทสุดาวดี

กรมหลวงอภัยนุชิต หรือพระพันวัสสาใหญ่ มีพระราชโอรสเพียงพระองค์เดียว คือเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ หรือมีพระนามเล่น ๆ ว่า “เจ้าฟ้ากุ้ง” นอกนั้นเป็นราชธิดา

ส่วนกรมหลวงพิพิธมนตรี หรือพระพันวัสสาน้อย พระมเหสีฝ่ายซ้าย มีราชโอรสธิดารวม 8 พระองค์คือ

1. เจ้าฟ้าหญิงประภาวดี
2. เจ้าฟ้าหญิงประชาวดี

3. เจ้าฟ้าหญิงพินทวดี (เจ้าฟ้าหญิงพระองค์น้อย
พระราชกระแสดในรัชกาลที่ 4 ทรงไว้ว่า เดิม
ชื่อเอมา)
4. เจ้าฟ้าชายเอกทัศน์ (เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์
มนตรี)
5. เจ้าฟ้าหญิงจันทวดี
6. เจ้าฟ้าหญิงกษัตริ
7. เจ้าฟ้าหญิงกุสุมาวดี
8. เจ้าฟ้าชายอุทุมพรหรือดอกมะเดื่อ (เจ้าฟ้า
กรมขุนพรพินิต)

นอกจากที่กล่าวพระนามมานี้ ทั้งชนเจ้าฟ้าและ
ชั้นพระองค์เจ้าประสูติแต่พระมารดาอื่น

เพราะเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงมีพระ
ราชธิดามาก ในบรรดาพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา
ด้วยกัน จึงเป็นเหตุให้มีชาติต่างเมืองใคร่จะมาเป็นทอง
แผ่นเดียวกับพระองค์ ดังภายในรัชกาลของพระองค์
ปรากฏว่า สมิงทอก็เคยทาบตามจะขอเป็นทองแผ่นเดียวกับ

กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยจะขอราชธิดาพระองค์หนึ่งไปอภิเษกเป็นพระมเหสี สมิงทอให้คนจำทูลราชสาส์นและเครื่องบรรณาการมาถวายอย่างสมพระเกียรติ ผลักคอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงขัดเคืองยิ่งนัก และมีได้ให้ตอบราชสาส์นไป แม้ว่าสมิงทอปรารภว่าจะมีทางพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาเพียงใดก็ตาม

อย่างใดก็ดี บรรดาราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนอกจากจะทรงศักดิ์สูงอยู่ในราชตระกูล ทุกพระองค์จะต้องทรงมีความงามตามสมควรด้วยราชกัลยาณิ จนเป็นกิตติศัพท์ลือไปในนานาประเทศ แต่ไม่มีประเทศใดจะอาจเฝ้าชมขอพระราชทานจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพราะเหตุอย่างใดก็ตามที่ ผู้กล้าขอพระราชทานเห็นจะมีสมิงทอแต่ผู้เดียว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องช้างเผือกกับนางงาม ในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สมเป็นนิทศน์อุทาหรณ์ว่า

“อรรคมหาพระมหากษัตริย์ในนานาประเทศทั่วทุกทิศ
ช้างเผือกและนางงามเป็นของที่ต้องพระราชประสงค์

พระมหากษัตริย์องค์ใดมีช้างเผือกกวาง มีนางรพงาม
กีนาง ก็ต้องทวงไว้สำหรับพระบารมีหมด ไม่เป็นที่ผู้อื่น
จะขอได้ เหมือนอย่างพระเจ้าหงสาวดี มีอนงค์นาฏนารี
รัตนที่ปรนนิบัติสำหรับพระบารมีอยู่เท่าใด ก็ถ้ากรุงไทย
ทราบจะไปขอสักนางหนึ่งจะได้หรือ...”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มต้น
ในพระราชนิพนธ์นั้นว่า

“มีคำเขียนไว้ในพระราชพงศาวดาร กล่าวเรื่อง
แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชสมบัติกรุงมหา
นครศรีอยุธยา ได้ช้างเผือกมาเจ็ดช้าง ความทราบไปถึง
กรุงหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีแต่งทูตให้มาขอทำไมตรี
เป็นเมืองพี่เมืองน้อง จะไม่ทำศึกสงครามต่อไป แต่จะ
ขอช้างเผือกช้างหนึ่ง ถ้าไม่ได้ช้างเผือกจะยกทัพมาทำ
สงครามใหญ่ ครั้นนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงปรึกษา
ด้วยข้าราชการเป็นอันมากเห็นพร้อมกันว่าเมืองหงสาวดี⁽¹⁾
มีอำนาจใหญ่โตเป็นแดนมาของทัพศึกสำคัญ จะสู้รบ

(1) สมัยบุรณองเรื่องอำนาจ

เป็นโดยอันยาก ก็ทรงนมชงมีควรวที่จะใกล้เคียงเป็น
ไมตรี ก็ข้างเผือกของเรามีถึงเจ็ดข้าง ควรจะยกให้พระเจ้า
หงสาวดีไปเสียข้างหนึ่ง ระวังทัพศึกสงครามให้สงบหาย
ให้บ้านเมืองเป็นสุขสนุกสบายได้แล้ว ถ้าบุญของเรายังมี
ข้างโหลงในป่ามีถมไป อุตส่าห์ค้นคว้าไปก็คงจะได้มาอีก
สักข้างหนึ่ง มาเพิ่มเติมให้เต็มเจ็ดข้างดังเก่า

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงพระราชดำริ
พร้อมด้วยความคิดราชการเป็นอันมากดังนี้ จึงสมเด็จพระ
พระเจ้าลูกเธอ พระราเมศวรหนึ่ง เจ้าพระยาจักรีหนึ่ง
พระสุนทรสงคราม ผู้สำเร็จราชการเมืองสุพรรณบุรีหนึ่ง
ทั้งสามนี้ ไม่ยอมตามกระแสพระราชดำริ และความคิด
ท่านทั้งหลายทั้งปวง กราบทูลว่าข้างเผือกเจ็ดข้างที่ได้
มานั้น เป็นนิमितเป็นเหตุให้เห็นว่าพระบารมีครั้งใหญ่
พระเจ้าหงสาวดียกทัพมาครั้งก่อน จนศึกเข้าประชิดติด
พระนครแล้วเอาชนะก็มีได้ ต้องล่าทัพกลับไปก็เพราะเกรง
พระบารมี ภายหลังได้ข้างเผือกมาเจ็ดข้างดังนี้ จนพระ
เจ้าหงสาวดีต้องกลับมาของอ ก็เป็นเหตุให้เห็นว่าพระ

บารมีจะใหญ่โต พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะสู้ไม่ได้ ถ้า
พระราชทานช้างไปด้วยเกรงใจพระเจ้าหงสาวดี ก็จะเป็น
ที่เห็นว่าตบตรอนพระบารมีของพระองค์เองให้เสื่อมทรามลง
ถ้าแม้พระเจ้าหงสาวดีด้วยเหตุที่ไม่ได้ช้างจะยกกองทัพมา
แล้ว ข้าพเจ้า^๕ทั้งสามจะขอรับอาสาฉลองพระเดชพระคุณ
เอาชีวิตเป็นแดนต่อสู้กำชัยชนะให้จงได้

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ทรงฟัง ทวาดพระราช
หฤทัยในคำที่ว่าจะป็นอันตบตรอนพระบารมีของพระองค์เอง
นั้น จึงทรงผ่อนผันแต่งพระราชสาส์นไปเล่าโดยพระเจ้า
หงสาวดี ใจความในพระราชสาส์นดังอัญเชิญไว้ข้างบน
และในพระราชสาส์นน^๕มีเนื้อความต่อไปว่า

“...พระเจ้าหงสาวดีทรงพระราชดำริ ธรรมดา
พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ต้ง^๕ ก็จะย่อมทราบการที่ควร
ไม่ควร ขออย่าได้ทรงพระโทมนัสเลย เพราะที่ไม่ได้
ช้างเผือกไปตามที่ขอมมา แต่การที่ทรงพระราชดำริจะเลิก
การศึกสงครามเสียแล้ว และทำนุบำรุงรักษาทางพระราช
ไมตรีไม่ให้มีความเดือดร้อนแก่อาณาประชาราษฎร์ทั้งสอง

ฝ่าย ให้สบายทั่วหน้ากันนั้น เป็นการดีที่สุดอยู่แล้ว
จะยอมรับพระราชทานไมตรีโดยสุจริต” สรุปรพระราช
นิพนธ์แล้วผู้หญิงรูปงามกับข้างเผือกเป็นของคู่กัน

สมเด็จพระที่นั่งเป็นชนชาติไทยใหญ่ชื่อว่า ละล่า (1)
เดิมเป็นพระภิกษุบวชอยู่ที่วัดตะเวง ในแขวงเมืองหงสาวดี
เป็นพระภิกษุผู้ที่ได้รับนับถือว่า เป็นผู้วิเศษทางคาถาอาคม
สามารถล่าแดงอิทธิฤทธิ์ และมีความเห็นยวแน่นทางคง
กระพันชาตรีจากคมอาวุธต่าง ๆ มีคณนิยมฝากเนื้อฝากตัว
เป็นสานุศิษย์มาก เพื่อที่จะว่าเรียนเวทมนต์คาถานำไปใช้
เป็นประโยชน์ของตน ในเวลานั้นมอญกับพม่ายังเป็น
ยาเบื่อยามากันอยู่ และพม่ายังมีอำนาจเหนือมอญ
แต่มอญก็พยายามที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นในรามัญประเทศ
เพราะเคยเป็นเจ้าประเทศอันยิ่งใหญ่มาแล้วแต่หนหลัง แต่
มอญยังรอผู้มีบุญ เพื่อที่จะเป็นกำลังสำคัญในการตั้งตัว
เป็นใหญ่ได้ พอดีพวกกรมการเมืองหงสาวดีรู้ว่า

(1) จากเรื่องราวทางฝ่ายข้างมอญและพม่าใน “ไทยรบพม่า” พระ
นิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรบราชานุภาพ

พระภิกษุเสลาดังตัวเป็นผู้วิเศษมีสาธุศรัทธามาก ก็เหมือน
มีสมครพรรคพวกมาก ทั้งเป็นเชื้อสาย กล่าวคือเป็นบุตร
พระเจ้ากุกุม พระเจ้าอาแห่งพระเจ้าอังวะองค์ก่อนที่เป็น
กบฏแล้วหลบหนีหายสาบสูญไป พวกกรรมกรรมมอญ
ปรึกษาเห็นพ้องต้องกันแล้ว ก็ได้พากันมาขอให้พระภิกษุ
เสลาดำลิกขาบท เชิญขึ้นว่าราชการเมืองหงสาวดีมีชื่อว่า
สมิงทอ

ที่จริงเมืองหงสาวดีตอนแรกยังมีเจ้าเมืองอยู่ และ
อยู่ในบังคับบัญชาของพม่า โดยพระเจ้าอังวะมหารัชม
ราชาธิบดีได้ตั้งขุนนางพม่าผู้หนึ่งชื่อว่ามังสาอ่อง ให้เป็น
เจ้าเมืองหงสาวดี เป็นตำแหน่งเทศาภิบาล หรือที่เรียกว่า
ผู้สำเร็จราชการบังคับบัญชาหัวเมืองมอญฝ่ายเหนือ ต่อมา
พวกกระแซ (เชื้อสายชาวอินเดีย) เมืองมณีปุระ ได้ยก
พวกเข้าปล้นหัวเมืองพม่าทางเหนือ พระเจ้าอังวะได้ให้
กองทัพพม่ายกไปปราบปราม แต่พวกกระแซเวลานั้นมี
อิทธิพลมาก กองทัพพม่าเข้าทำการปราบปรามหลายครั้ง
กลับเป็นฝ่ายพ่ายแพ้มา เรื่องที่พม่าปราบพวกกระแซไม่ได้

เลื่องลือไปถึงเมืองหงสาวดี ทำให้มั่งสาอ่องหมดความ
 นับถือในพระเจ้าอังวะ เห็นว่าเป็นกษัตริย์ที่กล้าจะเสียด
 สันเดชานภาพไปเสียแล้ว จึงคิดอ่านตั้งตัวเป็นใหญ่แข็ง
 เมืองเป็นกบฏ หวังจะครองอำนาจเอาเมืองหงสาวดีเป็น
 เมืองหลวง รวบรวมหัวเมืองทั้งปวงเป็นเมืองขึ้นให้หมด
 ดังที่เมืองหงสาวดีเคยเป็นราชธานีแห่งรามัญประเทศมาแต่
 ก่อน มอญที่อยากเป็นอิสระก็มาเข้าด้วย แต่ก็มีมอญโดย
 มากที่ไม่ตัดสินใจ เหตุด้วยมั่งสาอ่องเป็นพม่ามิใช่เป็น
 ชาติเดียวกับพวกตน เกรงว่าเมื่อมั่งสาอ่องได้เป็นใหญ่จริง
 แล้วจะบีบบังคับมอญยิ่งขึ้นไปอีกด้วยความ โหดร้ายทารุณ
 ประจักษ์ และไม่ว่าผู้ใดได้ครองประเทศ ก็มักจะแผ่
 อำนาจเพื่อเป็นเจ้าเข้าครองเสียแต่ผู้เดียว ทงนวมแต่
 พระเจ้าอโนระธามังช่อ และพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง
 มาแล้ว พระนิพนธ์เรื่องสามกรุงของ น.ม.ส.⁽¹⁾ ตอนหนึ่ง
 เป็นประจักษ์พยานการแผ่อำนาจของพม่าว่า

ร้าย ถวิลย้อนหลังครั้งพม่า อ่าอำนาจราชศักดิ์
 อัครมหานุภาพ ปราบตลอดทิศใต้ ได้มอญเป็นเมือง

(1) น.ม.ส. = กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

ออก อยู่ในคอกอัญชลี ทั้งมณีปุระ ประเทศยะไข่ด้วย
พลหลังจุกังห้วย ไม่แห้งเหือดสาย ๆ

โคลง 2 ทุกประเทศเซตได้ ย้อยยุดนุคเอาได้

ง่ายด้วยเดชา วุฒฺแฮ ฯ

อิมแต่ยังไม่ท้อ เพื่อยักพัคตร์ชะเง้อ

แกร่งกว้างทางตะวัน ออกเอย ฯ

ในเวลานั้นพม่าเจ้าเมืองสิริเยม ซึ่งอยู่ในมณฑล
หงสาวดี และเป็นพม่าที่อยู่ในบังคับบัญชาของมั่งสาอ่อง
ยังซื่อตรงจงรักต่อพระเจ้าอังวะอยู่ ไม่ยอมเป็นกบฏด้วย
มั่งสาอ่อง ดังนั้นมั่งสาอ่องจึงให้เกณฑ์กองทัพจะยกไปตี
เมืองสิริเยม เมื่อพวกมอญในเมืองหงสาวดีถูกบังคับให้
ออกรบ ต่างไม่มีความพอใจพากันหลบหนีกองทัพเสีย
มาก ความโหดร้ายทารุณอันเป็นนิสัยของมั่งสาอ่อง
ก็บังเกิดขึ้น จึงให้ทหารพม่าเที่ยวไปเกาะกุมตัวบุตรภรรยา
ของครอบครัวที่หนีนั้น มากักขังไว้เป็นตัวจำนำอย่าง
ไม่ไว้น้ำ พวกมอญอดทนไม่ได้ก็ก่อการร้ายขึ้น โดย
รวบรวมกำลังบุกเข้าไปจับมั่งสาอ่องได้แล้วฆ่าเสีย ทาง

พระเจ้าอังวะ ที่ส่งให้ทหารมาทำการปราบปรามกบฏ มังสาอ่อง เมื่อมาถึงเมืองหงสาวดีก็หลังจากที่พวกมอญฆ่ามังสาอ่องตายเสียแล้ว อย่างไรก็ตามเทศาภิบาลผู้บังคับบัญชามอญฝ่ายเหนือจะได้ตายไปแล้ว มอญเหล่านั้นก็ยังคงอยู่ในบังคับบัญชาของพม่าตามเดิม โดยส่งเจ้าเมืองลิเรียมมาเป็นเทศาภิบาลหรือผู้สำเร็จราชการแทน

นายใหม่ของมอญใช้ว่าจะดีไปกว่าเก่า ด้วยเป็นนายใหม่ที่หาความดีความชอบใส่ตัวเมื่อมีโอกาส กล่าวคือพอได้มามีตำแหน่งหน้าที่ในเมืองหงสาวดี ก็ให้สอบสวนว่ายังมีผู้ใดที่เคยสมคบกับมังสาอ่องเป็นกบฏอีกบ้าง ได้เคาะเงื่อนไขหรือเป็นทาสยักให้จับกุมตัวมาคุมขัง เพื่อดำเนินคดีต่อไป พวกมอญต้องยอมอ่อนน้อมอยู่ในบังคับพม่า อย่างเงยหัวไม่ขึ้นอยู่แล้ว ชามาตุภูมิเจ้าเมืองใหม่จับกุมอีกก็พากันโกรธแค้นพม่า เริ่มก่อการร้ายเหมือนดังคราวก่อน จับเจ้าเมืองหงสาวดีคนใหม่ฆ่าเสียอีกคน เมื่อฆ่าเจ้าเมืองแล้วพวกมอญหงสาวดีก็รวมตัวกันเตรียมต่อสู้พม่า เพราะคิดว่าถึงอย่างไรทางอังวะจะต้องยกทัพมาปราบ และการ

คิดรวมตัวเพื่อที่จะต่อสู้พม่าเอง เป็นผลให้กรมการเมือง
สวดสวดหาคนดีผู้ที่จะเป็นหัวหน้า

เมื่อได้สมิงทอเป็นหัวหน้า และคิดอ่านเตรียมการ
ต่อสู้กองทัพพม่าไว้เรียบร้อยแล้ว ก็ได้ข่าวว่ากองทัพ
เมืองอังวะกำลังเดินทัพมาปราบปรามจริง สมิงทอก็กระทำ
ตัวให้สมกับที่ได้รับการยกย่อง นำสมัครพรรคพวกและ
พวกมอญทั้งปวงเข้าต่อสู้กับกองทัพพม่า ด้วยความกล้า
กล้าอาญากรรมพุ่งจันทพม่าแตกพ่ายไป ชัยชนะครั้งนี้เป็น
ชัยชนะของมอญหงสาวดีเป็นยิ่งนัก ถือว่าเป็นคนดีที่พึง
บุญญาภิหารได้ต่อไปแล้ว ก็เชิญให้ราชาภิเษกเป็น
พระเจ้าหงสาวดี ตั้งเมืองหงสาวดีเป็นเมืองหลวงของ
รามัญ ในครั้งนั้นหัวเมืองรามัญใหญ่น้อยทั้งปวงต่างมา
อ่อนน้อมเป็นอันมาก ดุที่ท่าว่ามอญจะฟื้นตัวเป็นอิสระ
แก่ตนเองอีกครั้ง

ประวัติเกี่ยวกับมอญ ⁽¹⁾ มอญเป็นชนชาติหนึ่งใน
โลกสมัยดึกดำบรรพ์ ได้มีอาณาจักรมอญในทวีปเอเชีย

(1) จากประวัติมอญใหม่ เรียบเรียงโดยหลวงประดิษฐวรราชวร
(ม. กษเสน) อนุบาลกสสมาคมไทยร มัญ

ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ คือแหลมอินโดจีน แล้วมี
เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไป

สมัยโบราณต่อมา มอญก็ได้มีกษัตริย์ตั้งตนใน
ประเทศชาติของตนเป็นรามาญประเทศ เริ่มด้วยมะกะโท
เชื้อชาติมอญ เป็นกษัตริย์มอญ เสด็จพระนามว่า
พระเจ้าฟารว ครองเมืองเมาะตะมะ มีเมืองตะโก้งหรือ
ร้างกุ้ง เมืองหงสาวดี เมืองเตรินหรือเมืองเชียงกราน
เมืองสะโตงเป็นต้นของมอญเป็นเมืองชน เมื่อปีพุทธศักราช
1824 และมีรัชทายาทมอญสืบราชสมบัติเป็นกษัตริย์
ต่อมาหลายพระองค์ จนถึงพระเจ้าราชาธิราช

พระเจ้าราชาธิราช ได้ทำสงครามกับพระเจ้า
ฝว่งมั่งซ่ง กษัตริย์พม่าแห่งประเทศพม่าอันเป็นประเทศ
คู่เคียงกันมาเป็นสงครามประวัติศาสตร์ลือชา เริ่มทำ
สงครามกันมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช 1928 ถึงปีพุทธศักราช
1968 จนอ่อนกำลังด้วยกันทั้งคู่

เมื่อไม่มีใครปราบใครให้เด็ดขาด ก็เลยเป็นเหตุ
ให้มังกินโยเชื้อสายกษัตริย์พม่าตั้งตนเป็นเจ้าแผ่นดินเมือง

ทองอยู่ได้ไม่เท่าใดก็สิ้นพระชนม์ พระเจ้าตะเบ็งชเวต
 รัชทายาทได้สืบราชสมบัติเป็นกษัตริย์ครองเมืองทองอยู่และ
 เมืองชน ระหว่างปีพุทธศักราช 1968-2060

เวลานั้น ทางกรุงหงสาวดี (มอญ) พระยาราญ
 เป็นกษัตริย์มอญอยู่สิ้นพระชนม์ลง พระโอรสขึ้นครองราช
 สมบัติเป็นพระเจ้าหงสาวดีโดยมีพระชนม์เพียง 15 ชันษา
 พระเจ้าตะเบ็งชเวตจึงยกทัพมาตีเมืองหงสาวดี เมืองเมาะ
 ตะมะได้ ต่อมาปีพุทธศักราช 2091 ก็มาตีเมืองเชียงกราน
 (เมืองหลายชื่อ ตั้งอยู่ชายแดนเยื้องกับจังหวัดตาก) ได้อีก
 สมเด็จพระราชาธิราชกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาไม่พอพระทัย
 จึงยกทัพไปตีคืนมาได้⁽¹⁾

ในที่สุดมอญได้เสียความเป็นอิสระประเทศ ส่วน
 ใหญ่เพราะมอญไม่ร่วมปรองดองกัน หัวเมืองต่าง ๆ มักจะ
 ตั้งตนปกครองกันเอง แล้วมีพม่าบังคับบัญชาเหนือขึ้นไป
 อีกเป็นเหตุให้รวมตัวตั้งเป็นประเทศอิสระขึ้นโดยยาก เป็น

(1) ตีเมืองเชียงกราน (เค็งกรานน์, เมืองแครง, อัครัน, เทริน)
 นี้ เป็นมูลเหตุให้ไทยกับพม่าทำสงครามกันต่อมา

ผลให้พม่าทำการกดขี่บังคับอยู่เรื่อยไป แต่มอญก็พยายาม
หาทางตั้งตัวเป็นใหญ่ตั้งประเทศปกครองตัวเอง ครั้นพระเจ้า
ตะเบ็งชะเวตมีพระสติพินเพื่อน มอญมีโอกาสดีกครั้งหนึ่ง
ที่จะลุกฮือขึ้นกำอำนาจของตัวเอง แต่ก็ถูกบุเรงนองปราบ
ปรามเพราะจุดอ่อน ในการที่มอญไม่ร่วมสามัคคีปรองดอง
กันอย่างจริงจัง ครั้นมอญมาได้สมิงทอเป็นหัวหน้า มีท่า
ทีว่าจะตั้งรวมัญประเทศเป็นอิสระอย่างเต็มที่ ก็มาแตกกัน
กับพระยาทะเล (ชื่อเดิม มินตระ) ขิงเมืองกันเอง แม้มอญ
ในขณะนั้นจะมีกำลังเหนือกว่าพม่า สามารถตีเมืองอังวะ
และหัวเมืองพม่าที่อยู่ในใกล้เคียงตกอยู่ในอำนาจมอญ
แต่ต่อมาก็เกิดคณิศของพม่าชื่ออองไชยะ (พระเจ้าอลอง
พญา) กู้ประเทศพม่าได้อีกแล้วรวมพม่ารวมัญอยู่ในอำนาจ
ทั้งหมด มอญก็คงเป็นมอญที่หาประเทศมิได้ต่อมาถึง
ปัจจุบันนี้เอง

โดยเฉพาะเรื่องราวของสมิงทอเกี่ยวพันกับในรัช
สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ รวมทั้งพระยาทะเล

ผู้ครองหงสาวดีคนใหม่อยู่ต่อมาอีก⁽¹⁾ สมิงทอในคราวที่มี
ราชสาส์นไคร้จะมีทางพระราชไมตรีให้เป็นทองแผ่นเดียว
กับกรุงศรีอยุธยา โดยอาจเอื้อมขอพระราชธิดาพระองค์
หนึ่งไปอภิเษกเป็นพระมเหสีนั้น ในเวลาเดียวกันก็ได้มีไป
ทางเมืองเชียงใหม่อีกด้วย (เชียงใหม่ยังตั้งตัวเป็นอิสระอยู่)
เมืองเชียงใหม่เพิ่งตั้งตัวเป็นอิสระก็ใคร่ที่จะหาเพื่อนบ้านอัน
สนิทเพื่อมีสงครามภายหลังจะได้พึ่งพาอาศัยกันได้ กอปร
เวลานั้นสมิงทอกำลังมีอำนาจมากอยู่ในรามัญประเทศ
จึงยอมยกราชธิดาอันมีนามว่า “สองทิพ” ให้ไปอภิเษก
เป็นมเหสีของสมิงทอ และสมิงทอนั้นได้ตั้งขุนนางกรมช้าง
คนหนึ่งซึ่งเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญ ให้เป็นที่พระยาทะละ
ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีเมืองหงสาวดี บุตรสาวของ
พระยาทะละนั้นยกให้เป็นภรรยาของสมิงทอ ก็เป็นการแลกเปลี่ยนกัน
ได้พอสมควร แต่ผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่จำเป็น
จะต้องดำเนินนโยบายหาทางไมตรีกับประเทศอื่น โดย
ผูกสัมพันธ์ไมตรีเป็นที่กระชับแน่นสนิท ด้วยการแสวงหา

(1) จาก “ไทยรบพม่า” ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชวังราชานภาพ
ตอนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ราชธิดาของประเทศนั้น ๆ มาเป็นตำแหน่งมเหสีอีก สมิงทอ
ก็ได้ราชธิดาพระเจ้าเชียงใหม่สมคะเนแล้ว

เวลานั้นมอญกำลังสร้างสถานการณ์ที่จะเป็นอิสระ
อยู่ทั่วไป แม้แต่หัวเมืองมอญตอนใต้ซึ่งพม่าบังคับบัญชา
อยู่ ณ เมืองเมาะตะมะก็กำลังลุกฮือใช้กำลังเอากับพม่า
เทศาภิบาลหรือผู้สำเร็จราชการและปลัดมณฑล แม้จะให้
ทหารทำการต่อสู้ต้านทานด้วยความสามารถเพียงใดก็เหลือ
กำลังที่จะปราบปรามมอญให้สงบราบคาบ มีแต่จะแพ้วาย
หมดทางต่อสู้ ครั้นจะหนีกลับขึ้นไปเมืองอังวะก็ไปไม่ได้
ด้วยต้องผ่านหัวเมืองมอญซึ่งเป็นกบฏอยู่ถึงหลายหัวเมือง
ครั้นจะทำใจต่อสู้ก็อยู่หัวเมืองเมาะตะมะคอยรับสถานการณ์
อยู่เรื่อย ๆ มีวันใดวันหนึ่งพวกมอญจะต้องฆ่าฟันบนชีวิต
ตลอดทั้งครัวเรือนแน่

เห็นมีแต่กรุงศรีอยุธยา จะหนีร้อนพึ่งเย็นได้ คนทั้ง
สองจึงชวนกันอพยพครอบครัวและสมัครพรรคพวกรวมคน
ได้ประมาณสามร้อยคน ลงเรือหนีมายังเมืองตะนาวศรี
(เวลานั้นเป็นของไทย) แจกแก่เจ้าเมืองกรมการว่าได้รับ

ความเดือดร้อนจากมอญ ขอเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์ใน
กรุงศรีอยุธยา

พม่ารู้จักได้รับความเดือดร้อนจากมอญบ้าง ซึ่ง
มอญนั้นได้รับอย่างสมักสมอบมาแล้ว ก็ได้พึ่งพระบรม
โพธิ์สมภารของพระมหากษัตริย์ไทย ตัวอย่างในครั้ง
แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มอญเมืองเมะตะมะ
ถึง 32 หัวเมืองมีคนหมิ่นเคียดพากันอพยพหนีมาพึ่งพระ
บรมโพธิ์ของพระองค์ เพราะเหตุด้วยพม่าทำทารุณกรรมพวก
มอญหนักทั้ จบไล่ตระวางจะเผาเสียทั้งเป็น เป็นเหตุให้
มอญยกพวกเข้าเผาเมืองเมะตะมะแล้วพากันหนีมา

ครั้งพม่าได้รับความเดือดร้อนจากมอญบ้าง
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ได้ทรงรังเกียจ และทรง
ตั้งเป็นกลางระหว่างที่มอญกับพม่ารบราฆ่าฟันกัน มอญ
เวลานั้นสมิงทอกับพระยาทะละกลสมเกลียดกันเป็นอันดี ได้
ยกกองทัพขึ้นไปตีพม่าจนถึงธานีเมืองอังวะ แต่พอรู้ข่าว
ว่ากองทัพไทยไปช่วยพม่าก็ถอยลงมา

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงทราบภาพทรงประทาน
อธิบายถึงความเกี่ยวข้องระหว่างไทยกับพม่า สาเหตุที่

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงทราบว่ากองทัพไทยมาช่วยพม่าแล้วตั้งยับยั้งไม่ตี
เมืองอังวะต่อไปว่า เนื่องด้วยพม่าอพยพเข้าไปอยู่ในกรุง
ศรีอยุธยาครั้งนั้น แล้วทรงพระกรุณาโปรดฯ พระราชทาน
ที่ให้อำมาตย์เรือนอยู่ใกล้วัดมณฑิร ทรงทำนุบำรุงให้
ความสุขทั่วกัน ความได้ทราบไปถึงพระเจ้าอังวะ จึงแต่ง
ทูตานุทูตให้เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้า
มายังกรุงศรีอยุธยา⁽¹⁾ ให้มาขอบพระคุณสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศที่ได้ทรงทำนุบำรุงข้าราชการพม่าซึ่งหนีภัย
มาพึ่งพระบารมี โดยทรงพระวิจารณ์ไปในตัวว่า

“การที่พระเจ้าอังวะให้ทูตพม่ามาเมืองไทยในครั้ง
นั้น หาใช่มาขอบพระคุณแต่อย่างเดียว มีหลักฐานที่
พึงเห็นได้ทั้งในพงศาวดารพม่า และในหนังสือพระราช
พงศาวดารว่า พม่าประสงค์ชวนให้ไทยช่วยปราบปราม
พวกมอญ ถ้าไม่ได้ถึงอย่างนั้นก็เพียงให้ไทยอยู่เป็นกลาง
อย่าให้ไปช่วยอุดหนุนมอญดังแต่ก่อน ที่แท้ความข้างหลัง
นี้เป็นมูลเหตุที่พระเจ้าอังวะแต่งทูตมา เอาความขอที่จะมา
ขอบพระคุณชนกล่าวพอกกลบเกลื่อน มิให้ปรากฏความ

(1) ทูตพม่าเข้ามาในครั้งนั้น ปีชวด พุทธศักราช 2287

ประสงค์แพร่หลายเท่านั้น ด้วยมอญเป็นกบฏต่อพม่าครั้ง
 นี้ใหญ่หลวงกว่าที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน เพราะเป็นเวลา
 พม่ากำลังน้อย และต้องสู้รบพวกกะแซ (เชื้อสาย
 อินเดีย) อยู่อีกทางหนึ่งด้วย เพียงแต่โดยลำพังมอญ พม่า
 ก็เต็มอยู่แล้ว พม่าจึงพยายามหน่วงเหนี่ยวไทยมิให้ไป
 เข้ากับมอญ เหตุอันเป็นที่หวังของพระเจ้าอังวะที่จะให้ไทย
 ช่วยพม่า หรือที่จะมิให้ไทยไปเข้าข้างมอญนั้นพิจารณา
 ในเวลานี้ มีที่อ้างแต่ว่ามอญเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก
 ถ้าพวกมอญทางโน้นเป็นใหญ่ได้สำเร็จดังประสงค์ มอญ
 อยู่ในเมืองไทยก็คงจะกำเริบขึ้นตามกัน ถ้ามิไปชักโยงเอา
 มอญทางโน้นเข้ามาช่วยคิดร้ายต่อไทย ก็คงจะพากัน
 อพยพกลับไปบ้านเมือง ไม่ยอมอยู่เป็นข้าของไทย คงอยู่
 ไม่เป็นประโยชน์แก่ไทยทั้งสองสถาน บางทีพระเจ้า
 อังวะจะยอมสัญญาว่าจะแบ่งปันหัวเมืองมอญให้แก่อไทย
 ทดแทนการช่วยเหลืออย่างไรอีกบ้างก็จะเป็นได้ มาคิดดู
 ถ้าหากว่าครั้งนั้นสมดังใจไม่ได้ตั้งตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดี
 เสมอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไทยก็เห็นจะเข้ากับ

มอญ หรือมิฉะนั้นก็คงไม่เข้ากับพม่า ถ้ายิ่งเป็นแผ่นดิน
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช⁽¹⁾ หรือแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราชด้วยแล้ว ก็เห็นจะไปช่วยมอญรบพม่า
เป็นแน่ และคงได้เมืองพม่าในคราวนี้เอง แต่การที่สมเด็จพระ
ที่นั่งตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดี เป็นข้อขัดขวางเหมือนกับตัด
หนทางเสียมิให้ไทยช่วย เพราะเหตุที่สมเด็จพระที่นั่งตัวเสมือ
ไม่อ่อนน้อม แต่ข้างฝ่ายพม่าจึงวอนอ่อนโยน ไม่ทะนง
ศักดิ์เหมือนแต่ก่อน”

การที่พม่าแต่งทูตมากรุงศรีอยุธยา และกรุงศรี
อยุธยาได้แต่งทูตไปเมืองพม่าเป็นการตอบแทน อาจเป็น
ข่าวที่ทำให้สมเด็จพระที่นั่งตัวเข้าใจว่าไทยจะยกกองทัพไปช่วยพม่า
และด้วยความที่สมเด็จพระที่นั่งตัวเกรงพระบรมเดชานุภาพของ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จึงมิได้ขึ้นไปตีกรุงอังวะดัง
กล่าว

- (1) มอญครั้งพระมหาเถรคันฉ่อง พระยาเกียรติพระยาราม สมเด็จพระ
นเรศวรมหาราชทรงโปรดมาก โดยทรงได้รับข่าวการกิด
ประทุษร้ายของพระเจ้าหงสาวดีนั้นแทบแรง เมื่ออพยพมาพระมหา
เถรคันฉ่องโปรดให้อยู่วัดมหาธาตุ พระยาเกียรติ พระยาราม
โปรดให้อยู่ตำบลบ้านขมิ้นวัดขุนแสน ญาติโยมพระมหาเถร
คันฉ่องให้อยู่ตำบลบ้านหลังวัดกันนก ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก
เฉียงใต้ของวัดมหาธาตุ

สมิงทอเกล็ดงออำนาจมอญอยู่ได้ไม่เท่าไรก็เกิดเรื่องภายในชั้น กล่าวคือธิดาของพระยาทะเลมเหสีเดิมกับธิดาพระเจ้าเชียงใหม่เกิดหึงหวงกันชั้น เมื่อสมิงทอไปเข้าข้างธิดาพระเจ้าเชียงใหม่ เลยกลายเป็นเรื่องใหญ่ไม่เป็นที่พอใจของพระยาทะเลผู้เป็นบิดาของมเหสีเดิม คิดอ่านจะทำลายสมิงทอโดยทางอ้อม เพื่อที่จะครองเมืองหงสาวดีเป็นใหญ่ต่อไป ประการสำคัญสมิงทอไม่ใช่มอญแต่กำเนิดเป็นไทยใหญ่ (เงี้ยว) มาตั้งตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดี จึงแสวงแต่งตั้งให้ธิดาปรากฏชั้นว่า มีช้างเผือกปรากฏชั้นในแขวงเมืองสะตอง แล้วยกยอปอปั้นให้สมิงทอเกิดมานะไปเที่ยวตามช้างเผือกในป่าเพื่อจะได้มาซึ่งช้างเผือกคู่บุญบารมี จนพวกขุนนางในเมืองหงสาวดีเห็นว่าสมิงทอไม่เอาใจใส่ในราชการบ้านเมืองก็เลื่อมคลายความนิยมลง

สมิงทอไปควานหาช้างเผือกในป่า ได้เอาช้างราชบริพารและทวารมอญไปด้วยเป็นขบวนพยุหยาตรา หมายความว่าไปเป็นกระบวนทัพทีเดียว การรอนแรมป่าได้รับความลำบากทำให้คนเหล่านั้นยอมไม่พอใจไปด้วย เมื่อ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงทำให้อาณาประชาราษฎร์มีความนิยมนั่งในเมืองและนอกเมือง เบนโอกาสให้พระยาทะละเกิดยกกล่อมได้สมัครพรรคพวกเป็นอันมาก อีกประการหนึ่งตัวพระยาทะละเองก็เป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีมีคณบถปกคลุมเกรงอยู่แล้ว การใหญ่จึงทำได้ง่ายตาย ได้ประกาศชิงราชสมบัติหงสาวดีโดยมีการปะทะกันบ้าง เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทราบข่าวเสียดลพระยาทะละ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไม่อาจหาญสู้พระยาทะละได้ ต้องไปเมืองเชียงใหม่อีกครั้งจากพระเจ้าเชียงใหม่ที่เอาเมืองหงสาวดีคืน การไปเชียงใหม่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้เอาหม่อมราชวงศ์เชียงใหม่ไปด้วยคล้ายเป็นหลักสำคัญที่จะให้พระเจ้าเชียงใหม่เกรงใจ แต่เมื่อนำทัพจะกลับมาเอาหงสาวดีคืนกลายเป็นพ่ายแพ้ไปอีก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจึงเสียดลพระยาทะละ มุ่งหน้าไปกรุงศรีอยุธยาเพื่อขอพระราชทานกองทัพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปรบกับมอญอีก แทนที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะพระราชทานให้ ได้รับสั่งให้จับตัวสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศฆ่าพระยาทะละครองเมืองหงสาวดีแล้วยังได้มีศุภอักษรมา

ทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กล่าวโทษสมิงทออีกว่า
สมิงทอเชิดชาติเลวทราม เป็นคนอกตัญญู⁽¹⁾ และเที่ยว
หลอกลวงผู้อื่น ขอให้ทรงประหารชีวิตเสียอย่าได้เลียงดู
เอาไว้เลย

แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นพระมหา
กษัตริย์ผู้ทรงทศพิธราชธรรม แม้จะเคยทรงพระพิโรธ
สมิงทอในการอาชญาแต่เมื่อพระองค์มาตาม แต่ทรง
พระราชดำริว่า สมิงทอไม่ได้เป็นข้าศึกกับกรุงศรีอยุธยา
จะประหารชีวิตหาควไม่ แต่ครั้นจะเอาไว้ก็เป็นเครื่อง
รำคาญอยู่ไม่อยู่แล้ว จึงโปรดฯ ให้เอาตัวออกจากที่คุมขัง
ไว้เรือสำเภาไปปล่อยเสียต่างประเทศ สำเภาไปปล่อย
เมืองจีน แต่สมิงทอก็หาทางกลับเชียงใหม่ได้

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีราชธิดาหลาย
พระองค์ จนถึงกับทำให้เป็นที่ขัดพระราชอัธยาศัยเพราะ

(1) การที่พระยาทะละกล่าวโทษว่าสมิงทอเป็นคนอกตัญญู ก็เนื่อง
ด้วยพระยาทะละได้เป็นหัวหน้าในการเชิญสมิงทอให้ครองเมือง
หงสาวดี มีหน้าซ้ายยกธิดาสาวให้อีกด้วย แต่เมื่อเกิดเรื่องถึง
ทรงสมิงทอกลับไม่เกรงใจ ไปเข้ากับอีกพระเจ้าเชียงใหม่เสีย
พระยาทะละก็เอาทวนทิ่มแทงในเรือนเป็นนัยสำคัญ

สมิงทอเป็นต้นเหตุ และแล้วปลายเหตุเจ้าสมิงทอนั้นแหละ
 วกวนมาให้พระองค์เนรเทศตังนักโทษสำคัญคนหนึ่งจนได้
 ที่เรียกว่านักโทษสำคัญ คือสมิงทอเคยเป็นบุคคลสำคัญ
 ผู้หนึ่งซึ่งเคยมีอำนาจครองเมืองมอญมาแล้ว

กรุงศรีอยุธยาเคยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จ
 เสด็จราชยกกล่าวว่าเป็นยุคที่มเกลยรติยครุ่งเรืองกว่าประเทศ
 ไกลเคียงโดยรอบ เห็นจะเป็นเพราะว่า ประเทศกัมพูชา
 เป็นประเทศหนึ่งซึ่งยอมเป็นเมืองขึ้นของไทย และเหตุ
 การณ์ภายนอก อันเป็นประเทศบ้านใกล้เรือนเคียงมีพม่า
 มอญเป็นต้น รามัญประเทศในระหว่างนั้นกำลังเกิดกสิยัค
 ครอบงำพัน และบ้างก็ชิงราชสมบัติกัน มอญพยายามจะ
 ตั้งเป็นประเทศอิสระ แต่มอญเห็นมอญได้ก็ไม่สามารถ
 รวมตัวกันได้ พม่าก็พยายามปราบมอญให้อยู่ในบังคับ
 บัญชาตามเดิม แต่พม่าก็อ่อนกำลังลงทุกที ถึงแม้พม่าจะ
 อยู่ในภาวะอ่อนแอลง มอญก็ยังแผ่เจดจกเอาพม่าลงไม่ได้
 อยู่คนเดียว และในเมื่อมอญและพม่ายังรบราฆ่าฟันกันอยู่
 กรุงศรีอยุธยาก็ตั้งอยู่ในความสงบ ทั้งมอญและพม่ายังอยู่

ในลักษณะเกรงพระเดชานุภาพและพระบุญญาธิการของ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสียด้วยข้า

ความจริงประเทศในกลุ่มแหลมทองด้วยกัน ไทย
เรามีความทรุดโทรมกว่าแต่ก่อน สมกับกระแสพระราช
วิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 5 ด้วยหลังจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จ
สวรรคตแล้ว ไทยก็เสื่อมโทรมแต่นั้นมา ข้อสำคัญคือ
เริ่มตั้งแต่สมเด็จพระเพทราชาซึ่งราชบัลลังก์ แล้วก็เกิด
กบฏภายในประเทศหลายกบฏ และนับตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระ
เพทราชาเรื่อยมาไม่มีการทำนุบำรุงบ้านเมือง ทำนุ
บำรุงการเศรษฐกิจ และด้านกำลังทหาร

การได้ราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ก็เกี่ยวกับศึกกลางเมือง เรื่องนี้เองด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่
หัวท้ายสระพระราชทานราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้าอภัย แต่
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระ
พระอนุชาธิราช พระมหาอุปราชไม่ได้มีพระทัย ไม่ยอม
อนุญาตให้ราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัย เพราะยังมีเจ้าฟ้า
นเรนทร (กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์) ราชโอรสองค์ใหญ่ควร

จะเป็นรัชทายาทสืบราชสมบัติ ซึ่งความจริงก็เป็นการตั้ง
พระราชหฤทัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระอยู่แล้ว แต่
เจ้าฟ้านเรนทรไม่ทรงเต็มพระหฤทัย ด้วยเห็นว่าสมเด็จพระ
พระอนุชาธิราชพระมหาอุปราชควรจะเป็นรัชทายาท การ
ได้ราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา อยู่ใน
ในสถาบันที่จะได้รับการปฏิบัติได้ยาก แต่เจ้าฟ้านเรนทร
ทรงมีนาพระทัยอันประเสริฐ กลับหลีกทางให้กับสมเด็จพระ
พระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรในรัชกาลของสมเด็จพระ
พระราชบิดา ออกผนวชเป็นภิกษุภวจะเป็นการตัดความ
พัวพันในพระชีวิตของพระองค์ ถ้าเจ้าฟ้านเรนทรทรงยอม
รับเป็นรัชทายาทเสีย สมดังความตั้งใจพระราชหฤทัยของ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ และความเห็นชอบของพระ
มหาอุปราช เหตุการณ์นองเลือดอันเกี่ยวกับศึกกลางเมือง
เข้าใจว่าคงจะมีอุบัติขึ้นปรากฏเป็นประวัติศาสตร์แต่หนหลัง
สืบมา การไม่ยอมรับเป็นรัชทายาทของเจ้าฟ้านเรนทร
เท่ากับเป็นการตัดการสืบราชสันตติวงศ์ ทางฝ่ายสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ และก็เป็นการตัดโดยเด็ดขาดจริงๆ
ในเมื่อศึกกลางเมืองทางฝ่ายเจ้าฟ้าอภัยเป็นผู้ฝ่ายต่อการ
ชิงชัย

ครั้นมาถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระองค์มีราชธิดามากถึงกับเป็นที่ต้องประสงค์ของชนต่าง ๆ ตัวอย่างเช่นสมเด็จพระเอกาทศนา แต่เรื่องภายในราชวงศ์ไม่ลงรอยกัน กลับเป็นปัญหาอันยิ่งใหญ่ในรัชกาลของพระองค์ ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่เจ้าสามกรม คือ กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสวกภักดี และกรมหมื่นจตุรสุนทร⁽¹⁾

ระยะแรก ๆ ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ยังไม่ปรากฏพิษสงอะไรในเจ้าสามกรมนี้ และเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น พระองค์ต้องทรงจัดการถวายพระเพลิงพระศพถึงสองพระองค์

1. พระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ⁽²⁾ พระมเหสีฝ่ายซ้ายของสมเด็จพระเพทราชา ซึ่งเป็นพระราชธิดาของ

- (1) นักประวัติศาสตร์ พอเอ่ยพระนามเจ้าสามกรมเป็นที่รู้จักกันดีในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
- (2) เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพพระนามเดิมเจ้าฟ้าหญิงสวาทดี เป็นพระราชธิดาของพระศรีสุนทร ทรงผนวชอยู่ที่วัดพุทธโสธรราชวังตั้งแต่เป็นสามเณรถึงทรงเป็นพระภิกษุภาวะโดยไม่สึก ถึงดำรงตำแหน่งสมณะชั้นสูงประทับอยู่ที่วัดพุทธโสธรราชวัง ทั้งนี้ด้วยพระราชมารดาเกรงว่าจะโค่นปลงพระชนม์เช่นเจ้าพระขวัญ ราชโอรสของกรมหลวงโยธาเทพ พระมเหสีฝ่ายขวาของสมเด็จพระเพทราชา กรมหลวงโยธาเทพ พระนามเดิมเจ้าฟ้าหญิงศรีสุวรรณ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช การพระราชเพลิงพระศพ
 ครอง^{๕๕} ได้กระทำอย่างสมพระเกียรติยศ แต่เป็นด้วยใน
 รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จเสวยราชย์ใหม่ ๆ
 บ้านเมืองยังจืดระเบียบแบบแผนไม่เรียบร้อยดี ทำให้ผู้จด
 บันทึกจดหมายเหตุในสมัยนั้นเห็นเป็นว่า เมื่อศึกกลาง
 เมืองผ่านพ้นไปแล้ว แทบว่าจะไม่มีข้าราชการประจำ
 ตำแหน่งต่าง ๆ เติบโตตามอัตรา แม้แต่กระบวนเกียรติยศแห่ง
 พระศพ ผู้คนก็ไม่พร้อมกัน ถึงกับเสนาบดีผู้ใหญ่ต้องนำ
 ความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า คนชาติกระบวนแห่
 หกสิบคน จะโปรดว่าอย่างไร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 บรมโกศต้องรับสั่งว่า ให้เอาคนล้อมพระราชวังไปเข้า
 กระบวนแห่แทน

2. พระบรมศพสมเด็จพระเชษฐาธิราช สมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวท้ายสระ ซึ่งจะต้องจัดการพระราชทานเพลิง
 ตามพระราชประเพณีหลังจากทำการปราบดาภิเษก เสด็จ^{๕๖}
 ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงคิดว่าจะไม่
 ทำการถวายพระเพลิงแต่ก็มีอาจจะกระทำได้ ทงนพระราช
 พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวความตอนนั้นว่า

“และสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธพระบรมศพพระเชษฐาธิราช ดำรัสว่าเห็นแก่ผู้น้อยดีกว่าผู้ใหญ่ให้ราชสมบัติแก่บุตร มิได้ให้แก่เราผู้เป็นเพื่อนทุกข์เพื่อนยาก จะคิดใคร่เอาศพท่งนาเสียไม่เผ่าแล้ว ก็อายแก่คนทั้งปวง”

ด้วยพระดำรัสดังนี้ ทำให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยต่างพากันวิตกเป็นอันมาก เกรงว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะทรงทอดทิ้งพระราชประเพณีอันสืบสืบ จะเป็นที่ดีฉินินทาแก่สมณะพราหมณ์ ข้าราชการ อาณาประชาราษฎร

สมเด็จพระเพทราชาได้ขอว่าชิงราชสมบัติ “ด้วยตกบันไดพลอยโจน” แม้ในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพระประชวรหนัก ณ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์มหาปราสาทที่เมืองลพบุรี จะทรงลาปแข่งสมเด็จพระเพทราชาในขณะที่ทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการ ว่ากำลังคิดมีดีมีชอบเพียงใดก็ตาม ครั้นเสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเพทราชา กลับทรงจัดการพระบรมศพอย่างเป็นพระเกียรติสูงยิ่ง เริ่มแต่อัญเชิญพระโกศสู่เรือพระที่นั่ง

ศรีสมวรตย์แห่แห่นเข้ากรุงศรีอยุธยา แล้วเคลื่อนพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งสุริยามรินทร์มหาปราสาท พร้อมกับรับสั่งให้สร้างพระเมรุมาศ ก่อนการกระทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกเสียด้วยซ้ำ และเมื่อหลังจากกระทำพระราชพิธีปราบดาภิเษก ก็ให้กระทำพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระเมรุมาศนั้นช่างทำถึงแปดเดือนจึงแล้วเสร็จ

การพระราชทานเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชยิ่งใหญ่เพียงไรนั้น พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้พรรณนาไว้ดังนี้

“ครั้นถึงวันเพ็ญเดือนหก ปีกุน เบญจศก ได้มหาศุภนักษัตรฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ัญเชิญพระบรมโกศลงจากพระมหาปราสาทที่นั่งสุริยามรินทร์ ประดิษฐานเหนือบุษบกพระมหาพิชัยราชรถ อันอลังการด้วยสุวรรณรัตน์วิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยบวรเศวตฉัตร ชนัตพระอภิรมขุมสายพรายพรรณบังพระสริยน์บังแทรกสลอน พลแตรกองแตรฝรั่งอุโฆษสังขณณ บันลอลันด้วยสรรพดำเนินยี่งดุริยางคดนตรี ปักธงชนะประโคมครั้นครนก็ก้อง

กาหลนฤนาท และรตสมเด็จพะสังฆราชลำแดงพระ
 อภิธรรมกถา และรตโปรยข้าวตอกดอกไม้ รตโยง รตท่อน
 จันทน์ และรูปนาคาสดัวจุตูปาททวิบาททั้งหลาย หลังมี
 สังเค็ดใส่ไตรจีวรเป็นคู่ ๆ แห่ดมโห่พาราติเรกพันลึกอชึก
 ด้วยพลแห่แหนแน่นน้นเป็นชนัด โดยกระบวนซ้ายขวา
 หน้าหลัง พรั่งพร้อมด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุข
 ลูกขุนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายล้วนแต่งกายนุ่งผ้า
 ขาวท้องขาวกรวยเชิง ใส่ลอมพอกเสื้อครุยแฉดล้อมพระ
 พิชัยราชรถ และตามไปเบื้องหลังเป็นอันมากตามอย่าง
 พระราชประเพณีมาแต่ก่อน จึงขยายพยุหยาตราไปโดย
 รัถยาราชาดอินรายรณเรขทรายสะอาตตา ครั้นพระบรม
 ศพถึงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ จึงทรงพระกรุณาให้ตชอง
 สัญญาให้หยุดกระบวนแห่ทั้งปวงหน้าหลังแล้ว สมเด็จ
 พระเจ้าอยู่หัว (1) ก็ทรงพัสน์ผ้ากะขามโบกสามทีให้ท่าน
 ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ประจำต้นกลปฤกษ์ถวายบังคม
 สามลาแล้วทงทาน ครั้นทงทานแล้วก็ให้ตชองสัญญา
 ให้ยাত্রากระบวนแห่ทั้งปวงไปถึงพระเมรุมาศ จึงเชิญ

(1) สมเด็จพระเพทราชา (หรือพระมหาบุรุษ)

พระบรมโกศเข้าประดิษฐานในพระเมรุทอง ทรงพระกรุณา
ให้มิมหสดพสมโภชและดอกไม้อเพลิงต่าง ๆ แล้วทรงสดับ
ปกรณ์พระสงฆ์หมื่นหนึ่งคำรบเจ็ดวันแล้วถวายพระเพลิง
ครันดับพระเพลิงแล้ว ปลงพระรูปสดับปกรณ์พระสงฆ์อีก
สี่ร้อยรูป แล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อยอัญเชิญขึ้นพระ
ยานมุกต แห่กระบวนเข้ามายังพระราชวัง จึงอัญเชิญ
พระโกศพระอัฐิให้บรรจุไว้ ณ ท้ายจรรนำพระมหาวีหาวัด
พระศรีสรรเพชญ์ดาราม (1)”

ความใกล้ชิดระหว่างสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
กับสมเด็จพระเพทราชาแต่เดิมเย็นงาใจกับข้า แต่สมเด็จพระ
นารายณ์มหาราชทรงยกย่องไว้เป็นพิเศษผู้หนึ่ง ในพวก
ข้าหลวงเดิมอันสนิทด้วยกัน ได้ทอดพระเกียรติยศไว้ถึง
เพียงนั้น ก็เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทวายสระกับสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงเป็นพระราชโอรสร่วมพระราช
บิดามารดาเดียวกันทั้งเป็นเพื่อนทุกข์เพื่อนยากมาแต่เดิม
ถึงต้องจัดการพระบรมศพให้สมควรแก่พระเกียรติทุกวิถี
ทาง บรรดาข้าราชการต่างพากันวิตกกันนั้นยอมเป็นไปไม่ได้

(1) วัดศรีสรรเพชญ์ เป็นวัดอยู่ในพระราชวังเช่นเดียวกับวัดพระศรี
รัตนศาสดารามในนครหลวงกรุงเทพมหานครบุรีปัจจุบัน ได้ถูกไฟ
ไหม้ทั่วพระอารามเมื่อคราวเสียกรุง พุทธศักราช 2310

ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จะทรงละทิ้งพระราช
 ประเพณีให้สมเด็จพระพรหมมณีนี ข้าราชการ อาณาประชา
 ราชภักดีนิพนธ์ได้ ประการสำคัญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 บรมโกศทรงเลื่อมใสศรัทธาในการบุญกุศลอยู่ไม่น้อย มี
 พระกมลสันดานต่างกับสมเด็จพระราชบิดา (สมเด็จพระ
 เจ้าเสือ) และพระเชษฐาธิราช (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ท้ายสระ) ที่มีพระราชอัธยาศัยพอพระราชหฤทัยในการ
 ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต แต่พระองค์ทรงละเว้น ประพฤติแต่การ
 พระราชกุศล และพระราชทานทานแก่ยากผู้ยาก ถ้าจะ
 เสด็จประพาสทางเรือ ก็เพียงเสด็จไปชมพระตำหนัก
 บางปะอินและพระนครหลวง ถ้าเสด็จโดยเรือพระที่นั่ง
 ใหญ่ ใช้ใบดงออกปากน้ำพระประแดงเป็นต้น ก็เพียง
 ชมทะเลและหมู่ปลา หาได้มีพระราชอัธยาศัยในการทรง
 เบ็ดไม่ กล่าวถึงพระราชศรัทธาในการพระราชกุศลทำนุ
 บำรุงพระศาสนา นับแต่ครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระ
 อนุชาธิราช พระมหาอุปราช ถึงเสด็จครองราชสมบัติแล้ว
 ก็ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามตลอดจนการเสริมแต่ง

ทรงพระอนุญาตให้ผู้อื่นบวระ หรือสร้างใหม่ตลอดมา เมื่อรวมความเห็นปานฉนั้นแล้ว ก็เหตุไฉนพระบรมศพ สมเด็จพระเชษฐาธิราช ไม่กล่าวถึงราชประเพณี กล่าวถึงส่วนลึกในพระกมลสันดานอันแท้จริง พระองค์จะไม่ทรงจัดการถวายพระเพลิงสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชด้วยประการใด

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีพระราชอัธยาศัย คล้ายคลึงกับสมเด็จพระเจ้าเสือพระราชบิดา คือเสด็จประพาสป่าเพื่อลอมช้างเถื่อน เมื่อยังเสด็จดำรงตำแหน่งเป็นพระบัณฑูรน้อย ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือ พระองค์ต้องโดยเสด็จติดตามในการคล้องช้าง ซึ่งครั้งหนึ่ง เป็นพระเคราะห์ร้าย สมเด็จพระราชบิดาทรงกล่าวหาว่า จะเป็นกบฏคิดร้ายต่อพระองค์เสียแล้ว สถานที่นั้นคือ บึง หูกวาง เมืองนครสวรรค์ เป็นต้นเหตุอันใหญ่หลวง

การเสด็จประพาสป่าคล้องช้างเถื่อนนับเป็นพระราชประเพณีของพระมหากษัตริย์ อันเป็นพระราชกิจที่จะต้อง

ทรงปฏิบัติสืบเนื่องกันมา เพื่อนำชาวเถื่อนที่คลั่งได้มา
ฝึกหัดใช้ราชการต่าง ๆ ยามปกติ ยามสงครามก็นำออก
ศึกในการรบพุ่ง ในเวลานั้นหัวเมืองต่าง ๆ ของกรุงศรี
อยุธยาเป็นที่อยู่อาศัยของชาวเถื่อนหลายหัวเมือง สมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงมีพระราชกำหนดว่า จะเสด็จ
ไปล้อมช้างเถื่อนในป่าแขวงเมืองลพบุรี และจะทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสติดตามเสด็จด้วย เพื่อ
ให้ดูงานคลั่งช้างเป็นการฝึกพระนิสัย รวมทั้งพระราชธิดา
ถึงจะเป็นอิสตรีก็ให้ทรงศึกษาโดยใกล้ชิดด้วย

จึงมีพระราชโองการแต่งตั้งแม่กองคุมคนตามหมื่น
ให้ตั้งค่ายมั่น ณ ทิศทะเลชุบศร ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์
มหาราชเคยโปรดฯ ให้ตั้งมาก่อนนั้น ครั้นแล้วสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศพร้อมด้วยพระราชโอรสธิดา พระ
ราชวงศ์ ข้าราชการบริพารทวียกโดยเสด็จพระราช
ดำเนินโดยทางน้ำ ไปสู่พลับพลาที่ประทับสำหรับทอด
พระเนตรช้าง ซึ่งจะทำการคลั่งจับต่อไป

ทะเลชุบศรในสมัยนั้น ผิดกับทะเลชุบศรปัจจุบัน เพราะการขยายตัวเมืองออกไป (1) ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพอพระราชหฤทัยในการเสด็จประพาสป่า ทรงจับช้างเถื่อนที่เมืองลพบุรีเป็นประจำ จึงมีคำสั่งให้กล่อมช้างและตำราช้างเหลือปรากฏเป็นหลักฐานสืบมา และคราวใดจะเสด็จประพาสป่าจับช้างเถื่อน หรือเสด็จกลับจากป่า ก็มักพอพระราชหฤทัยเสด็จประทับที่พระตำหนักเย็น หรือตำหนักทะเลชุบศรเนื่อง ๆ

พระศรีมโหสถได้กล่าวความชอบไว้ในโคลงเฉลิมพระเกียรติ แต่เรียกทะเลชุบศรว่า “ชะเลุธศร” ดังนี้

เสร็จเสด็จลุลคว่าด่าน ทงคอน

ชลชะเลุธศร เหล่าช้าง

กขसारบนลมสลอน กรินิศ

ชมทอหึงเคียงช้าง จรวตร้องเรียงรมย์

-
- (1) รัฐบาลในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ได้ขยายตัวเมืองออกไปทางทะเลชุบศร เมื่อปี พุทธศักราช 2479 เป็นต้นมา สร้างโรงเรียนต่าง ๆ ศาลากลางจังหวัด ที่ว่าการอำเภอเมือง ค่ายทหารราบ ค่ายทหารปืนใหญ่ ค่ายทหารกองพันผสม โรงพยาบาลอีก 2 แห่ง ฯลฯ ชาวเมืองเรียกว่าเมืองใหม่ เคยมีรถรางเดินระหว่างเมืองเก่ากับเมืองใหม่ และสิ่งที่สำคัญที่สุด คือ พระบรมราชอนุสาวรีย์สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ยังเสด็จ
ประพาสคลองข้างอยู่นั้น ปรากฏว่าได้เกิดกบฏเข้าชิงปล้น
พระราชวังหลวงขึ้น พวกกบฏมีความเข้าใจว่า พระ
มหากษัตริย์มิได้ประทับอยู่ในพระราชวังหลวงหนึ่ง ภายใน
พระราชวังหลวงมีทหารรักษาจำนวนน้อยหนึ่ง ด้วยสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้วมิได้
ประทับยังพระราชวังหลวง คงประทับอยู่ท่งหน้า หรือ
เรียกว่า พระราชวังบวรสถานมงคลตามเดิม

พวกปล้นตงกล่าวubenพวกจีน ท่งหน้าขอจกนกาย
ได้นำสมัครพรรคพวกประมาณสามร้อยคน ยกเข้ามาเวลา
กลางคืน ขณะนั้นพระยาเพชรพิชัยเป็นผู้รักษาพระนคร

เมื่อเกิดการปล้นขึ้น ทหารในพระราชวังก็เอะอะ
แล้วต่อสู้ต้านทานพวกปล้นเป็นโกลาหล ในเวลาที่ต่อสู้
กันอยู่นั้นได้ขึ้นไปถึงเจ้าพระตรัสน้อย ซึ่งผนวชอยู่ ณ วัด
พุทไธสวรรย์ภายในเขตกำแพงพระนคร⁽¹⁾ แม้จะทรงอยู่

(1) วัดพุทไธสวรรย์เป็นวัดสำคัญกรุงศรีอยุธยา และเป็นพระ
อารามหลวงที่พระมหากษัตริย์สร้างไว้ในภายในเขตกำแพงพระนคร
เพื่อให้ใกล้ชิดพระนครพระกรรม และเป็นเกียรติแก่พระนคร
เช่นวัดอื่น ๆ มีอาทิ วัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดมหาธาตุ วัดพระ
ราม เป็นต้น

ในผ้ากาสาหวัดตรักอดอยู่มิได้ ด้วยทรงทราบว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และพระญาติพระวงศ์ ทั้งฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้า ตลอดจนข้าราชการได้ตามเสด็จไปแทบไม่มีเหลือ และลำพังพระยาเพชรพิชัยเห็นจะไม่มีสติปัญญาและมีมือพอจะต้านทานพวกกบฏได้

เจ้าพระตรัสน้อยจึงรีบเสด็จไปช่วยป้องกันต้านทานไว้ด้วยความสามารถ พวกจีนกบฏจะหักเข้าวังหลวงก็มีได้ มีหน้าชาถูกอาวุธตายไปเกือบยี่สิบคน ที่เหลือถูกจับเป็นเชลยแทบทั้งหมด

ครั้นแล้วพระยาเพชรพิชัยก็แต่งหนังสือเร่งให้เรือเร็วนำความกราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งประทับอยู่ที่เมืองลพบุรี ให้ทรงทราบความทุกประการ แต่ในหนังสือกราบทูลนั้น เห็นจะไม่ได้กล่าวถึงความดีความชอบของเจ้าพระตรัสน้อย ที่ทรงมาช่วยเหลือการปราบปรามด้วย หากแต่เป็นในแง่ที่เสียดน้าอำพรางอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเจ้าพระตรัสน้อยอยู่ในฐานะผู้เสียหาย จึงทำให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตกพระทัย พระราชดำริ

สงสัยเจ้าพระตรัสน้อย ดำรัสว่า “สมเฝ้าฉันยังนจะเอาราชสมบัติเองหรือประการใด”

เจ้าพระตรัสน้อยเป็นราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชา เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ พระมเหสีฝ่ายซ้ายเป็นพระราชมารดา ถ้าสมเด็จพระเพทราชาทรงมีพระชนมายุยืนนานถึงพระราชโอรสพระองค์คนเจริญวัย อาจจะทรงได้รับเป็นรัชทายาทก็ได้ เพราะสมเด็จพระเชษฐาธิราชคือ เจ้าพระขวัญ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ พระมเหสีฝ่ายขวาเป็นพระราชมารดา ซึ่งพระองค์ทรงมีนัยหมายจะสถาปนาพระราชโอรสพระองค์คนเป็นรัชทายาท ได้ถูกลอบปลงพระชนม์เสียก่อน พอชนรชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือทั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ และเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพทุกุลลา แล้วนำเอาเจ้าพระตรัสน้อยออกไปด้วย ไปสร้างพระตำหนักอยู่ใกล้กับวัดพุทไธสวรรย์ในเขตภายในพระราชวังหลวงนั่นเอง ครั้นทำพิธีโสกันต์แล้วก็ให้ทรงผนวชอยู่ที่วัดพุทไธสวรรย์ อยู่สำนักพระพุทโธโฆษาจารย์⁽¹⁾

(1) สมเด็จพระพุทโธโฆษาจารย์ รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช อยู่วัดอโยธยา (วัดเดิม) รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ สถิตอยู่วัดพุทไธสวรรย์ และเป็นองค์ที่เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทที่ลังการทวีป

จนถึงผนวชเป็นภิกษุภาวะ พระประวัติของเจ้าพระตรังน้อย
ทรงพระสติปัญญาสามารถ ประพฤติพรหมจรรย์เป็น
อันดี และทรงเรียนพระปริยัติไตรปิฎกธรรม และคัมภีร์
เลขยันต์มนต์คาถาธรรมพิทยาคุณต่าง ๆ ในสำนักพระพุทธ
โฆษาจารย์นั้นเป็นอันมาก เมื่ออยู่ในเพศสามเณรได้ทำ
พรรษามีพระชนมายุได้สิบแปดปี ได้ลาผนวชออกเที่ยว
ทรงเรียนศิลปศาสตร์ ข้างมาศสรรพวิทยุซึ่งขัณฑ์ปวงบรรดา
ที่อยู่ในตัวรับพิชัยสงคราม ทรงศึกษาทั้งภาษาเขียนและ
ภาษาพูด แขนง ฝรั่ง เขมร ลาว ญวน พม่า มอญ จีน
ตลอดทั้งทรงศึกษาทางโหราศาสตร์ และแพทยศาสตร์
ทรงรอบรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ยากที่จะหาเจ้านายผู้สูงศักดิ์องค์
ใดจะเสมอเหมือนได้ ครั้นพระชนมายุครบผนวชก็ผนวช
เป็นพระภิกษุจำเริญสมณธรรมอยู่ในพระพุทธศาสนาตราบ
ถึงคืนวันที่ทรงช่วยปราบจีนกบฏเหล่านั้น

เมื่อได้ทราบพระประวัติเช่นนั้น ก็พอมองเห็นได้ว่า
ส่วนหนึ่งแห่งความเป็นนักสู้ของพระองค์ แม้จะทรงอยู่ใน
สมณเพศ ก็มิอาจจะละทิ้งพระสติเมื่อเห็นพวกกบฏทำการ

ย้ายพระเกียรติยศของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการบังอาจมา
ปล้นชิงพระราชวังได้ และเมื่อได้รับชัยชนะโดยมีพระองค์
ทรงเป็นดวงดวงตาดำเนิน หากมิเป็นการเกินหน้าพระยาเพชร
พิชัยผู้รักษาพระนคร ก็จะต้องด้วยสิ่งใดที่ทำให้สมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศถึงออกพระโอษฐ์ว่า “สมเด็จพระนันท
จะเอาราชสมบัติเองหรือประการใด”

สิ่งใดที่คนนอกเห็นออกจากเงือง่าอัน ก็เพราะ
เจ้าพระตรัสน้อยทรงเป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์
พระองค์ก่อน ซึ่งอาจทำให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ทรงระแวงก็เป็นได้ ว่าเจ้าพระตรัสน้อยคิดจะเอาราชบัลลังก์
สมเด็จพระราชบิดากลับคืน

แต่จะเป็นด้วยเหตุผลใดก็ตามที่ นี่เป็นเรื่องของ
ความเข้าใจ ซึ่งอาจเข้าใจผิดไปทุกสิ่งทุกอย่างก็ได้ ดังได้
กล่าวแล้วว่าเจ้าพระตรัสน้อย ทรงพระสติปัญญาเป็นอัน
มาก และทรงสามารถล่วงรู้เหตุการณ์เฉพาะหน้าดังตาเห็น
ได้ ดังนั้นพระองค์จึงรีบเสด็จด้วยเรือเร็วขึ้นไป ณ เมือง
ฉะบuri แล้วเข้าเฝ้าถวายรายงานการปราบกบฏขึ้นให้ทรง

ทราบโดยละเอียดอันเป็นความจริงทุกประการ ซึ่งไม่อยู่ในลักษณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเข้าพระทัยว่า เจ้าพระตรัสน้อยคิดจะชิงราชสมบัติ ในการที่เฝ้าพระองค์เข้าไปเกี่ยวข้องกับปราบกบฏจีนเหล่านั้น ความที่ทรงคิดระแวงเจ้าพระตรัสน้อย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศกลับทรงโสมนัส ตรัสสรรเสริญเจ้าพระตรัสน้อยว่า เสด็จพระเนตรพระกรรมต่างพระองค์ระหว่งที่พระองค์มิได้เสด็จอยู่ในพระนคร สมควรจะสถาปนาความดีความชอบเป็นพระเกียรติยศ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จประพาสป่าลุ่มข้างเถื่อนคร่งนน จับได้ข้างเถื่อนพลายพงถึงร้อยแปดสิบข้าง แล้วโปรดฯ ให้เบ็ดปล่อยข้างเถื่อนที่ยังเหลืออยู่ประมาณสามร้อยเศษเข้าป่าไป และพระราชโอรสทุกพระองค์ที่ได้อตามเสด็จก็ได้ทรงศึกษาถึงวิธีการต่างๆ ในการคล้องข้างเถื่อนตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระราชบิดา ในการเสด็จกลับพระนครศรีอยุธยา ได้เสด็จกลับโดยทางน้ำดังเดิม ส่วนพลข้างและคนที่เกณฑ์ไป กลับ

ทางบกพร้อมด้วยช้างเถื่อนทจับได้มา และเมื่อมาถึงพระนครพักผ่อนพระราชอิริยาบถพอสมควรแล้ว ก็ดำรัสสั่งให้พิจารณาสืบสวนพวกจีนกบฏ ที่เป็นต้นเหตุให้ประหารชีวิตเสีย เหลื่อนอกนั้นให้ลงพระอาญาแล้วปล่อยตัวให้พ้นโทษไป

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จกลับจากประพาสป่า ณ เมืองลพบุรีแล้วไม่นาน ได้ทรงพระประจวบฝ่ายที่เป็นเพศสมณะได้เข้าเฝ้าเยี่ยมพระอาการอยู่เนือง ๆ ได้แก่เจ้าฟ้านเรนทร หรือเจ้าฟ้ากรมขุนสวเรนทรพิทักษ์

เจ้าฟ้านเรนทร พระราชโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ หลังจากไม่ยอมรับเป็นรัชทายาทเสด็จออกผนวชนั้น ถึงจะเปลี่ยนรัชกาลโดยการกระทำศึกกลางเมือง เป็นผลให้ราชอนุชาทั้งสององค์ของพระองค์ คือเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศวรต้องถูกสำเร็จโทษ สำหรับพระองค์กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ก็ยังคงสนิทสนมใกล้ชิดอยู่ดั่งเดิม เจ้าฟ้านเรนทรผนวชอยู่ทั่วตยอดเกาะ ต่อมาได้เสด็จเข้ามาประทับอยู่ที่วัดโคกแสง

ในเวลานั้น เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ หรือเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ ทรงเห็นว่าเจ้าฟ้านเรนทรเข้าออกนอกในพระราชฐานพระราชวังบวรสถานมงคลได้ เพราะเป็นที่สนิทเสนาหาในพระราชบิดายิ่งนัก รู้สึกไม่พอพระทัย ยิ่งในเวลาที่มีสมเด็จพระราชบิดาทรงพระประชวร เจ้าฟ้านเรนทรมักเสด็จมาบ่อยครั้ง หากแต่ว่าเสด็จมาในเวลากลางวันเท่านั้น ถึงเช่นนั้นก็ทรงระแวงสงสัยอยู่ว่าอาจจะมีการก่อกวนสำคัญประการใดที่ทรงปรึกษากัน

ความระแวงสงสัยของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ อาจเกี่ยวเนื่องด้วยรัชทายาทก็ได้ เพราะเวลานั้นราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทุกพระองค์ ต่างหวังที่จะเป็นรัชทายาทด้วยกันทั้งนั้น แม้แต่เจ้าสามกรม ที่ทรงกรมเป็นกรมหมื่น และต่างพระมารดากับเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ก็พยายามจะหาเรื่องกำจัดเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ให้ออกนอกทาง

แต่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์จะขัดพระทัยในเจ้าฟ้านเรนทรประการใด ได้ความตามพระราชพงศาวดารกล่าวว่า

“...อยู่มาวันหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า
กรมขุนเสนาพิทักษ์ ตรัสใช้ให้พระองค์เจ้าชั้น พระองค์
เจ้าเกิด ซึ่งเป็นพระธิดาทองสองพระองค์⁽¹⁾ ออกไปทูล
เจ้าพระ กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ว่ามีพระราชโองการให้
นิมนต์เข้าไปในพระราชวังหน้าในเพลาราตรี เจ้าพระกรม
ขุนสุเรนทรพิทักษ์ สำคัญว่าจริง ก็เสด็จเข้ามาในพระราช
วังชั้นไปบนหน้าพระชั้ย เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เฝ้า
พระทวารคอยอยู่ เสด็จเสด็จตามพันเฝ้าเจ้าพระกรมขุน
สุเรนทรพิทักษ์ หาเข้าไม่ เพราะมีวิชาเกร็ด ถูกแต่ผ้า
จีวรขาด เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ตกพระทัยกลัวพระราช
อาญา จึงเข้าไปข้างใน ไปตำหนักพระราชมารดา
เจ้าพระกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ก็เสด็จเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระ
พุทธเจ้าอยู่หัว ฯ ได้ทูลขอพระเนตรเห็น จึงตรัสถามว่า
เหตุไฉนผ้าจีวรจึงขาด เจ้าพระถวายพระพรว่า กรมขุน
เสนาพิทักษ์หล่นหอยอก ครั้นเจ้าพระกรมขุนสุเรนทร

(1) พระองค์เจ้าชั้น พระองค์เจ้าเกิด เป็นพระธิดาของเจ้าฟ้าธรรม
ธิเบศร์

พิทักษ์ถวายพระพรลาออกมาแล้ว กรมหลวงอภัยนุชิต
จึงเสด็จมาอ่อนน้อมว่าถ้าพ่อมิช่วยก็เห็นจะตาย เจ้าพระ
จึงตรัสว่าจะช่วยได้ก็แต่กาสาวพัสดร์อันเป็นธงชัยพระอรหัต
กรมหลวงอภัยนุชิตได้พระสติจึงเสด็จกลับเข้าไป แล้วพา
กรมขุนเสนาพิทักษ์ขึ้นช้อนในพระวอ ทรงพระวอเดียวกัน
ออกจากทางประตูฉนวนไปวัดโคกแสง ให้บัวชเป็นพระ
ภิกษุอยู่ ณ วัดนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธ
เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นอันมาก ดำรัสให้ค้นหาตัว
ในพระราชวังมิได้พบ ได้แต่พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าขึ้น
พระองค์เจ้าเกิด ซึ่งร่วมคิดกันนั้น ดำรัสสั่งให้เอาไปสำเร็จ
โทษเสียด้วยท่อนจันทน์ ดับสูญทั้งสององค์

พระองค์เจ้าหญิงชนและพระองค์เจ้าหญิงเกิดทั้ง
สองพระองค์นี้ ได้เป็นสะพานในการกำจัดเจ้าฟ้านเรนทร
ทั้งที่ยังผนวชอยู่ในสมณเพศ คงจะปรึกษาคิดการกันมา
กับเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์หลายวันแล้ว และการทำการใน
เวลากลางวันไม่สนิท จึงใช้เวลากลางคืนโดยออกอุบาย
ดังกล่าวแล้ว การที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ใช้พระองค์เจ้าหญิง

พระธิดาทั้งสองเป็นสะพานในการกำจัด เพื่อให้เป็นการ
แนบสนิทปราศจากความสงสัยประการใด ก็เพราะทรง
สนิทสนมกับเจ้าฟ้านเรนทร เคยออกไปถวายพระกระยา
หารและเฝ้าเยี่ยมเยียนอยู่เสมอ

มาคิดดูความอาชญากรรมทำการของเจ้าฟ้าธรรม
ธิเบศร์ เป็นเรื่องที่เคยยินยอชมเชยกันมาแต่ก่อน
ได้ว่าถ้าพระองค์กำจัดเจ้าฟ้านเรนทรได้สำเร็จ พระองค์
จะได้อะไรขึ้นมา ในเมื่อสมเด็จพระราชบิดายังอยู่ทั้ง
พระองค์ แม้จะกำลังทรงพระประชวร พระราชอาญา
ก็คงเป็นพระราชอาญาอยู่นั่นเอง ในเมื่อเจ้าฟ้านเรนทร
เป็นคนโปรดของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีอยู่หรือ
ที่พระองค์จะมิทรงพระพิโรธ ในการกระทำดังนี้ การ
เสด็จเข้าเฝ้าเยี่ยมพระอาการประชวรบ่อยครั้งของเจ้าฟ้า
นเรนทรอาจเป็นที่สงสัยของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ในเรื่อง
รัชทายาทก็ว่าได้ เพราะเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เคยตระหนัก
อยู่ก่อนแล้วว่า เจ้าฟ้านเรนทรเคยได้รับการสนับสนุนจาก
สมเด็จพระราชบิดามากครั้งหนึ่งแล้ว ในรัชสมัยสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเพื่อที่จะเป็นรัชทายาท หรือในการ
ทรงพระประชวรครั้ง^๕ สมเด็จพระราชบิดาผู้เสด็จเป็นพระ
มหากษัตริย์แล้วและทรงพระชราภาพ สมควรจะพระราช
ทานราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้านเรนทร ดังพระราชปรารภนา
ดูฯเดิม

พระมหากษัตริย์ที่เสด็จขึ้นครองราชย์ ต่อจาก
พระองค์ที่เสด็จสวรรคตในสยามประเทศตามปกติ ที่มีใช้
พระราชโอรสผู้สืบสันตติวงศ์มีตัวอย่างสมเด็จพระนเรศวร
มหาราชกับสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชา และมีตัวอย่าง
ชนกรุงรัตนโกสินทร์คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งกล่าว
ไว้ในขณะที่ยังมีพระอาการประชวรว่า ทรงมีพระราช
ดำริถึงการสืบราชสมบัติ โดยโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยา
พระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา และพระยา
ราชสุภาวดี ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นเสนาบดีผู้ใหญ่ให้ประชุม
บรรดาข้าราชการทั้งปวงปรึกษากัน เพื่อความเห็นชอบ
ในการที่จะอัญเชิญพระบรมวงศ์พระองค์ใดขึ้นเถลิงถวัลย์

สืบราชสมบัติต่อไป แต่เสนาบดีและข้าราชการทั้งนั้น
พากันยับยั้งอยู่ มิได้กราบบถวายบังคมทูลประการใด
จนถึงช่วงพระอาการทรมานขึ้น เจ้าพระยาพระคลังจึงให้
หมื่นราชามาตย์พลชั้นโทไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้า
ฟ้ามงกุฎ ฤๅณ วัดบวรนิเวศ กราบทูลอัญเชิญเสด็จครอง
สิริราชสมบัติ พร้อมกับมีคำสั่งให้ตั้งกองรักษาการณ์
บริเวณรอบวัด

พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาสืบเชื้อพระวงศ์ ประสูติก่อน
บรมราชาภิเษก และประสูติเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว
ตรวจดูพระนามมิได้ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าเลย และ
เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเกลียด
กลัวราชสมบัติเพื่อทรงรักษาแผ่นดิน ในการทำนุบำรุง
กิจการบ้านเมือง และพระพุทธรศาสนาให้เจริญยิ่งขึ้นเป็น
ลำดับ โดยเฉพาะในด้านศาสนาได้ทรงเป็นองค์พระ
ศาสนูปถัมภกทำนุบำรุงเป็นเอกประการ วาระสุดท้าย
ก่อนเสด็จสู่สวรรคต ทรงห่วงใยในพระศาสนายิ่งนัก ถึง

เวลาที่ทรงพระประชวรหนักได้ทรงพระราชดำริกับผู้ใกล้ชิด
ว่า “ทุกวันนี้คิดสละห่วงใหญ่ได้หมด อาลัยอยู่แต่วัด
สร้างไว้ใหญ่โตหลายวัด ถ้าชำรุดทรุดโทรมไป จะไม่มี
ผู้ใดช่วยทำนุบำรุง เงินในพระคลังที่เหลือจ่ายใช้
ราชการแผ่นดิน มีอยู่สี่หมื่นชั่ง ขอตั้งหมื่นหนึ่งเกิด ถ้า
ผู้ใดเป็นเจ้าของแผ่นดินแล้ว ให้ช่วยบอกแก่เขาขอเงินรายน
ให้ช่วยทำนุบำรุงวัดที่ชำรุด และวัดที่ยังค้างอยู่นั้นเสียให้
แล้วด้วย”

เจ้าฟ้ามงกุฏฯ ได้รับอัญเชิญเสด็จขึ้นครองราช
สมบัติสืบราชสันตติวงศ์ เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ในฐานะเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช⁽¹⁾

(1) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่
ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในเจ้าจอมมารดา
เรียม (สมเด็จพระศรีสุลาลัย) พระราชสมภพเมื่อสมเด็จพระบรม
ชนกนาคดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช
ต่างพระราชมารดา สมเด็จพระบรมราชชนนี คือ สมเด็จพระศรี
สุริเยนทร์

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพระประชวรแล้ว ก็หายเป็นปกติ แต่ในระหว่างพระองค์กับพระราชโอรสองค์นี้ คล้ายกับตัดความสัมพันธ์ในราชสกุลวงศ์กันทีเดียว ด้วยตรงแต่นั้น ไม่กล้าเสด็จเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แต่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์กับเจ้าฟ้านเรนทร กลับมีความสนิทสนม ด้วยพระตำหนักที่เจ้าฟ้านเรนทรได้ช่วยพระชีวิตของพระองค์ไว้ ทั้งเจ้าฟ้านเรนทรก็ไม่ทรงถือโกรธเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ประการใด

เจ้าฟ้านเรนทรช่วยพระชีวิตของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ประการแรกคือ นำเสด็จเข้าซ่อนในพระวอของพระองค์ ผ่านประตูพระราชวังบวรสถานมงคลออกไปได้อย่างปลอดภัย ประการที่สองให้ผนวช ณ วัดโคกแสงในคืนนั้น ด้วยการผนวชถือว่าเป็นการเลี้ยงพระอาญาได้ และเจ้าฟ้านเรนทรก็ได้นั่งนอนพระทัย พอรุ่งเช้าก็เสด็จเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ถวายพระพรทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้แก่พระภิกษุเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ⁽¹⁾ ในความสำคัญมีว่า

(1) ทรงมีพระฉายาว่า “สิริปาโลภิกขุ”

“มหาดพิตร พระราชสมภาร บัดนี้เจ้าฟ้าธรรม
ธิเบศร์ทรงดำเนินกนิษฐธิบ และหวาดหวั่นต่อพระอาญาของ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นยิ่งนัก และแล้วพระองค์ได้ละ
เพศฆราวาสเข้าอาศัยอยู่ในไถ่ร่มกาสาอพัสร์ โดยการ
แนะนำของอาตมภาพ ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระ
กรุณาขอเจริญพร”

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพิ่งทรงทราบความ
จริงว่า การที่ทรงรับสั่งให้ค้นหาเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ เพื่อ
จับกุมตัวมาลงโทษในคืนนั้นมิได้ ก็เพราะการช่วยเหลือ
ของเจ้าพระองคคนเอง ด้วยความร่วมมือของกรมหลวง
อภัยนุชิต พระมเหสีฝ่ายขวาของพระองค์ สมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงนิ่งอ้น

กรมหลวงอภัยนุชิต เป็นเอกอัครมเหสีที่สมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงเกรงพระทัยที่สุด เป็นพระ
มเหสีองค์ที่คู่ทุกข์คู่ยากกันมา เจ้าฟ้านเรนทรเล้าก็เป็นที
เกรงพระทัยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง น้ำพระทัยอย่าง

เจ้าฟ้านเรนทรหาได้ยากยิ่ง ไม่เป็นศัตรูกับศัตรู มิหนำซ้ำ
ยังทรงให้การช่วยเหลือศัตรูอย่างไม่ปรากฏตัวอย่างมาแต่
ก่อนเลย ยิ่งคิดแล้วยิ่งทรงแค้นในพระราชโอรสพระองค์^๕
เป็นยิ่งนัก สิ่งที้ออกพระโอษฐ์ออกมาก็คือ ทรงสรรเสริญ
นาพระทัยของเจ้าฟ้านเรนทร แต่ผู้ททรบข่าวความปลอด
ภัยของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ไม่มีผู้ใดที่จะปิตินดีอย่าง
ใหญ่หลวงเท่ากับกรมหลวงอภัยนุชิตพระราชมารดาของ
เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เอง

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงสงบนิ่งอยู่ในผ้ากาสา
พัสดร์ และภายในวัดโคกแสงนั่นเอง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศก็ไม่เคยตรัสถามถึง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ แล้วยังเสด็จประทับอยู่ทวงหน้า
ตำแหน่งพระมหาอุปราชยังมิได้ทรงสถาปนาแต่งตั้งพระราช
โอรสองค์ใด ซึ่งตามโบราณจารีตประเพณีจะต้องได้แก่
เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ ซึ่งประสูติ
แต่กรมหลวงอภัยนุชิต เสด็จกรมเหล่าฝ่ายขวา รองลงมา

ก็คอเจ้าฟ้าเอกทัศ⁽¹⁾ และเจ้าฟ้าอุทุมพร⁽²⁾ แต่ถึงแม้
เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์จะตกอันดับไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศก็ยังมิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใด ตลอดเวลาที่ทรงกว
ราชโอรสองค์ใหญ่ผู้นั้นอยู่

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ประเทศ
กัมพูชาคงเป็นเมืองขึ้นอยู่ พระราชอาณาจักรกรุงศรี
อยุธยาครอบคลุมนำไปถึงกรุงกัมพูชาด้วย เวลานั้นเจ้า
ผู้ครองนครมีพระนามว่านักพระแก้วฟ้า ได้ให้ทูตถือ
ศุภอักษรเข้ามากราบทูลพระกรุณาว่า กองช้างไปโพนช้าง
คล้องต้องช้างพังเผือกข้างหนึ่ง สูงสามคอกเจ็ดนิ้ว จะส่ง
เข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่ง
กรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงโสมนัส เพราะ
การได้ช้างเผือกในรัชกาล หมายถึงบุญญาธิการที่มั่ง

(1) เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี คือสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ
หรือพระที่นั่งสุริยามรินทร์

(2) เจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพวพินิต คือสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ทั้งสอง
พระองค์นกรวมหลวงพิพัฒน์มหาราชเป็นพระราชชนนี

เผือกเป็นคู่พระบารมีและคู่บ้านคู่เมือง จึงดำรัสให้ข้าทูลวง
กรมช้างออกไปรับเข้ามา เมื่อข้าทูลวงกรมช้างออกไปถึง
กรุงกัมพูชา นักพระแก้วฟ้าได้แต่งพระยาเขมรสามนาย
คุมช้างพังเผือกนั้นเข้ายังเขตแดนกรุงศรีอยุธยาด้วย ทาง
กรุงศรีอยุธยาก็จัดกระบวนไปรับนอกพระนคร ที่ตำบล
บ่อโพรง แล้วนำช้างพังเผือกเชือกนั้นเข้ามาไว้ ณ โรงช้าง
วิมวตนาถเจิง โปรดให้จัดงานมหรสพสมโภชสามวัน
แล้วพระราชทานนามว่า พระวิเชียรหัตถ์สินธุวันทร์เลิศฟ้า
แล้วให้รับมาด้วยเรือขนานแหขึ้นพระราชวังหลวง ให้อยู่
ในโรงยอศ ทรงพระราชทานเสื้อผ้าเงินตราแก่พระยาเขมร
ทั้งสามโดยควรแก่ฐานานศักดิ์ และพระราชทานเครื่องยศ
เครื่องบรรณาการตอบแทนไปให้นักพระแก้วฟ้าเป็นอันมาก
พระยาเขมรทั้งสามนาย อยู่กรุงศรีอยุธยาพอสมควรแล้ว
ก็กราบถวายบังคมลากลับไป

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงมีช้างเผือกถึงหก
ช้าง ได้จากบ่าเมืองต่าง ๆ กันตามลำดับ และมีนาม
ดังต่อไปนี้

1. จากบ้านเมืองกัมพูชา สมโภชน์^๕ระวาง พระ
ราชทานนามว่า พระวิเชียรหัตถ์สินจวินทร์เลิศฟ้า

2. จากบ้านเมืองนครศรีธรรมราช สมโภชน์^๕
ระวาง พระราชทานนามว่า พระบรมราชนาเคนทร์
วาเรนทร์เลิศฟ้า (เป็นช้างพลายงาสน^๕)

3. จากบ้านเมืองไชยา⁽¹⁾ สมโภชน์^๕ระวาง พระ
ราชทานนามว่า พระบรมวิไชยคเชนทร์ (เป็นช้างพลาย
งาสน^๕)

4. จากบ้านเมืองเพชรบุรี สมโภชน์^๕ระวาง พระ
ราชทานนามว่า พระบรมกฤษร (เป็นช้างพลายงาสน^๕)

5. จากบ้านเมืองนครศรีธรรมราช สมโภชน์^๕
ระวาง พระราชทานนามว่า พระบรมจักรพาลหัตถ์ (เป็น
ช้างพลายงาสน^๕)

(1) บัจจุบันเป็นอำเภอไชยา ขึ้นกับจังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งที่จริงเป็น
เมืองไชยาเปลี่ยนชื่อเป็นสุราษฎร์ธานี มีปูชนียสถานสำคัญ คือ
พระธาตุไชยาตั้งอยู่ที่วัดพระธาตุ เป็นศิลปกรรมสมัยศรีวิชัยยังคง
รูปเดิมอยู่ทุกประการ แม้จะเป็นเวลายาวนานมากกว่าหนึ่งพัน
สองร้อยปีมาแล้ว

6. จากป่าเมืองนครศรีธรรมราช สมโภชน์
ระวาง พระราชทานนามว่า พระบรมคชลักษณ์ อัคร
คเชนทร์ วเรนทร์สุประดิษฐ์ สติธิสนธยา มหามงคล
วิมลเลิศฟ้า (เป็นช้างเผือกผู้สี่ประหลาด)

นับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้พระ
วิเชียรหัตถิน ซึ่งเป็นช้างเผือกช้างแรกในรัชสมัยของ
พระองค์ทรงเสวยราชสมบัติ ทำให้พระองค์ทรงพระ
โสมนัสเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นที่ลือชานปรากฏในพระ
บุญญาธิการไปทั่วแคว้นเขตแดนนานาประเทศ จากความ
โสมนัสที่ทรงได้ช้างเผือก สามารถล้มความขุ่นพระทัย
ในพระราชโอรสองค์ใหญ่ไปได้ ชั่วช่วงในพระปรีดา
ปราโมทย์ หันมาสดส่องพระเนตรพระภรรณีที่จะซ่อม
สร้างบูรณะพระราชวังหลวง เพื่อที่จะเสด็จย้ายเข้าประทับ
ในเวลาอันสมควร

คนแรกคือโปรดให้ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสรรเพชญ์
ปราสาท ในสมัยที่พระองค์เสด็จครองราชสมบัติ พระที่นั่ง
องค์นี้ชำรุดทรุดโทรมคร่ำครว้มาก จึงมีพระราชดำริให้

เจ้าพระยาราชนาถ ผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหม เป็นแม่กอง
 ทำการปฏิสังขรณ์ ให้เรือเครื่องบนปรับปรุงใหม่ สิ้นเวลา
 สิบเดือนจึงแล้วเสร็จ โดยที่พระที่นั่งองค์เก่านั้นหุ้มแต่
 ตีบูกหาปิดทองไม่ ได้ทรงพระกรุณาให้ปิดทองยอด และ
 ช่อฟ้าใบระกา นาคสะดุ้ง บราลี เชิงกลอน ดอกจาก
 หงสน

พระที่นั่งสรวรเพชญ์ปราสาท⁽¹⁾นี้ สมเด็จพระบรม
 ไตรโลกนาถโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น ถัดไปทางทิศใต้ของ
 พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ปัจจุบันคงมีแต่รากฐาน แต่
 พออนุมานได้ว่า มีมุขสองมุข คือตะวันตกและตะวันออก
 มีมุขเด็จหลังคาห้าชั้น ยอดปิดทอง มีโรงช้างเผือกเรียกว่า
 โรงยอด เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงได้พระ
 วิเชียรหัตถ์คืนก็ให้อยู่ที่โรงยอดนี้ ซึ่งตั้งอยู่ด้านขวาของ
 พระที่นั่ง

(1) จาก พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 25พุทธศตวรรษ
 และพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา ในนิตยสารศิลปกร ของ
 คุณเทพ สุรินทร์

อันพระทณนแต่เดิมใช้รับแขกเมืองคือการรับรอง
คณะทูตที่มาทำทางพระราชไมตรี และประกอบพระราชพิธี
บางอย่างที่สำคัญ พระราชพิธีปราบดาภิเษกครั้งที่สอง
ของสมเด็จพระเพทราชา และพระราชพิธีโสกันต์เจ้า
พระขวัญ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพเป็นพระราชชนนี
ก็ประกอบพระราชพิธีในพระทณน ตลอดถึงช่วงพระราช
พิธีราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าเสือ, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ท้ายสระ

ในส่วนที่ต้อนรับแขกเมืองเป็นประจำสำหรับพระ
ทณนปรากฏว่า เริ่มมาแต่รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ 2 โปรตุเกสเข้ามาเจริญพระราชไมตรี รัชสมัยสมเด็จพระ
เพทราชารับรองราชทูตกรุงกัมพูชา ซึ่งนำช้างเผือกพัง
มาถวาย อีกคราวหนึ่งเสด็จออกับราชทูตกรุงศรีสัตนาคน
หุต ซึ่งขอกองทัพไทยไปช่วยระงับศึกเจ้าฟ้าเมืองหลวง
พระบางที่ยกกองทัพมาย่ำยี พร้อมกับถวายพระแก้วฟ้า
ราชธิดา ชันษา 15 ปี มาเป็นบาทบริจาริกา

คันที่สอง โปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งบรรยงก์
 รัตนาศน์ เพราะชำรุดทรุดโทรมเช่นกัน โดยโปรดฯ
 ให้หล่อเครื่องบนปรับปรุงใหม่ใช้เวลาหกเดือน สมเด็จพระ
 พระเพทราชาโปรดฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช 2230
 ภายในกำแพงพระราชวังทางทิศตะวันตกของพระมหาราช
 วัง ด้านซ้ายและด้านขวาของพระที่นั่ง โปรดฯ ให้
 ขุดสระแล้วก่ออ่างแก้ว มีภูเขา มีตออูทถาวรไหลลง
 ในอ่างแก้วนั้น ริมสระแก้วด้านเหนือของพระที่นั่ง มี
 แท่น มีที่อดินเผา อาจเป็นที่ขังน้ำให้ไหลไปตามท่อและ
 พุดอ่างแก้วนั้น นอกอ่างแก้วออกไป มีแท่นยาวๆ
 เรียกกันว่า พระที่นั่งโปรยข้าวตอก สำหรับเลี้ยงปลา
 ในสระ และให้ทำพระที่นั่งทรงปืนท้ายสระเป็นที่เสด็จออก
 กลับเอาท้ายสนมเป็นข้างหน้า ทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา
 โปรดฯ ให้ขุนนางเข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งทรงปืน และให้
 เข้าทางประตูมหาโกศราช

ลักษณะของพระที่นั่งองค์นี้เป็นปราสาทตุ้มมุข ก่อ
 อิฐสถาปนาแล้ง มีเครื่องยอดเกาชน มีพรมพักตร์ มี

ฉัตร และหลังคามุงด้วยกระเบื้อง ดีบุก สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวท้ายสระเสด็จประทับ เพราะทรงโปรดฯ ทอด
พระเนตรปลาตามพระราชอุทยาน

คนที่สาม โปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสุริยา
มรินทร์ หรือพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทเดิม เป็น
พระที่นั่งทึบเกล้าแก่ข้าราชมาก โปรดฯ ให้ซื้อเครื่องบนทำใหม่
ใช้เวลาแปดเดือน แล้วเปลี่ยนชื่อเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์
อมรินทร์ เพื่อให้คล้องกับพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท

ลักษณะข้างบนเป็นยอดพุ่มพักตร์ ต่อขึ้นไปมี
ฉัตรปิดทองห้าชั้น หลังคามุงด้วยกระเบื้องดีบุกเป็นจตุรมุข
ไม่มีมุขเด็จมุขกระสัน

เป็นพระที่นั่งที่กล่าวไว้บางแห่งว่า “สมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช โปรดฯ ให้สร้างขึ้นเป็นที่ประทับตรง
พระที่นั่งเบญจรัตน์ ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ”
ภายในพระราชวังด้านทิศเหนือริมแม่น้ำลพบุรี โดยสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราชเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ โปรดฯ

ให้สร้างพระที่นั่งใหม่ในสถานที่เดิม แล้วให้ชื่อว่าพระที่นั่ง
สุริยามรินทร์ ซึ่งหมอแถมเฟอรผู้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา
เมื่อปีพุทธศักราช 2233 ก็ได้บันทึกจดหมายเหตุไว้ว่า
เป็นมหาปราสาทใหม่ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และ
เป็นที่รับแขกเมือง การที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
ทรงโปรดฯ ให้สร้างใหม่ พระที่นั่งองค์เก่าคงปรักหักพัง
เสียหายยับเยิน เนื่องจากศึกกลางเมืองระหว่างสมเด็จพระ
ศรีสุธรรมราชา กับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ
ดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราช โดยทรงให้ทหารตั้ง
ปืนใหญ่เรียงรายกันตลอดสนามหลวงสามกระบอก แล้วยิง
เข้าไปในพระราชวัง ยิ่งครั้งใดวันเพลิงลุกช่วงโชติ
ครั้งนี้ พระที่นั่งเดิมอาจจะพังเพราะกระสุนปืนใหญ่ก็ได้
เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วจึงโปรดฯ ให้รื้อซากเดิมสร้าง
ใหม่พระราชทานนามว่า พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ซึ่งต่อมา
ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์” ให้
คล้องกับ “พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท” ดังกล่าว

แล้ว ความคล่องของตงนคอ “พระที่นั่งสรรเพชญ์
ปราสาท—พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์”

ความอีกตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดาร เมื่อ
ลำดับความแล้ว ก็มีความกลมกลืนกันว่า สมเด็จพระ
นารายณ์มหาราชโปรดฯ ให้สร้างแน่ “...สมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช เสด็จดำรงราชสมบัติอยู่ตามสืบสองปี
แต่เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังบวรสถานมงคลราวสืบปี
ก็เสด็จย้ายไปประทับอยู่พระราชวังเมืองลพบุรีเป็นประจำ
ปีละแปดเก้าเดือน เสด็จลงมาประทับที่กรุงศรีอยุธยา
ปีละสามสี่เดือน พระที่นั่งททรงโปรดฯ ณ เมืองลพบุรี
คือพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ พระที่นั่งทกรุงศรีอยุธยา คือ
พระที่นั่งสุริยามรินทร์ เพราะทรงพอพระทัยที่เสด็จกลับมา
ประทับเป็นประจำ และเมื่อเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่ง
สุทธาสวรรย์ เมื่อวันที่ 11 กรกฎาคม พุทธศักราช 2231
แล้ว สมเด็จพระเพทราชาได้ให้เชิญเสด็จพระบรมศพขึ้น
ประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ซึ่งเป็นพระที่นั่ง
ที่ทรงโปรดฯ เช่นกัน”

ก่อนถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระ
ที่นั่งองค์สมเด็จพระเจ้าเสือก็โปรดฯ ประทับ เห็นจะเป็น
เพื่อพระราชานุสรณ์ ในการที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
โปรดฯ สร้างไว้ แล้วพระองค์เสด็จประทับเจริญรอยตาม
พระบาทสมเด็จพระ

แต่พระที่นั่งทรงสามองค์นั้น ถ้าไปในพระราชวัง
โบราณปัจจุบัน ก็คงเห็นแต่รากฐาน และซากอิฐปูน
เหลือแต่ชื่อพระที่นั่ง อันเป็นประวัติศาสตร์ที่ถูกทำลายแบ่ง
หลังแห่งความสวยงามเจริญรุ่งเรืองในอดีต นอกจากนี้
จะเห็นพระวิหารพระมงคลบพิตรที่บูรณะใหม่ ความ
แห้งแล้งเปล่าเปลี่ยวของกรุงศรีอยุธยาที่เคยมีบรรยากาศชน
มาบ้าง ถ้าจะพรรณนากรุงศรีอยุธยาตอนที่ถูกเผาทำลาย
ทำลายวินาศ หลังแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ผู้ทรงพระอุทิศสละพระบวรณะทั้งพระราชวัง และวัดวา
อารามแล้ว ท่านสุนทรภู่พรรณนาไว้ในนิราศพระบาท
ใต้ถ้ำว่า

“ถึงกลองสระประทุมานาวาราย

นำใจหายเห็นศรีอยุธยา

ทั้งวังหลวงวังหลังก็ร้าง

เห็นนกหกช้อเข้าบนพุดกษา

คูปราสาทราชวังเป็นวังกา

ดั่งป่าช้าพงชัฏสังคกน

อนิจจาธณินทร์สันกระษัตริย์

เหงาสงัดเงียบไปดังไพรสมณฑ์

แม้กรุงยังพรั่งพร้อมประชาชน

จะสับสนหนี่เสียงทั้งเวียงวัง

มโหรีปี่กลองจะก้องศึก

จะโครมกรีกเซ็งแซ่ด้วยแตรสังข์

คูพาราน่ากิดอนิจจัง

ยังได้ฟังแต่เสียงสกุณา

ทั้งสองฝั่งแฝกแซมแอร่มรก

ซาตาทกสูญสิ้นพระชนษา

แต่บู๊ยาตายเราท่านเล่ามา
 เมื่อแรกศรีอยุธยาจักรี
 กระษัตริย์สืบสุริยวงศ์ดำรงโลก
 ระวังบโศกสุขสฤจะสรรเสริญ
 เราเห็นยับยั้งแต่รอยก็พลอยเพลน
 เสียตายเกิดมาเมื่อเกินน่าน้อยใจ
 กำแพงรอบขอบคฤก็ตูลึก
 ไม่น่าศึกไอ้พม่าจะมาได้
 ยังให้มันข้ามเข้าเอาเวียงไชย
 โอ้อ่างไรเหมือนบุรีไม่มีชาย
 หรือธาดินทรสันเกณฑจึงเกิดยุค
 ไฟรุกรบได้ตั้งใจหมาย
 เหมือนทุกวันนี้แล้วไม่คณนาตาย
 ให้ใจหายหวน ๆ ถึงจันทร์ดวง”

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงผลิตเฟลน
 ในการโปรด ฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระที่นั่งไม่ทันไร ก็
 ทรงได้รับความเศร้าพระราชหฤทัยเป็นสองระยะ

1. ระยะแรก พระญาติผู้ใหญ่ สมเด็จพระอัยยิกา กรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งเสด็จประทับอยู่ ณ พระตำหนักริม วัดพุทธไสยาสน์วัดพระชนม์ พระองค์ต้องจัดการพระศพ ให้สมเด็จพระเกียรติ

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าว ว่า “จึงโปรดฯ ให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ณ วัดพุทธไสยาสน์นั้น แล้วเชิญพระโกศขึ้นพระยานมาศแห่มาเข้า พระเมรุ พระราชทานพระสงฆ์สดับปกรณ์และมืงาน มหรสพสามวัน แล้วเสด็จไปพระราชทานเพลิงตามโบราณ ราชประเพณีสืบ ๆ กันมา”

ยังเหลือพระญาติผู้ใหญ่อีกพระองค์หนึ่งคือ กรมหลวงโยธาทิพ ที่มีพระชนนีชายนาวอยู่ ณ รัชกาลของ พระองค์

2. ต่อมารุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง กรมหลวงอภัยนุชิต พระอัครมเหสีใหญ่ ก็ทรงพระประชวร พระอาการทรง กับทรุดเป็นลำดับทั้ง ๆ ที่แพทย์หลวงประชุมกันถวายพระ โอสถอย่างเต็มความสามารถ เมื่อทรงเห็นว่าพระชีวิตจะ

มิได้อยู่ฉลองพระเดชพระคุณได้อีกต่อไปแล้ว ยังได้ทรง
เป็นทวงเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์พระราชโอรส ซึ่งตั้งแต่บัดนั้น
ยังมีทรงโปรดฯ ให้เข้าเฝ้าฯ เลย วันหนึ่งเมื่อสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศ เสด็จมาประทับเยี่ยม ณ ที่ตำหนัก กรม
หลวงอภัยนุชิตได้กราบทูลขอพระราชทานโทษว่า

“ตัวหม่อมฉันรู้อยู่เองว่า จะเอาชีวิตมิรอดอยู่ต่อไป
แล้ว หม่อมฉันขอพระราชทานโทษเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์
ซึ่งผนวชอยู่นั้น ให้กลับมาบรรพชาการฉลองพระเดชพระ
คุณแทนตัวหม่อมฉันเถิด จะได้เอนตาหลับไปตลอดชีวิต”

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีพระราชหฤทัย
เมตตากรมหลวงอภัยนุชิตยิ่งนัก จึงออกพระโอรส
ราชทานโทษให้ว่า “เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ไม่เป็นกบฏแล้ว
ไม่ช้า”

ถึงแม้จะทรงตรัสทั้งไว้เท่านั้น แต่กรมหลวงอภัย
นุชิตก็หายปรีวิตกแล้ว ในการที่พระสวามีพระราชทาน
อภัยโทษไม่เอาผิดกับพระราชโอรสของพระองค์ เมื่อหมด

ห่วงใยกรมหลวงอภัยนุชิตกษัตริย์มลายู บรรดาราชวงศ์
และข้าราชการทั้งฝ่ายในฝ่ายนอก ต่างรักอาลัยด้วยความ
กำสรวล ด้วยเป็นพระอัครมเหสีที่ให้ความรักใคร่พสก
นิกรหน้า

การสนพระชนม์ของพระราชชนนี และเจ้าฟ้า
ธรรมาธิเบศร์ได้ทรงทราบว่า สมเด็จพระราชบิดาได้พระ
ราชทานโทษให้แล้ว ก็ทรงถามนวงเข้ามาเผื่อจะของ
อุลิตพระบาท ทั้งทรงเป็นแม่งานจัดพระศพตามพระราช
ประเพณี เมื่อถึงคราวจะถวายพระเพลิง สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศ ก็รับสั่งให้สร้างพระเมรุมาศขึ้นที่พระเมรุ
เก่าท้องสนามหลวง จัดการทั้งปวงตามอย่างโบราณราช
ประเพณีแล้วถวายพระเพลิง

เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ทรงมีวิชาพิเศษอีกอย่างหนึ่ง
คือ ช่างศิลป์ ถ้าหากได้รับพระราชทานโทษก่อนบรรดา
ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งทั้งสาม พระองค์คงจะได้รับประทับ
ความมีสติปัญญาและความสามารถในการสร้างฝักไว้บ้างเป็นแน่
ช่วงการเป็นแม่งานการก่อสร้างฝักไว้บ้างเป็นแน่

และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น นับตั้งแต่
กรมหลวงอภัยนุทิต พระอัครมเหสีใหญ่ได้จากไป ก็มัก
จะมีพระราชภารกิจเนื่องในพระราชครัทธา เสด็จพระราช
ดำเนินไป ณ ที่ต่าง ๆ เช่นเสด็จพระราชดำเนินไปโดย
กระบวนเรือชลองวัดหันตราซึ่งอยู่ในเขตพระนครศรีอยุธยา
เป็นต้น โปรดฯ ให้มีงานมหรสพสมโภชพระอาราม
สามวันสามคืน แล้วถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก

เสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท
สระบุรี

เสด็จพระราชดำเนิน ไปนมัสการพระพุทธชินราช
และพระพุทธชินสีห์ที่เมืองพิษณุโลก แล้วเลยขึ้นไปถึง
เมืองศิวพนมมาศ ทั้งยัง นมัสการพระแท่นศิลาอาสน์
เสด็จพระราชดำเนินต่อไปยังเมืองสวางคบุรี นมัสการพระ
มหาธาตุ ซึ่งมีพระกมลสันดานต่างกับพระราชบิดาและ
พระเชษฐาธิราช อันมีพระราชนิยมในทางทรงเบ็ดตก
ปลามากกว่าจะทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาเป็นที่ตั้งอย่าง
พระองค์ และไม่ว่าจะเสด็จไปในพระราชกุศลประการใด

ยอมโปรดฯ ให้พระราชโอรสพระราชธิดาติดตามกระบวน
เสด็จไปด้วยเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์
พระราชโอรสองค์ใหญ่

ดังนั้น ในฐานะที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ทรงเป็นองค์
กวี จึงทรงพระนิพนธ์กาพย์เห่เรือ⁽¹⁾ เพื่อใช้เห่เรือพระที่นั่ง
ของพระองค์ ในการติดตามกระบวนเสด็จทางชลมารคได้

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีการเล่นเพลง
ของชาวบ้านต่าง ๆ ถือว่าเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีเช่น
เพลงเกี่ยวข้าว เพลงปรบไก่ เพลงพวงมาลัยและอื่น ๆ
ซึ่งเป็นเพลงแสดงความรู้สึกนึกคิดโดยธรรมชาติ ตกมาถึง
สมัยธนบุรีเหมือนแฉกฉายให้เห็นการเป็นอยู่ของบรรพบุรุษ
แต่เก่าก่อนได้ดี เพลงเก่าแท้ ๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา
มีข้อดังต่อไปนี้คือ

1. เพลงโคราช

2. เพลงฉ่อย

(1) กาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ได้ค้นพบและเริ่มใช้เป็น
บทเห่เรือหลวง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. เพลงเรือ
4. เพลงเกี้ยวข้าว
5. เพลงสงฟาง
6. เพลงพิสดาน
7. เพลงพวงมาลัย
8. เพลงระบำ
9. เพลงปรบไก
10. เพลงเทพทอง
11. เพลงชาวเหนือ
12. เพลงชาวใต้
13. เพลงสรวรด
14. เพลงพาดควาย

เพลงต่างๆ ในครั้งนั้นไม่มีแต่เพียงเท่านั้น ในยุคที่กรุงศรีอยุธยาการกว้าเฟื่อง ได้มีนักบทนักกลอนแต่งไว้มากมาย และเป็นเพลงที่มเ็นอร้องทำนองไพเราะสดแซกจาริตประเพณี เพลงเรือในสมัยนั้น จะเล่นกันในฤดูน้ำ เวลาบักคำทำนาแล้ว หรือไม่ก็ในงานไหว้พระประจำปี

เช่นวัดป่าโมกข์ วัดป่าเลไลยก์ ในงานฉลองกฐินบ้าง
ฉลองผ้าป่าบ้าง ดังตัวอย่างเช่นต้น ขายว่าก่อน แล้ว
หญิงว่าตาม ดังนี้

ชาย—

รอเรียงเคียงประทับ

สองมือพิงกับนาวา

ให้น้องเฝ้าเสียงขันมาร้อง

นี้ว่าฉลองผ้าป่า

มีมังกิไขว่ไต่กั้ว

ไม่มากสักห้าคำ

หญิง—

ไต่ย็นเสียงชายมารายเกริ่น

ตัวน้องไม่เห็นอยู่ช้า

กรั้นจะไม่เล่นจะว่าเป็นหญิงชั่ว

จะว่าเล่นตัวเล่นตา

จะเล่นเสียสักหน่อยไม่ให้เหนื่อยแก่หน้า

เสียแรงพิไต้มาวอน

เพลงเรือระหว่างชายกับหญิง มีการประชันเรื่อย ๆ
แล้วแต่จะมีเวลาที่สนุกสนานกันระหว่างหนุ่มสาว ซึ่งอยู่
คนละลำเรือ ตามบทต่อไปนี้

พิศดูตัวน้องแม่ทองคำ
เปรียบเหมือนหนึ่งลำสำเภา
เจ้าอยู่คนเดียวเห็นจะเปลี่ยวน้ำใจ
ตัวยังไม่มีใบมีเส้า
ทั้งคลื่นจะโยร้าโทจะแยก
สำเภาน้องจะแตกน้ำจะเข้า
แม่ใจอารีจึงเอาพิ้วไว้ใช้
แต่พอได้เป็นใบเป็นเส้า
จะได้เล่นออกเล่นเข้า
กันกับตัวของเจ้างาม

สองกรเข้าซ้อนทรวง
น้ำตาไหลร่วงลงหยดย่าง
คนงามฉันเอ๋ยกระไรเลยไม่มีคิด
ไม่ทันที่จะจีตหรือเจ้าก็มาจาง

เจ้ามาสละสลักไม้ตรี
มาตัดพีเสียตามทาง
เรารักกันเอ๋ยนั้นนี่ยาก
เมื่อยามจะจากเจ้าไม่เสียวหลัง
ช่างมาแรมทุเรศเสียไม่เวทង
ตั้งหัวอกพีจะพังตาย

กาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ทรงพระนิพนธ์
หลังจากเสด็จเป็นพระมหาอุปราชแล้ว ตามพระราช
พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวถึงการสถาปนา
พระองค์ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชว่า

“ลศักราช 1103 ปีระกา ตรีศก จึงพระราชโองสา
(ปาน) บ้านข้างวัดระฆัง⁽¹⁾ กราบทูลพระกรุณาว่า จะขอ
พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน
เสนานุรักษ์ ขึ้นประดิษฐาน ณ ที่พระมหาอุปราช กรม
พระราชวังบวร ตามโบราณจารีตราชประเพณี จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งให้ประชุมเสนาบดีปรึกษา

(1) วัดระฆังคือวัดวรโพธิ พระนครศรีอยุธยาปัจจุบัน

ครั้นเห็นสมควรพร้อมกันแล้ว จึงให้ตั้งพระราชพิธีอุปราชา
ภิเษก อนุญาตเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ ขึ้นเถลิงถวัลย
ราชย์สถิตที่พระมหาอุปราช เป็นกรมพระราชวังบวรสถาน
มงคล แล้วทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เจ้าฟ้าอินทสุธาวดี
เป็นกรมขุนยี่สารเสนี พระราชทานให้เป็นพระอัครมเหสี
กรมพระราชวังบวร ฯ นั้น”

ในระหว่างเวลาสามปีที่เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ผนวช
อยู่ ณ วัดโคกแสง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไม่เคยมี
พระราชดำริที่จะสถาปนาพระราชโอรสองค์ใด ขึ้นเป็น
ตำแหน่งพระมหาอุปราช ครั้นพระราชโกษา (ปาน) บ้าน
ข้างวัดระฆัง (หรือวัดวรโพธิ) เข้ากราบทูลแนะนำ พระองค์
ไม่ทรงปฏิเสธ ได้ดำรัสสั่งให้ประชุมเสนาบดีปรึกษาตาม
ทางราชการ จึงไม่ต้องสงสัยว่าที่ประชุมเสนาบดีผู้ใหญ่
จะไม่เห็นพ้องต้องกันว่าสมควรยกพระราชโอรสองค์ใหญ่
ขึ้นไว้ในตำแหน่งนี้ ก็เท่ากับว่าตำแหน่งพระมหาอุปราช
รอคอยเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์อยู่แล้ว ในระหว่างผนวชนั่นเอง

โดยปริยาย โดยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไม่เคยมี
พระราชดำริจะทรงแต่งตั้งพระราชโอรสองค์ใด

ครั้นเสด็จเป็นที่พระมหาอุปราชแล้ว ต้องตามเสด็จ
โดยกระบวนเรือพระที่นั่ง เจ้าฟ้าอรรณโษเบศร์ทรงมีพระ
อภัยคัยในทางกวีนิพนธ์ จึงทรงคิดแต่งบทขึ้นใหม่ ไม่ให้
เหมือนกับบทของหลวงที่ไ้สืบมา เช่น เหมเรือชบวน
เหมปลา เหมไม้ บทเห่เรื่องกากี บทเห่สังวาสและ
บทเห่ครวญ ทำนองแต่ง แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพและ
กาพย์ยานี โคลงสี่สุภาพใช้เป็นบทนำ ส่วนการพรรณนา
ความ ทรงใช้กาพย์ยานี เนื้อเรื่องแบ่งออกเป็นสองตอน
ตอนแรกกล่าวชมชบวนพยุหยาตราทางชลมารค เรือพระ
ที่นั่งทอง เรือพระที่นั่งสมรฤไชย เรือพระที่นั่งไกรสรมุข
เรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์ และเรือหัวสัตว์ต่างๆ เช่น ครุฑ
คชสีห์ นาค มังกร เสี่ยงผา นกอินทรี ต่อจากนั้นก็ชม
ปลา ชมไม้ ชมนกชนิดต่างๆ การชมมีการเกี่ยวพันถึง
อิศตรินาง เช่นว่าพันถึงความรักทั่วไป เหน้ดังกล่าวมีข้อ
ความดังต่อไปนี้ (พิมพ์ตามอักษรเดิม)

บทเห่เรือ

1. เห่ชมเรือกระบวร

ปางเสด็จประเวศด้าว	ชลาลัย
ทรงรัตนพิमानไชย	กิ่งแก้ว
พริ้วพร้อมพวงพลไกร	แห่นแท้
เรือกระบวรต้นแพ้ว	เพริศพรังพายทอง ฯ
พระเสด็จโดยแดนชล	ทรงเรือต้นงามเจ็ดฉาย
กิ่งแก้วแพ้วพรรณราย	พายอ่อนหยับจับงามอน
นาวาแน่นเป็นขนัด	ลั่นรูปสัตว์แสนยาก
เรือรวทวธงสลอน	สาครฉนวนครนครนฟอง
เรือครุฑยุคนาคหัว	ลือลือมาพาด้นผยอง
พลพายกรวยพายทอง	ร้องโห่เห่โธ่เห่มา
ตรมขมุขสีดำน	เพียงพิमानผ่านเมฆา
ม่านกรรองทองรจนา	หลังคาแดงแย่งมังกร
สมรรตไชยไกรกามแก้ว	แสงแววยับจับสาคร
เวียบเวียงเคียงคู่ว	ตั้งร่อนฟ้ามาแดนดิน

สุวรรณหงส์ทรงภู้อย
เพียงหงส์ทรงพรหมินทร์

เรือไชยไวก่องว้าง
เสียงเล่าเร้าระดม

คชสีห์ผาดเด่น
ราชสีห์ทวยขน

เรือม้าน้ำมุงนา
เพียงม้าอาชาทรง

เรือสิงห์วิ่งแผ่นไผ่
ดุยสิงห์ล่ำฟอง

นาคาหน้าดังเป็น
มังกรดอนพ่ายพัน

เสียงฆาง่าเท้าไผ่
นาวาหน้าอินทรี

คนตรึมของอด
ให้อีกครีกครนโครม

กริธาหน้าภูเงศ
เหม็นหนชันกมด

งอนขดข้อยดอยหลังสินธุ์
ดินลาคเดือนเดือนตาชม

รวดเร็วจริงยิ่งอย่างลม
หมัทย้ายเย็นเติรคู่กัน

ดั่งเป็นเห็นขบขัน
คนสองคู่ตึงยง

แล่นเฉื่อยฉาดำระหง
องค์พระพายผายผันผยอง

โจนตามคลื่นผืนผ้าฟอง
เป็นแถวท่องล่องตามกัน

ดูระเเมนเห็นขบขัน
ทันแข่งหน้าวาสุกรี

เพียงโจนไปในวารี
มีปีกเหมือนเดือนลอยโผยม

ก้องกาหลพลแท่โหม
โสมนัสชันรืนเริงพล

จากนกเรศโดยสาขล
ยลมีจนาสารพินมี ฯ

สังเกตดูในสมัยก่อนนั้น ทว่าทุกท้องถิ่น มีปลา
ต่าง ๆ มากมาย ไม่ค่อยสูญพันธุ์ หรือเกิดไม่ทันคนกิน
เหมือนสมัยนี้ มันมีอิสระผุดว่ายขึ้นหายใจบนท้องน้ำพอ
ที่จะมองเห็นตัวได้ถนัด บทดต่อไปนี้เป็นบทพระนิพนธ์
เห่ชมปลา

2. เห่ชมปลา

พิศพรรณปลาว่ายเคล้า	คลึงกัน
ถวิลสดุดวงจันทร์	แจ่มหน้า
มัตสยาอ้อมพัวพัน	พิศวาส
ควรฤพรากน้องข้า	ชวคเคล้าคลึงชม ฯ
พิศพรรณปลาว่ายเคล้า	คิดถึงเจ้าเศร้าอารมณ์
มัตস্যายังรู้ชม	สมสาใจไม่พามา
นวลจันทร์เป็นนวลจริง	เจ้างามพริ้งยิ่งนวลปลา
คางเบือนเบือนหน้ามา	ไม่งามเท่าเจ้าเบือนชาย
เพียนทองงามคังทอง	ไม่เหมือนน้องห่มตาทราย
กระแหแหทางชาย	ดังสายสวาทคลาจากสม

แก้มข้าใครต้อง ⁽¹⁾	อันแก้มน้องข้าเพราะชม
ปลาทุกทุกชอกกรม	เหมือนทุกขพิทจากน้อง
น้ำเงินคือเงินยวง	ชาวพรายช่วงสีสำอาง
ไม่เทียบเปรียบโฉมนาง	งามเรืองเรืองเนอสงสี
ปลากรวยว้ายเคียงคู่	เคล้ากันอยู่ดงามดี
แต่นางห่างเหิรพี่	เห็นปลาเคล้าเศร้าใจ
(หางไก่อว้ายแหวกว้าย	หางไก่อคล้ายไม่มีหงอน
คิดอนงค์องค์เอดอร	ผมประบ่าอำเอี่ยมไว
ปลาสร้อยลอยด่องชล	ว้ายเวียนวนปนกันไป
เหมือนสร้อยทรงทรมวไย	ไม่เห็นเจ้าเศร้าว้าย
เนอออนอ่อนแต่ขอ	เนอน้องทรออ่อนทงกาย
ใครต้องข้องจิตชาย	ไม่วายนกตริกตริงทรวง

- (1) ผู้ทำเชิงอรรถกล่าวว่า สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานไว้ว่า ที่ว่าทรงแปลง ทรงแทรก เข้าใจว่าพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงแต่ที่ว่า ทรงแทรก 5 บท พิศนาคะให้ดูตามกลอนเป็น 7 บท ได้วงเล็บไว้เป็นสำคัญ

แต่บางที เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์จะทรงแทรกและทรงแปลงด้วยพระองค์เอง เพราะมีความคล้ายกันบางบท เช่น ในนิราศธารโศก

ปลาเสือเหลื^๕ที่ตา
เหมือนตาสุ^๕ตาดวง

แมลงภู^๕คึกคังว้าย
คิดความยามเมื่อสม

หัวเกศเพช^๕ช่อปลา
หัวเกล้าเจ้าสระสา^๕

ชะแวงแผ่^๕แผ่แผ่
เหมือนพี^๕แอบแนบถนอม

พิศดูหมุ่ม^๕จนา
คณิงนุ^๕สุดสายสมร

เลื่อมแหลมกว่าปลา^๕ทั้งปวง
ดูแหลมล้ำ^๕ชำเพราคม

เห็นคล้ายคล้าย^๕น่าเชยชม
สนิทเกล้าเจ้า^๕เฮอร์บาง

คิดสุ^๕ตาอ่องค่นาง
เห็นเกศสลวย^๕รววยกลิ่นหอม

ชะวาดแอบ^๕แปบปนปลอม
จอมสวาทนาฏ^๕บังอร)

ว้ายแหวกมา^๕ในสาคร
มาด้วย^๕พีจะตีใจ ๖

กรุงศรีอยุธยา^๕ไต่ขอว่า เป็นเมือง^๕ทมิฬพรรณไม้^๕มาก
นานาชนิด มี^๕ทั้งไม้เก็บดอกออกผล ไม้^๕ดอก ไม้^๕ยืนต้น
รวม^๕ทั้งไม้^๕ไม้^๕โดยทั่ว^๕ๆ ไป

ไม้^๕ดอกเป็น^๕คู่กับ^๕นารี พระนิพนธ์^๕จึงมีความ^๕เกี่ยวพัน
กับ^๕หญิง อันเป็น^๕ชาติ^๕แท้และ^๕ธรรมชาติ^๕ที่จะ^๕หลีก^๕เลี่ยง^๕ไม่^๕ได้
ว่า^๕หญิง^๕นั้น^๕ต้อง^๕เป็น^๕ที่^๕ประสงค^๕ของ^๕ชาย ทรง^๕ระบ^๕าย^๕ความ
รู้สึก^๕อัน^๕ไพเราะ^๕ว่า

3. เพ็ชร์ไม้

เรือชายชมมิ่งไม้	มีพรรณ
วิมท่าสาครคั่น	กลั่นเกลี้ยง
เปล็ดดอกออกแถมกัน	ชูช่อ
หอมทวนรตเพยง	กลั่นเนอวนวนางฯ
เรือชายชมมิ่งไม้	วิมท่าไสวหลากหลายพรรณ
เปล็ดดอกออกแถมกัน	ส่งกลั่นเกลี้ยงเพียงกลั่นสมร
ชมดวงพวงนางแย้ม	บานแสดมแย้มเกสร
คิดความยามบังอร	แย้มโอษฐ์ยิ้มพริ้มพรายงาม
จำปาหนาแน่นเนื่อง	คลีกลีบเหลืองเรืองอร่าม
คิดคำนึงถึงนงราม	ผิวเหลืองกว่าจำปาทอง
ประยงค์ทรงพวงห้อย	ระย้าย้อยห้อยพวงกรอง
เหมือนอุบะนวลดออง	เจ้าแฉวนไว้ให้เรียมชม
พุท้ชบกลีบแสดม	พิกลแถมแซมสุกรม
หอมชวรววยตามลม	เหมือนกลั่นน้องต้องติดใจ
สาวหยุดพุดพุดชาติ	บานเกล็ดนกลาดตาไป
นึกน้องกรองมาโดย	วางให้พี่ช่างทนอน

พิฤศบุณนาคบาน
 แม่นุชตสายสมร
 เตังแต้วแก้วกาหลง
 หอมอยู่ไม่รู้หาย
 มลิวันพันจิกจวง
 หอมมาน่าเอนดู

ลำดวนหวดหอมตระหลบ
 นึกถวิลกลิ่นบุหงา
 รวยรินกลิ่นรำเพย
 นิ่งแนบแอบเอยบาง
 ชมดวงพวงมาลี
 วนิตามาด้วยกัน

กลิ่นหอมหวานชานขจร
 เห็นจะวอนอ่อนพิชาย
 บานบุษบงส่งกลิ่นอาย
 คล้ายกลิ่นผ้าเจ้าตราตรู
 ดอกเป้นพวงร่วงเรณู
 ชูชนจิตคิดวนิดา

กลิ่นอายอบสบนาสา
 ำไปเจ้าเศวตังนาง
 คิดพิเคยเชยกลิ่นปราง
 ห่อนแห่ทางว่างเว้นวัน
 ศรีเสาวภาคหลากหลายพรรณ
 จะอ่อนพิชชมเชย ฯ

ในลิลิตพระลอ เมื่อพระลอเดินทางออกจากเมือง
 สรวยังพรรณนาไว้ว่า

“คิดไคลพลผดผ้าย แลนา คลับคล้ายถึงท่งนา
 แลนา คลับคล้ายถึงท่งหญ้า แลนา หัวหน้าเข้าพงเลา

แลนา พล^{๒๕}เทำถึงพงแฝก แลนา พงแถมแซกคางแลนา
ถึงบ้ำตงบ้ำแดง แลนา เห็นระแหงแหล่งไถ้ แลนา เห็น
หมู^{๒๖}ไม้หน่นหนา แลนา ราชาน^{๒๗}ชมช^{๒๘} แลนา ค้อหมู^{๒๙}ไม้หน
ช้อ^{๓๐}โธ้นามใด แลนา”

นกยอมสัมพันธ์กับนารี เนื่องด้วยกวีนานมาแล้ว
เมื่อพระมหาอุปราชแห่งกรุงหงสาวดียกกองทัพมาตีไทยใน
ปีพุทธศักราช 2135 ถึงสมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้าง
กับพระมหาอุปราช ในลิลิตตะเลงพ่ายของสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในระหว่าง
เดินทัพพระมหาอุปราชยังชมนกต่างๆ ในราวไพรที่เสด็จ
และการชมนกนั้น ก็หาได้แยกออกจากกวีสตรีได้ไม่ เช่น
ส่งนกลึงนาง เป็นต้น ข้อคิดเป็นตัวอย่างดังนี้

ชมพู่พิศพางฉ่ำ	ชมพู่ แม่ฤๅ
นกชมรมเหลืองดู	ตงเจ้า
สร้อยทองเทียบสร้อยพู่	อ้ออาตม์
แอ่นว่าแอ่นองค์เกล้า	พิเคราะห์ลึงสมร ฯ

วังน่านกหนึ่งร้าง
 เห่งทุตทุตเห่งสาร
 แหวกขวานคู่ขวานราญ
 กวกตงกวกกตตรอง

วังน่าน
 สอนอง
 รอนอก เรียมฤฯ
 เรียกเจ้าหาหาย ฯ

คับแคเคียงคู่ซุ้ม
 เียงและออกอัญชัญ
 กระหวอดกระเรียนจวด
 กระจิบกระจาบจ้อง

เขาขัน
 แซ่ซ้อง
 เรียงร้าย อยุ่นา
 จับไม่เมิดเมียง ฯ

กระเด็นกระตวต่น
 ยูงย่องยอตยุงยด
 นกเป่าถ่านกปลีปน
 คล้าคล้าคลึงโคลงคล้าย

แตกคน
 โยกย้าย
 ปลดอมแปลก กันนา
 คู่เคล้าคลอเคลีย ฯ

เนืองนกจับมึงไม้
 คมคู่อู่ทุกตน
 ดุเดี่ยวอดูทรทน
 ฤๅบมีเพื่อนพรอง

เรียมยด
 ต่างร้อง
 ทุกข์ท่ม ทรวงนา
 พเพยงอดดู ฯ

สัตว์วานเห็จห้อย	หาวโพนม
ยังอนุชเชิดโฉม	พ้องฟ้า
เชิญสมรแม่มาโลม	ลาญเทวษ เรียมแฮ
จงพี่พลันพบหน้า	แม่หน้านวลเชิดมึน ๆ
เบญจวรรณวานแว้งร้อน	เร็วบิน ไปเฮย
แจ้ที่แสนสุดถวิล	วากว้า
ยามกินบ่เป็นกิน	กินโคก
นอนดงนอนป่าช้า	ชอกซาทรวงสลาย ๆ
สาธิกาย่าพลอดเพ้อ	ลำพัง เหยนา
วานประเวศสู่วัง	สั๊กน้อย
จำทูลทุกซ่แถลงยัง	เขาวเรศ แม่ญา
จงแม่รู้เรียมสรว้อย	สุดอ้างอาตุร ๆ
แซกเต้าเต้าแซกน่อง	นางพะงา หนึ่งรา
บอกว่าเรียมโหยหา	ละห้อย
เชิญชเว้งเร็วมา	ระงับโคก พี่เฮย
ขอพบพบักตรน้อย	หนึ่งให้ส่วงคัลป์ ๆ

บทเห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ชนชั้นขุนนาง
การพรรณนาถึงความเกี่ยวพันกักกัน ดังความต่อไปนี้

4. เเห่ชมนก

รอนรอนสุริยไธ	อัสตงค์
เร่เร่เร่เร่ดลัมเมวลง	ค้ำแล้ว
รอนรอนจิตจำนง	นุชพี เพียงแม่
เร่เร่เร่เร่เมคคยแล้ว	คลบคล้ายเร่เมเหลือว ๆ
เร่เร่เร่เร่มารอนรอน	ทิพากระจะตกต่ำ
สนธยาจะใกล้ค่ำ	ค่านั่งหน้าเจ้าตราชู
เร่เร่เร่เร่มาเร่เร่เร่	นกบินเฉียงไปทงหมู่
ตัวเดียวมาพลัดคู่	เหมือนพอยู่ผู้เดียวตาย
เห็นฝูงยุงรำพัน	คิดบังอรรวร่ากราย
สร้อยทองยงเยื้องชาย	เหมือนสายสวาทนาदनวยจร
สวีกามาตามคู่	ชมกันอยู่สู่สมสม
แต่พ่นอาวรณ์	ห่อนเห็นเจ้าเศร้าใจครวญ

นางนวลนวลน่ารัก
แกว^{๖๕}พน^{๖๕}ศต^{๖๕}นวล

นกแกว^{๖๕}แจว^{๖๕}แจ่ม^{๖๕}เสียง
เหมือน^{๖๕}พี่น้อง^{๖๕}ประคอง

ไก่^{๖๕}ฟ้า^{๖๕}มา^{๖๕}ตัว^{๖๕}เดียว
เหมือน^{๖๕}พราก^{๖๕}จาก^{๖๕}นาง^{๖๕}เยาว์

แขก^{๖๕}เต่า^{๖๕}เค^{๖๕}ล่า^{๖๕}คู่^{๖๕}เคียง
เรียม^{๖๕}คิ่ง^{๖๕}ถึง^{๖๕}เอด^{๖๕}บาง

ตุ^{๖๕}เหว่า^{๖๕}เจ้า^{๖๕}จับ^{๖๕}ร้อง
ไพอ^{๖๕}ระ^{๖๕}เพ^{๖๕}ระ^{๖๕}กั^{๖๕}ง^{๖๕}วาน

โน^{๖๕}ริ^{๖๕}ตี^{๖๕}ปาน^{๖๕}ชาติ
ไม่^{๖๕}เท่า^{๖๕}เจ้า^{๖๕}โฉม^{๖๕}ฉาย

สัตว์^{๖๕}น่า^{๖๕}เอน^{๖๕}ดู
เหมือน^{๖๕}พี่^{๖๕}พี่^{๖๕}จาก^{๖๕}มา

บั^{๖๕}ก^{๖๕}มี^{๖๕}มี^{๖๕}หลาย^{๖๕}พร^{๖๕}ณ
ยัง^{๖๕}พัง^{๖๕}วัง^{๖๕}เว^{๖๕}ง^{๖๕}ใจ

ไม่^{๖๕}นวล^{๖๕}พัค^{๖๕}ตร์^{๖๕}เหมือน^{๖๕}ทรา^{๖๕}ม^{๖๕}สง^{๖๕}วน
ตั้ง^{๖๕}นาง^{๖๕}ฟ้า^{๖๕}หน้า^{๖๕}ไย^{๖๕}ของ

จับ^{๖๕}ไม้^{๖๕}เร^{๖๕}ียง^{๖๕}เค^{๖๕}ียง^{๖๕}คู่^{๖๕}ตอง
รับ^{๖๕}ขวัญ^{๖๕}น้อง^{๖๕}ตอง^{๖๕}มือ^{๖๕}เรา

เด^{๖๕}ร^{๖๕}ท^{๖๕}อง^{๖๕}เท^{๖๕}ย^{๖๕}ว^{๖๕}เด^{๖๕}ย^{๖๕}ว^{๖๕}เหล^{๖๕}ย^{๖๕}ม^{๖๕}เขา
เปล^{๖๕}่า^{๖๕}ใจ^{๖๕}เปล^{๖๕}ย^{๖๕}ว^{๖๕}เหล^{๖๕}ย^{๖๕}ว^{๖๕}ห^{๖๕}าน^{๖๕}าง

เร^{๖๕}ียง^{๖๕}จับ^{๖๕}ไม้^{๖๕}ไ^{๖๕}ช^{๖๕}ี^{๖๕}ก^{๖๕}ทาง
เคย^{๖๕}แน^{๖๕}บ^{๖๕}ข้าง^{๖๕}ว้าง^{๖๕}แ^{๖๕}ร^{๖๕}ม^{๖๕}น^{๖๕}าน

สน^{๖๕}น^{๖๕}ก^{๖๕}อง^{๖๕}ซ^{๖๕}อง^{๖๕}เส^{๖๕}ียง^{๖๕}ห^{๖๕}ว^{๖๕}าน
ป^{๖๕}าน^{๖๕}เส^{๖๕}ียง^{๖๕}น^{๖๕}้อง^{๖๕}ร^{๖๕}้อง^{๖๕}สง^{๖๕}ช^{๖๕}าย

เหมือน^{๖๕}ข้าง^{๖๕}ฉ^{๖๕}ลา^{๖๕}ด^{๖๕}ว^{๖๕}า^{๖๕}ด^{๖๕}แต่^{๖๕}ม^{๖๕}ลาย
ห่ม^{๖๕}ตา^{๖๕}ด^{๖๕}พร^{๖๕}าย^{๖๕}ก^{๖๕}ร^{๖๕}าย^{๖๕}ก^{๖๕}ร^{๖๕}มา

ค^{๖๕}อย^{๖๕}หา^{๖๕}คู่^{๖๕}อยู่^{๖๕}เ^{๖๕}ก^{๖๕}า
คร^{๖๕}ว^{๖๕}ญ^{๖๕}หา^{๖๕}เจ้า^{๖๕}เ^{๖๕}ร^{๖๕}ว^{๖๕}า^{๖๕}เส^{๖๕}ย^{๖๕}ใจ

บ้าง^{๖๕}ชม^{๖๕}กัน^{๖๕}ซัน^{๖๕}เพ^{๖๕}ร^{๖๕}ีย^{๖๕}ก^{๖๕}ไ^{๖๕}ร
ล้วน^{๖๕}หลาย^{๖๕}หล^{๖๕}าก^{๖๕}มา^{๖๕}ภ^{๖๕}ว^{๖๕}า^{๖๕}ฯ

บทเห่กากกเป็นบทเห่เรือพระที่นั่งของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์อันลือชื่อ เพราะเป็นเรื่องสัมพันธ์การพิชิตวาสโดยตรง ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้แต่งเป็นกลอนสุภาพไว้จำนวนหนึ่ง บรรยายเรื่องตามนิทานแต่ต้นจนจบ บทเห่ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ตัดเอาตอนพญาครุฑทำชู้กับกากก กลอนสุภาพของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ก็บรรยายตอนนี้ไปเพราะน่าฟัง

ครั้นชายแสงรวีรอร่อนภพ
 มาณพรัญจวนจิตพิศมัย
 ก็ลากษัตริย์นิวัติครรไล
 สู่พระไท่โอรส่านักแต่เดิมมา
 กลายเพศจากมนุษย์เป็นครุฑราช
 แผ่นผางกระเห็จห้อยพระเวหา
 แผ่ทางกางปีกด้วยฤทธา
 บังแสงสุริยาอนธการ
 ก็บันดาลเป็นมหาอายุพัก
 จบจังหวักเปรี๊ยะ ๕ เสียงประหาร

ครัน^๕ครัน^๕ตีนท้าวจักรวาล
 ถีบทยานสู่สิงหบัญชร
 เข้านั่งแอบแนบนางบนแท่นรัตน์
 ประคองหัตถ์ลูบกายสายสมร
 จึงกล่าวรสพจนารถสุนทรวอน
 ไยสมรเสมอชีพไม่นำพา
 ช่างนอนนิ่งอิงแขนงไม่เงยพักตร์
 ค้ำยความรักที่บรอันเข้ามาหา
 พี่คือมานพน้อยชาดูสกา
 หวังจะมาพาน้องไปครองกัน
 ยังทิพยสถานพิมานแมน
 แสนสนุกปรีย์เปรมเกษมสันต์
 แล้วจะพายุพราชมหารัตน
 ไปเที่ยวชมสัตว์ตณทัศน์อันคร
 ทั้งทรายแก้วเพชรรัตน์บำมราช
 อันเคียรคาน^๕พนพระเมรุสิงขร

ชมตีมิงกละมัจฉาในสาคร
 ฝูงกีนรคนธรรพ์ในบรรพต
 แล้วจะพาเจ้าไปยังไกรลาส
 อันเทวราชกัลยาพาพร้อมหมด
 จักระบำรำกร่อนชด
 เลี้ยวลดขับร้องบรรเลงลาญ
 แล้วจะอุ้มไปเล่นอโนดาต
 อันใสสะอาดที่เทพทรงสนาน
 กอปรก้วยเบญจโกศมุกข์ปทุมมาลัย
 ตระการกลิ่นรินรสเรณูนวล
 อย่าอาลัยในมนุษย์สมบัติเลย
 มาไปเซยพิมานทองของสงวน
 พलगุมพิตปรางน้องประคองนวล
 เย้ายวนหยอกยั่ววิริมยา

กาที่บ้องปักสลักกร

ข้าเลื่องเนตรคมก้นให้บุกษา

เออไนโยอาจหังการ
 มาเอื้อมอรรถวักจนาทุกสิ่งอัน
 ไม่เกรงองค์นรินทร์ปิ่นธเรศ
 อันเป็นเกศกรุงไกรมหิตวรยศ
 ถึงมานพจบเจเนศกาพนัน
 ไซ้จะหมายมุ่งมั่นให้มามี
 เจ้าก็เป็นพระยาครุฑอุกมเดช
 วิสัยเพศพงศ์ราชบัลลังก์
 สถิตสถานพิमानทิพสัมพลี
 เพราะบารมีบรมสร้างสมมา
 ไยไม่ระวังองค์มาหลงผิด
 กำเวปจิตลุโลกด้วยโมหา
 เสพสมรมเยศกามา
 มิจนาจารพานกรรมเข้าใส่กาย
 ไม่คินะจงมีมโนหน่วง
 ประหารห้วงบ่วงเดียวให้ห่างหาย

เจ้าก็เรื่องฤทธิ์เลิศประเสริฐชาย
 จงมุ่งหมายชมทิพพิमानทอง
 ล้วนสร้างค่านางสวรรค์อันเหนือทิพ
 จะยกหยีบที่ไหนก็ไต่คล้อง
 ซึ่งเมตตาว่าจะพาบินประคอง
 ไปเที่ยวท่องชมเชิงพระเมรุธร
 ทงนทีสีขเรศสถิตภักดิ์
 ทุกสิ่งสรรพแสนสุขสโมสร
 ก็ชอบค่าน้ำถ้อยสุนทรวอน
 นื่องไม่อย่ากรออย่าเจรจา

พระยาครุฑพำงนุชสารสวัสดิ์
 ประครองรักรับขวัญกนิษฐา
 เจ้างามคมสมศรีสุนทรา
 ทั้งวาจาจัดแจ่มไม่แย้มพราย
 พิประมาทอาจองเพราะหลงรัก
 ค้วยประจักษ์สำคัญที่มั่นหมาย

มิได้คิดแก่ชีวิตจะวางวาย
 จึงว่ายพ้าตาโถมประโลมลาญ
 ก็ประจักษ์ว่าเป็นอักรนาเรศ
 กังควงเนตรท้าวรักสมักรสมาน
 จะเป็นกรรมนำตนให้ทรมาน
 พิธีการก่ออยู่เรรวน
 แต่ความรักหนักยิ่งเมรุมาศ
 ทั้งดินฟ้าอากาศสักระแสนส่วน
 จงปลงจิตมิตรภาพไม่แปรปรวน
 ประมวลมอบเสน่หาไว้ที่ในน้อง
 ถึงนางฟ้าหกชั้นที่สรรค์ทรง
 จะเปรียบองค์สมรมไม่มีสอง
 ว่าพลางทางกรเข้าตระกอง
 ประคองโอบอุ้มแก้วกาก็
 ถีบทยานผ่านชั้นโพยมบน
 ด้วยฤทธิ์ธรรณแรงราชบัลลังก์

เจียวฉิบพริบตาในนาที
 ก็ข้ามสี่พันตรสะทวกาย
 ถึงฉิมพลีวันวิมานทอง
 เข้าสู่ห้องวิเชียรรัตน์เรืองฉาย
 วางอนงค์ลงบนแท่นพรรณราย
 ก็กลายเพศจากครุฑเป็นเทวี
 ประทับเครื่องอร่ามงามทรง
 คั่งองค์วิษณุรักษ์รังสรรค์
 จากเกษียณสาครจรจรัล
 มาถวัลย์แท่นรัตนวิเชียรพราย
 นั่งแนบแอบองค์ยุพเรศ
 ช้อนเกศอัมประโลมโฉมฉาย
 จุมพิตปรางน้องตระกองกาย
 กรกายแนบสนิทชิดชวน
 เลี้ยวลอคสอดกระหวัดสัมผัสต้อง^๕
 เต้ามณฑาทองของสงวน
 เชยขึ้นรื่นรสรัญจวน
 บ่วนกาเมศใหม่อยู่ไปมา

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ผู้แต่งกาก็คำกลอนนี้
ว่าเกิดในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยสืบ
เชื้อสายมาจากขุนนางผู้ใหญ่ และได้รับการศึกษาอย่างดี
ในสมัยนั้น แต่เพิ่งจะมาเป็นนักกวีมีชื่อในรัชสมัยสมเด็จพระ
พระเจ้าตากสินมหาราช และพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นลำดับ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย วิชาของท่านได้เป็นเจ้าจอมใน
พระองค์ เป็นพระมารดาของสมเด็จพระยาเดชาดิศร
จึงเป็นพระราชโอรสพระองค์หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย และเป็นหลานตา (หลานเจ้า
พระยาพระคลัง) ที่เจริญรอยการกวีทั้งสองสายด้วยกัน

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ พระราชสมภพในแผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเช่นกัน และทรงเป็นจอมกวี
ด้วยกันทั้งสองพระองค์

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ เปรียบเสมือนพระปรมจารย์
ทางกวีในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ดังนั้น
บทเห่เรื่องกาก็ จึงได้รับการยกย่องพระเกียรติว่า ยอดยิ่ง

ในลีลาและความไพเราะ บทเห่กาก็เริ่มด้วยโคลงเป็น
บทนำแล้วพรรณนาเป็นกาพย์ยานี เหมือนบทเห่ข้างต้น
เช่นกัน ดังต่อไปนี้

บทเห่เรื่องกากี

สุบรรณแดงเตชลา	บินบน
กางปีกบังสุริย	มีดฟ้า
ร่อนลงสู่ไพชยนต์	ปรางค์มาศ
เข้าวังแอบนุชเคลา	แนบเนือนวลสมร ฯ
สุบรรณดำแดงฤทธิ์	ให้มีตมิตปิดอัมพร
ร่อนลงตรงบัณเฑียร	จวตุน้องแก้วกากี
กล่าววรสพนาท	สายสดสวาทเจริญศรี
ผินหน้ามาพาที	พิศอชายชาญสกา
ประสงค์จ้านงรัก	จึงลอบลักเข้ามาหา
หวังเชยแก้วกานดา	ไปสู่ฟ้าพิมานจันทร์
เสวยรมย์สมบัติ	ในสมพิลเกษมสันต์
แล้วจะพาเจ้าจรจรัล	เที่ยวชมชนพระเมรุอร

พี่^๕จะชมทรายแก้ว
แม่น้ำสีทันดร

จะพาชมพิทยาท
เหล่าสัตว์ตระกูลวงศ์

จะได้ชมนาวิผล
อยู่ยอดเขาอัสสักรวน

จะพาไปไกรลาส
ดูเทพมาบังคม

เทพบุตรดวงซ้าย
แทรกเปลี่ยนเวียนไปมา

อย่าอาไโดยมนุษย์เลย
ว่าพลางทางติดพัน

กากีกรบ้องบัด
ใยจึงมาย้อยด
ไม่เกรงพระปณมกุฏ
มาอาจออกคำพร้อง

งามพรายแพรวเชิงสิงขร
สิงขรกันเป็นกันกง

ฝูงกนิษฐแลเทมหงส์
อยู่ในตงเขาสัตตภัณฑ์

งามสกลดั่งแสงรัศมี
ฝูงคนธรรพมาชมเชย

เฝ้า^๕เบองบาทพระสยาม
จับระบำนางผา

สาวสุวรรณค้ายมาผ่ายขวา
กรคว่าไขว่ได้พัลวัน

ไปชมเชยพิมานสุวรรณ
ผืนจุมพิชิตขมนาง ฯ

กวดรุต
เหนียวน้อง

จอมราช เลยนาง
ลือ^๕เดียวเจรวา ฯ

ถากกรบ้องบัด
 เสียวข่านดาลกรทา
 ตอปรตพจน์วาท
 ไม่เกรงพระภูบาล
 ถึงเป็นชายชาญสกา
 ฝ่ายเจ้าก็เลศขาย
 เสวยทิพย์พิมานทอง
 ไม่ควรรมาผูกพัน
 ซึ่งว่าจะพาชม
 ขอบรตพจมาน
 ครุฑพั่งสายสุดสวาท
 เจ้าดวงทิพย์มณฑา
 พี่ประมาทอาจหาญนัก
 เท้าฟ้าแผ่นดินดอน
 ขอดฝากไมตรีจิต
 ว่าพลางทางคว่ำไขว่

ต้องล้าผัดด้วยบักษา
 มานะใจให้อัปมาน
 ตัวเจ้านโธหังการ
 หังไทยพาลในอบาย
 ไม่เจตนาอย่าพักหมาย
 สายสริยวงศ์พงศ์เทวัญ
 ผูกนางน้องล้วนสาวสวรรค์
 จะพากันตจนรگانต์
 บรมสุขสนุกสนาน
 ไม่ควรการอย่าเจรจา
 ปรามาสกนิษฐา
 วาจาจัดสาวพัตงอน
 เพราะจงรักเจ้าสายสมร
 ห่อนกลัวเวรเพราะหวังใจ
 กว่าชีวิตจะตักไซย
 สัพยอกเย้าหยอกนาง ฯ

ทางกรอ้มโอบแก้ว
ปีกกระพือพาคร

ฉวยฉาบคาบนาค
ทางกระหวดรวตหว

ทางกรอ้มโอบแก้ว
ปีกปกอกเขื่อนาง

ฉวยฉาบคาบนาค
ทางกระหวดริงรัตพัน

ดลสถานพิมานมาศ
เหิมหวดยวดกาม

เริงรินชนเขยปราง
กอดเกอเนอนวลหง

กาก็แน่นน้อยนาฏ
ก้มเกล้ากล่าวชอ้น

บัลลังก์ทาชม
กลมเกลียวเกยวกรพัน

กาก
สูง

เป็นเหยื่อ
สู่มองเวียง ฯ

เจ้างามแพรวสรวพรพงค์
พลางคลั่งเคล้าเต่าจรวัด

เป็นภักษาพามกผัน
ดินเมฆามาสมพิล

เกลียวกลมสวาทนาฏกาก
ปรีดาแนบแอบอิงองค์

พลางคลั่งเคล้าเต่าบุษบง
ปลงสวาทชมสมเสพย์สมร

อภิวาทประนมกร
ชอนชบหน้าตาเมียงมัน

ภิรมเปรมเกษมสันต์
ผ่นยวเยาเคล้าคลั่งชม

สองสุขสองสังวาส

แสนสุดสวาทสองสุข

สองสนิทนันทราวมณ

กลมเกลียวขลุ่ยสมสอง

แย้มยิ้มพรมพกตรา

ลาภิรมสมจิตปอง

แสนสนุกสุขสมพอง

ในห้องแก้วแพรวพรวนราย

ลมพัดกลัดเมฆเกลื่อน

ฟ้าดินเดือนแสงสพราย

วลาทกตกโปรยปราย

สายสินธุ์นองทองธารา

เหวราเว้งวัน

ว้ายเคลาคลนหนทรรษา

สองสมกลมกริษา

เป็นผาสุกทุกนิรันดร์ ๖

บทเหวของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์น ยังมบทเหวอีก

สองอย่าง คือบทเหวสังวาสและบทเหวครวญ บทเหวสังวาส

ก็มีโคลงเกริ่นบทนำเช่นกัน

เหวสังวาส

พชมพเชยแล้ว

พลางถาม

เจ้ามิช้ออำความ

ไม่ว่า

เจ้าเออนมิเออขาม

เชนพี่ อยู่ๆ

ผินพักตรมาอย่าช้า

ขัดแค้นเคืองเลย ๖

พิชมพิเชยพลาง
เจ้าเขื่อนอายพิญา

พิศวงทรงวรยุป
นุดชกสไบบาง

พิศรูปกัณารัก
อันอันนอร์เฮวกลม

ใครเห็นเป็นขวัญเนตร
มาตนุขสุดเสมอกาย

ไทยหวนครวญไคร่นาง
นังนอนท่อนฤม

คิดเคยเชยชมน้อง
เป็นสุขทุกเวลา

อกเอ๋ยเคยสังวาส
นับเตือนเตือนบ่จ

พุ่มพวงดวงตอกฟ้า
โคมงามทราวมแสงยม

พิถามนางเจ้าไม้อื้อ
พิชิตถามความจริงนาง

พลางกอดจูบลูบคอคาง
พลางคลึงเกล้าเข้ายวนสม

พิศพักตร์กัณารัก
ชมขวัญน้องต้องตาชาย

ลิมทุกซ์เทวษเจตน์จหมาย
บ่วายรักสักนาที ๖

อกเพียงพ่วงล้างชีวิ
สิ่งซึ่งสุขทุกเวลา

ไม่ห่างห้วงสองเสนหา
มาจากได้ให้อาวรณ์

กรรุมบ่าราศคลาศคลาสมร
ท่อนเห็นแล้วแก้วตาเรียม

ในใต้หล้าหาไหนเทียม
เรียมรักเจ้าเท่าดวงใจ ๖

โคลงกำสรวลศรีปราชญ์ หรือโคลงนิราศนครศรี
 ธรรมราช มีนักศึกษารู้จักกันมานานแล้ว โดยเฉพาะคำ
 โคลงบทที่ศรีปราชญ์เขียนไว้ก่อนจะถูกฆ่า คือศรีปราชญ์
 หมดทพถึงกับตั้งสัจจาธิฐานเอาความสัตย์ อันเป็น
 บรรทัดฐานของโลกขึ้นเป็นประธานในใจ อ้างพระธณิ
 เจ้าเป็นพยาน โคลงบทนั้นมีความว่า

ธณิภพ ^{๕๔} เพ่ง	ทิพญาณ ^{๕๕} หนึ่งรา
เรากลูกอาจารย์	หนึ่งบ้าง
เราผิดท่านประหาร	เราชอบ
เราผิดท่านมล้าง	คาบคนสนอง ^{๕๔} (๑)

“โคลงกำสรวลศรีปราชญ์” เป็นบทควาญในระยะ
 การเดินทาง จากกรุงศรีอยุธยาถึงเมืองนครศรีธรรมราช
 ตัวอย่างคำควาญอันน่าเห็นใจของผู้ระทมทุกข์ เช่น

(๑) โคลงบทนี้เป็นคำโคลงใน “ทำเนียบศรีปราชญ์” ของ พระยา
 ปรีธัธรรมาดา (แพ ตาลลัษณ์) ซึ่งที่อื่นผิดแตกต่างกัน

สารนินชแนบไว้	ในหมอน
อย่าแม่อย่าควรเอา	อ่านเหล่าน
ขามนอนนารถเอานอน	๗ ๕ เป็นเพื่อน
คืนค่าฤๅไฉวัน	ว่างใจ

ในบทเห่ครวญของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ใช้โคลง
 เกร็นำบทเช่นเคย และทรงพรรณนาเป็นคำกาพย์ต่อไป
 แต่เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ทรงพระนิพนธ์อยู่ในขณะ ดำรงพระ
 ยศเป็นพระมหาอุปราช ทรงพระเกียรติเห็นยิ่งกว่าผู้ใดใน
 เวลานั้น พระองค์ทรงมีพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่และห้อม
 ล้อมด้วยความสมบูรณ์พูนสุขทั้งมวล แต่ถึงเช่นนั้นบทเห่
 ครวญก็แสดงออกถึงพระเจตนารมย์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็น
 เครื่องกระตุ้นเตือนบันดาลพระทัย ทำให้พระนิพนธ์ของ
 พระองค์บังเกิดความซาบซึ้งตรึงใจอย่างประหลาด

เห่ครวญ

รอนรอนสุริยคัลลย	สายัณท์
๔ ๔ ๔ เรอเรอแสงจันทร์	ส่องฟ้า
รอนรอนจิตกระสัน	เสียวสวาท แม่เอย
๔ ๔ ๔ เรอเรอเวรมคอยถา	๔ ๔ ๔ ทนนทอนเห็น ฯ

เรื่อยเรื่อยมารอนรอน	สุริยาจรเข้าสายันท์
เรือรองสองสี่จันทร์	ส่งแสงกล้านำพิศวง
ลือลือจันทร์แจ่มฟ้า	เหมื่อนพักตราหน้านวลผจง
สูงสวयरวยรูปทรง	ส่งสี่เจ้าเท่าสี่จันทร์
เขว่อนช้ออันองค์	โฉมอนงค์ทรงสาวสรวรค์
หาไหนไม่เทียมทัน	ขวัญเนตรพบนารัก
ชาวสุตพุทธจบัน	งามสนพมศกค
ท่วงวังเขาขังนัก	แต่พริกเจ้าคนเดียว

มาถึงตอนนั้นทำให้มีความทงว่า เนื้อในบทเห
 ทรงเฉพาะเจาะจงถึงใคร ถ้าหากไม่มีความในใจ คงไม่
 ทรงนิพนธ์ขึ้นลอยๆ ใครเล่าเขาเกลียด “เจ้า” ท่วง
 แต่เป็นทริกของพระองค์ ซึ่งเป็นเบื้องต้นของคำครวญไป
 สิ้นสุดเอาเบื้องต้นสถาน ต่อไปเป็นกาพย์ต่อจากข้างบน

นอนนั่งตงอาลัย	สายสุดใจไม่แลเหลียว
ท่วงชมสมกลมเกลียว	ควรถ่าน้องข้องใจเคือง

ชาวสุตพุตซันแชน
โคม่อากว่าทงเมอง

ได้น้องทองนพมาศ
ร่วมเรือนเพื่อนพิงเขนย

ฝนตกยกปีกบ้อง
ขีดเขื่อนอนวลช้า

รักนุชสุดสายใจ
ขอต่อน้องอายเหนียม

ฝนตกฝนหากตก
ลมพัดรับขวัญบน

ฝนตกไม่ทั่วฟ้า
ไม่เย็นในอกเรา

เรียนรำน้าตาตก
แสนคั่นถึงสายใจ

เสียงสรวลระรอน
เสียงนุชพิญาใคร
เสียงสรวลเสียงทรมวย
เสียงบังอรสมรผู้

เนื้อแรมอร่ามเหลือง
ทนแห่งใดไม่เหมือนเลย

มาสังวาสพาดชมเขย
เคยวิงวอนอ่อนหวานคำ

ฟ้าร้องตึงเอาตนนำ
อ่อนลงนุ่นอ่อนกรเียม

ต้องฤทัยไม่เท่าเทียม
เกรียมจิตเจ้าเฝ้าทุกซทน

แก้วกับอกอย่าโกรธฝน
แก้วโกมลมานอนเนา

เย็นแหล่งหล้าในภษา
เพราะเพื่อนเคลาเจ้าอยู่ไกล

อกรอร่วมดั่งลมไฟ
เจ้าไกลสวาทนรีวาคเียม ฯ

เสียงใด

ใครรู้
นุชพิ มาแม่
อนันนุญมี ฯ

เสียงสรวลระร^{๕๕}
เสียงสรวลเสียงทรมว้ย

ลมขวยรวยกลิ้นน้อง
เคลือบเคลื่นเหนค้ายมา

ยามสองข้องยามย่ำ
เสียงปี่ครวญเครง

ลวงตามยามปลายแล้ว
ม้อยหลับกลับบันดาล

เพร่ากายวายเสพยา
อิมทุกซ์อิมชลนา

เวรมาทันแล้ว
ให้แค้นแสนสุดทน

งามทรวงดวงวาท
งามพรม^{๕๕}ยัมพราย

แต่เข้าเท่าถึงเย็น
ชายใดในแผ่นดิน

เสียงแก้วพิทุเสียงใคร
สุดสายใจพี่ตามมา

หอมเรื่อยตอคงนาสา
เหลียวหาเจ้าเปล่าวังเวง

ทุกคืนคำยาอกเอง
เหมือนเริ่มคร่ำว่าครวญนาน

จนไก่แก้วแว่วขันชาน
ฝันเห็นน้องตอติดตา

แสนกำสรวตโธธา
อิมโคกานั่นของชล

จึงจำแคล้วแก้วโกมล
ทุกซ์ถึงเจ้าเศร้าเสียตาย

งามมารยาทนาตกรวาย
งามคำหวานลานใจถวิล

กล่ากลิ่นเชญเป็นอาจิน
ไม่เหมือนพี่ที่ตรอมใจ ฯ

เริ่มทนทุกข์แต่เช้า	ถึงเย็น
มาสู่สุขคืนเชย	หม่นไหม้
ขายไถจากสมรเป็น	ทุกข์เท่า เริ่มเลย
จากคู่วันเดียวได้	ทุกข์ ปมปานบี ๖

สวะเห่

เห่แลเรือ เห่ละเห่เห่ เห่โหวเห่โหว เห่โหวเห่เห่
เห่เห่เห่เห่เห่ โอ้ละเห่

สาละวะเห่ โหเห่เห่ เห่เห่ เห่เห่เห่ โอ้ละเห่
ข้า้ละวะเห่ เห่เห่ เห่เห่เห่ โอ้ละเห่ เจ้าเอ๋ยก็พาย
พีกพาย พายเฮยลง พายลงให้เต็มพาย โอวโอวเห่

ข้า้ละวะเห่ โหเห่เห่ เห่เห่ เห่เห่เห่ โอ้ละเห่
มุลละเห่เห่เห่ โอ้เห่मारว โอ้เห่เจ้าข้า โอ้เห่เจ้าข้า
मारว ไชโย สีโยไชย สีไชยแก้วเฮย ไชยเฮยแก้ว
ไชยแก้ว พ่อเฮย โอวโอว ๖

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ เมื่อเป็นตำแหน่งที่พระมหา
อุปราชนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงมอบราชกิจ

ต่างพระเนตรพระกรรณในระยะนั้น โดยมากมักจะหนัก
ไปในทางปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม เพราะทรงได้พระทัยใน
งานบูรณะก่อสร้างมาก เช่นคราวปฏิสังขรณ์วัดพระศรี
สรรเพชญ์ขึ้นใหม่ในรัชกาลของพระองค์ เป็นต้น

วัดพระศรีสรรเพชญ์ที่พระราชวังโบราณ สิ่ง
หลงเหลือในปัจจุบัน หลังจากไฟไหม้ทั่วพระอาราม พระ
ศรีสรรเพชญ์ถูกศัตรูลอกทองเอาไปหมดสิ้น คงอยู่แต่ทอง
สัมฤทธิ์ซึ่งเป็นแกน หนึ่งเพราะการทำลายล้างของพม่า
เมื่อปีพุทธศักราช 2310 แล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดฯ ให้เชิญลงมา ณ นครหลวง
กรุงเทพอนบุรี พร้อมกับพระโลกนาถ ประดิษฐานไว้ที่
วัดพระเชตุพนฯ ในคราวสถาปนาวัดพระเชตุพนฯ เป็น
พระอารามหลวง โดยเฉพาะพระศรีสรรเพชญ์ชำรุดทรุด
โทรมมากเกินกำลังที่จะซ่อมได้ (1) จึงโปรดฯ ให้สร้าง

(1) เรื่องวัดพระศรีสรรเพชญ์ ของ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ กล่าวว่า
แรกจะทรงพระราชดำริหล่อใหม่ แต่ได้มีพระราชปณิธานว่า
ราชาคณะผู้ใหญ่ๆ พระราชาคณะผู้ใหญ่มีสมเด็จพระสังฆราช
เป็นต้น ถวายพระพรว่าไม่เป็นการสมควรที่จะเอารูปพระพุทธรูป
เจ้าเข้าหลอมหล่อในไฟอีก จึงทรงยับยั้งโปรดฯ เป็นสร้างพระ
เจดีย์

พระเจดีย์ชั้นองค์หนึ่ง คือพระเจดีย์องค์กลางในพระเจดีย์ใหญ่สามองค์เรียงกัน แล้วอัญเชิญพระศรีสรวเพชญ์บรรจุไว้ข้างใน ถวายพระนามว่า พระเจดีย์ศรีสรวเพชญ์ดาญาณ

ณ ทตวงวัดพระศรีสรวเพชญ์ แต่เดิมเป็นทตวมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง พระปฐมกษัตริย์ อันได้รับยกย่องพระเกียรติยศว่า “พระเชษฐาธิราช” ทรงสร้างพระราชมณเฑียรขึ้นเป็นที่ประทับ เมื่อทรงสร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี เมื่อปีพุทธศักราช 1893 ครั้นถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นครองราชสมบัติปีพุทธศักราช 1991 ทรงยกทตวงพระราชมณเฑียรขึ้นให้เป็นทตพทุทธาวาส โดยให้เลื่อนพระราชมณเฑียรไปสร้างขึ้นข้างเหนือแม่น้ำลพบุรี (คลองคูเมืองปัจจุบัน) นับว่าเริ่มมีวัดในพระราชวังสำหรับใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีต่างๆ เช่น พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นต้น ดังในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวไว้ว่า “สมเด็จพระรามศวรเจ้าผู้เป็นพระราชบุตร ขึ้นเสวยราชสมบัติทรงพระนาม

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จมาอยู่ริมน้ำ” แต่เพื่อให้เป็นที่แจ่มแจ้งเรื่อง การถวายวังทำเป็นวัด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ๖ กรมพระยาตำรวจราชานฤภาพทรงประทานคำอธิบายไว้ว่า

“หนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เสวยราชย์ครองกรุงศรีอยุธยา ทรงอุทิศพระราชวังเดิมในกรุงศรีอยุธยา สร้างเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ย้ายพระราชวังลงมาตั้งข้างริมน้ำ การอุทิศพระราชวังถวายเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ครั้งนั้น ไม่ใช่ต้องย้ายวังไปสร้างที่อื่นอย่างพระราชพงศาวดารชวนให้เข้าใจ ใครได้ไปดูท้องที่แล้ว จะเห็นได้ว่าที่จริงเพียงกันเขตพระราชวังส่วนหนึ่งสร้างขึ้นเป็นวัด เป็นวัดอยู่ในกำแพงพระราชวัง อย่างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในกรุงเทพฯ นี่เอง พระราชดำริที่สร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ข้าพเจ้าคิดว่าจะได้ไปได้แบบแผนมาแต่เมืองสุโขทัย ซึ่งวัดพระมหาธาตุอยู่ในฐานพระราชวังอย่างนั้น เห็นจะสะดวกแก่การที่จะบำเพ็ญพระราชกุศล อีกประการหนึ่ง พระราช

มนเทียรเดิมจะไม่ใช่ที่ตั้งพระราชนิเวศน์ จึงมาสร้าง
ประทับใหม่ อุดมถวายที่พระราชมณเฑียรเดิมเป็นวัด
พระราชมณเฑียรที่สร้างใหม่นั้น ในหนังสือพระราช
พงศาวดารว่า สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่สององค์ คือพระที่นั่ง
สรวรเพชญ์ปราสาท ซึ่งยังเห็นได้ในทุกวันนี้ องค์หนึ่ง
พระที่นั่งเบญจรัตนปราสาท ไม่ปรากฏในทุกวันนี้ แต่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ
ว่า เห็นจะอยู่ตรงพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์นั่นเอง”

ครั้นถึงรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ปีพุทธ
ศักราช 2035 โปรดฯ ให้สร้างพระอุโบสถขึ้นสององค์ เป็น
ที่บรรจุพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราช
บิดาพระองค์หนึ่ง เป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรม
ราชาธิราชที่ 3 พระเชษฐาธิราชองค์หนึ่ง ปีพุทธศักราช
2042 ทรงสร้างวิหารขึ้น ปีพุทธศักราช 2043 โปรดฯ ให้
สร้างพระพุทธรูปใหญ่ขึ้นในวิหารหลวง ถวายพระนามว่า
“พระศรีสรวรเพชญ์” ขนาดพระพุทธรูปพระองค์นี้ ใน
พระราชพงศาวดารกล่าวว่าสูงแปดวา ห่อแล้วหุ้มด้วย
ทองคำเป็นทองหนักถึง 286 ชั่ง เป็นพระยืนที่สูงใหญ่ยิ่ง

กว่าพระพุทธรูปหล่อองค์อื่น ๆ และเป็นพระพุทธรูปที่
เลื่องลือพระเกียรติยศไปในนานาประเทศในยุคนั้น กว่า
จะหล่อเสร็จเป็นพระพุทธรูปต้องใช้เวลาถึงสามปี แล้วเสร็จ
ฉลองเมอวันศกัร ชน 11 ค่ำ เดือน 8 ปีกุน จุลศักราช 865
ตั้งแต่นั้นมาคำว่าศรีสรรเพชญ์ จึงเป็นนามของวัดพระศรี
สรรเพชญ์

แต่พระสถูปที่เห็นมีอยู่สามองค์ องค์ใหญ่ที่สุดคือ
ที่บรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ซึ่งสร้าง
ห่างกันราวสี่สิบปี โดยสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร
โปรดให้สร้าง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงประทาน
อธิบายไว้ดีกว่า เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงกันเขต
พระราชวังส่วนหนึ่งสร้างขึ้นเป็นวัด แล้วเสด็จขึ้นไปเสวย
ราชสมบัติอยู่ ณ เมืองพิษณุโลกถึงสวรรคต ทำให้ทรงเข้า
พระทัยว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์ในกรุงแผ่นดินสมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถ และแผ่นดินสมเด็จพระอินทราชา⁽¹⁾ จะยัง
ไม่ได้ก่อสร้างอันใดขึ้นนัก จะเพ่งมาก่อสร้างแข็งแรงเป็น

(1) สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3

วัดในพระราชวังอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ
เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 มีเนื้อความปรากฏ
ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า ปีจอ
จุลศักราช 852 พุทธศักราช 2033 “สมเด็จพระรามาธิบดี
ประดิษฐานมหาสถูป พระบรมธาตุสมเด็จพระบรมไตร
โลกนาถ และสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า” ที่กล่าว
ดังนี้หมายความว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงสร้าง
พระมหาสถูปขึ้นบรรจุพระอัฐิธาตุพระเจ้าแผ่นดินทั้งสององค์
นั้น มหาสถูปนั้นคือพระเจดีย์ใหญ่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์
เป็นแน่ มิใช่ที่อื่น สร้างครั้งนั้นสององค์ ในรัชกาลหลัง
สร้างขึ้นบรรจุพระอัฐิธาตุสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เองอีก
องค์หนึ่ง พระมหาสถูปจึงปรากฏอยู่ถึงทุกวันนี้สามองค์

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
อธิบายต่อไปว่า “ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ มีเจดีย์ใหญ่
ที่กล่าวมาแล้วสามองค์ และยังมีพระเจดีย์ขนาดกลางที่มี
วิหารต่อมุกอีกหลายองค์ นอกจากนี้ยังมีเจดีย์เล็ก ๆ ราย
ไปรอบวัด ข้าพเจ้าเคยปรึกษากับพระยาโบราณราช

ธานินทร์⁽¹⁾ ครึ่งหนึ่งว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัด
สร้างขึ้นในพระราชวังเหมือนอย่างวัดพระแก้วที่กรุงเทพฯ
นี้ ทำไมจึงมีพระเจดีย์มากนัก ในหนังสือพระราช
พงศาวดารกล่าวแต่ว่าบรรจุพระอัฐิธาตุพระเจ้าแผ่นดินและ
เจ้านายไว้ท้ายพระวิหารวัดพระศรีสรรเพชญ์ ไป
ตรวจวัดพระวิหารหลวงด้วยกัน ก็เห็นว่าไม่พอบรรจุอัฐิ
ได้สักกองคืบ เกิดความคิดขึ้นด้วยกันว่า หรือพระเจดีย์
เหล่านั้น จะเป็นที่บรรจุพระอัฐิในพระราชวังทงนันทอก
กระมัง เพื่อจะให้รู้แน่ในโบราณคดีขึ้น ได้ให้พระยา
โบราณราชธานินทร์เลือกหาพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ ที่รายอยู่
รอบในวัดพระศรีสรรเพชญ์ทุกแห่งถึงพินดินแล้ว ลงชุด
ตรวจถึงรากองค์หนึ่ง ก็พบอัฐิฝังไว้ในนั้น จึงเข้าใจได้
แน่ว่า บรรดาพระเจดีย์ไม่ว่าอันใหญ่ที่อยู่วัดพระศรี
สรรเพชญ์ สร้างขึ้นเป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุของพระเจ้า

(1) พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์) ข้าราชการมหาดไทย
และเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา เป็นผู้สนใจทั้งด้านการปกครอง
และด้านโบราณคดีของพระนครศรีอยุธยา ในสมัยที่สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย

แผ่นดินหรือเจ้านายในราชวงศ์กรุงเก่า ตั้งแต่แผ่นดิน
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เป็นต้นมา ที่บรรพบุรุษ
ของพระเจ้าแผ่นดิน เดิมทำเจดีย์ใหญ่ได้สามองค์เต็มที่แล้ว
ต่อมาคงจะให้เป็นพระเจดีย์ขนาดกลาง ที่มีวิหารสำหรับ
ทำบุญต่อกับพระเจดีย์ทุก ๆ องค์ ส่วนเจ้านายที่เป็น
พระราชวงศ์ที่พระราชทานเพลิงพระเมรุกลางเมืองคงบรรพ
บุรุษไว้พระเจดีย์รายขนาดเล็ก ที่พระราชทานเพลิง
ทำที่วัดใด เข้าใจว่าทำพระเจดีย์บรรพบุรุษไว้ที่วัดนั้น
เช่นวัดไชยวัฒนาราม⁽¹⁾ เป็นต้น ยังมีพระเจดีย์รายอย่าง
ที่ปรากฏอยู่หลายองค์ ที่บรรพบุรุษในวัดพระศรี
สรรเพชญ์ ต่อมาได้พบพระเจดีย์องค์หนึ่งทำไว้ในวิหาร
จตุรมุขอยู่ท้ายสระน้ำของพระสถูป พระเจดีย์องค์เล็กที่อยู่
ในวิหารนั้น มีช่องสำหรับบรรพบุรุษหลายช่อง พลคน
ไปทูลองค์พระเจดีย์ เข้าใจว่าจะสร้างขึ้นเมื่อล้านวัด

-
1. วัดไชยวัฒนาราม อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตำบลบ้าน
หม่อม ตรงข้ามกับบ้านตะวันตกของเกาะเมือง สมเด็จพระเจ้า
ปราสาททองโปรดฯ ให้สร้างขึ้นในบริเวณที่ดิน ซึ่งเดิมเป็น
นิวาสสถานของพระราชชนนี เมื่อปีมะเมีย พุทธศักราช 2173

พระศรีสรรเพชญ์เต็มไปด้วยเจดีย์แล้ว จะสร้างพระเจดีย์สำหรับพระอัฐองค์ละเจดีย์ไม่ได้ จึงสร้างพระเจดีย์ทมของบรรจุได้มาก ๆ ในองค์เดียว ที่หนังสือพระราชพงศาวดารว่า บรรจุพระอัฐไว้ในท้ายจระนำ น่าจะหมายความว่า บรรจุพระอัฐในพระเจดีย์ของตนเอง มีความจริงซึ่งควรจะรู้จักในทุกวันอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องวิธีบรรจุอัฐธาตุแต่โบราณมา ชนเดิมศพนับบรรดาศักดิ์สูง เช่นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อทำฌาปนกิจที่ใด เขาทำเจดีย์ลงตรงที่ทำฌาปนกิจนั้น ครอบทั้งอัฐและอังคารธาตุ ต่อมาเปลี่ยนเป็นเก็บอัฐธาตุไปบรรจุในพระเจดีย์ ซึ่งมีไว้ทอน อย่างเช่นบรรจุพระอัฐของพระบรมไตรโลกนาถ ที่กล่าวมานี้ไม่มีประเพณีเก็บอัฐธาตุกลับคนมาเข้าบ้าน มาถึงตอนกลางในชนกรุงเก่า รวบรวมแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองลงมา ประเพณีการบรรจุพระอัฐธาตุได้ความตามหนังสือในชนนั้นว่า พระอังคารแท้เอาไปลอยน้ำ แต่พระอัฐถ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ยังบรรจุไว้ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ถ้าเป็นเจ้านายต่างวงศ์พระอัฐไปไว้ที่วัง ดูเหมือนจะให้จัดการบรรจุเอาเอง

พระยาโบราณราชธานินทร์ ได้พบโกศพระอัฐิสมเด็จพระเจ้าอยู่
ในพื้นทิวังวัดดุสิต จึงทำให้เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฐิเจ้านาย
พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งอยู่วังนั้นในตอนหลัง ยังไม่ทัน
บรรจุกี่เสียกรุง ประเพณีเช่นว่านี้ใช้มาถึงชนกรุงธนบุรี
ประเพณีบรรจุก่อนพระอัฐิไว้วัด เข้าใจว่าเพ็งเล็กเมื่อครั้ง
กรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง”

อันความสอดคล้องและทำให้ได้ทราบพิสดารขึ้นไป
อีก ในคำอธิบายของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์เกี่ยวแก่การ
บรรจุก่อนพระอัฐิธาตุว่า “พระราชพิธีบรมมตาไม่เป็นญูปารท
บุคคล คือบุคคลที่ควรแก่สญูป บุคคลที่ควรแก่สญูปนั้น
ได้แก่

1. พระพุทธเจ้า
2. พระปัจเจกพุทธเจ้า
3. พระอรหันตชีนาสพ
4. พระเจ้าจักรพรรดิ

เพราะฉะนั้น จึงเป็นธรรมเนียมหรือประเพณี ถ้า
จะบรรจุก่อนพระอัฐิบุคคลบรมมตาหรือแม้แต่พระราชา เขาจึง

ต้องอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุบรรจุเสียก่อน ให้เป็นบุญอันแท้จริงแล้ว จึงได้อาณัติราชทูตของพระราชาหรือบุคคลธรรมดาตามบรรจุตามในภายหลัง ขอนมหลักฐานในวัดพระศรีสรรเพชญ์เอง พระสถูปใหญ่องค์ข้างทิศตะวันออกที่ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงสร้างขึ้นบรรจุพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้น มีพระบรมสารีริกธาตุบรรจุอยู่ในภายใน แต่หาได้พบพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถไม่ พระบรมอัฐิอาจถูกขโมยลอบขุดลักเอาพระโกศไปเสียก่อนแล้วก็เป็นได้ เพราะราชบัณฑิตยสภาได้ทำการขุด เมื่อวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พุทธศักราช 2475 ภายหลังที่พระสถูปองค์นั้นถูกขุดแล้ว จึงพบแต่พระสถูปที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุกับของอื่น ๆ ที่มาก่อมากมาย ถึงกับพิพิภณสถานแห่งชาติ ต้องสร้างห้องมหัศจรรย์และขอทุนรอนสำหรับเก็บของที่ขุดได้ในคราวนี้”

วัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นวัดใหญ่มีสิ่งก่อสร้างมากมาย ไม่สามารถจะทราบได้ว่า สิ่งใดก่อสร้างขึ้นใน

รัชกาลไหน และก็ไม่มีใครบอกด้วยว่าในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โปรดฯ ให้เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์บูรณะก่อสร้างสิ่งใดขึ้นมาอีกบ้าง ยิ่งถูกทำลายเหลือแต่เจดีย์รายหลายองค์ก็งมหาหลักฐานได้ยาก แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงมีพระราชศรัทธา เป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ตั้งแต่ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช พระมหาอุปราชในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระมาแล้ว การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพชญ์ต้องมีพระราชศรัทธาทรงบูรณะมาก โดยเฉพาะเป็นวัดเก่าแก่ยาวนาน เริ่มสร้างตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง พระปฐมกษัตริย์หรือพระเชษฐาธิราช

อันสืบเนื่องจากการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพชญ์ ต่อมาก็ได้ดำรัสสั่งให้เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ขอมพระเคียรพระมงคลบพิตรให้คืนดีตั้งเก่า

พระมงคลบพิตรประดิษฐานอยู่ ณ พระวิหารในพระราชวังโบราณปัจจุบันด้านตะวันตกเป็นพระพุทธรูปที่ใหญ่องค์เดียวซึ่งหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ลงรัก สันนิษฐานว่า

สร้างในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ปรากฏ
ความตามพระราชพงศาวดารว่า เติมประดิษฐานอยู่ด้าน
ตะวันออกของพระราชวังหลวง แล้วสมเด็จพระเจ้าทรง
ธรรมโปรดฯ ให้ชะลอมาไว้ทางด้านตะวันตก ให้สร้าง
มณฑปขึ้น ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ ปี
พุทธศักราช 2249 ยอตนมณฑปต้องอสณิบาดไฟไหม้เครื่อง
บนพังลงมาต้องพระเศียรหัก สมเด็จพระเจ้าเสือโปรดฯ
ให้แปลงมณฑปเป็นพระวิหารแล้วซ่อมพระเศียรใหม่ แต่
ข้างในสมัยนั้นฝีมือไม่ดีพอ มาถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศทรงเชื่อผีพระหัตถ์ และความสามารถของ
พระราชโอรสองค์หนึ่ง จึงมีรับสั่งให้ซ่อมทำ

แต่เมื่อปีพุทธศักราช 2310 การเผาผลาญของชาติ
ศัตรู ได้ลบผีพระหัตถ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ไปเสียด้วย
คงพบแต่สถาปนิกในการก่อสร้างของรัฐบาล จอมพล ป.
พิบูลสงคราม หลังจากปีพุทธศักราช 2498 เป็นแต่กล่าว
ไว้ในพระราชพงศาวดารว่า “และพระมณฑปนั้นให้รื้อ
ก่อใหม่แปลงเป็นพระมหาวิหาร สองปีเศษจึงแล้ว” อันนับ

ต่อไปก็โปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระรามซึ่งชำรุดทรุดโทรม
วัดพระรามทำการปฏิสังขรณ์เพียงปีเศษ

เรื่องวัดพระราม (1) มีความที่น่าสนใจดังนี้คือ

“...วัดพระรามอยู่นอกพระราชวังด้านตะวันออก ปรากฏ
ตามหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่า
สมเด็จพระรามาธิบดีทรงสร้างตรงที่ถวายพระเพลิงพระบรม
ศพสมเด็จพระเจ้าอยู่ทองซึ่งเป็นพระราชบิดา เมื่อปีพุทธ
ศักราช 1912 แต่ในระยะนั้นสมเด็จพระรามาธิบดีครองราช
สมบัติอยู่เพียงปีเดียว เข้าใจว่าคงจะสร้างไม่สำเร็จ
สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 คงจะทรงช่วยเหลือหรือทรง
ยินยอมให้สร้างต่อมาจนสำเร็จได้ หรือมิฉะนั้นก็คงจะ
สร้างขึ้น ในเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีเสวยราชย์ครั้งที่ 2
หลังจากพระบรมราชาธิราชที่ 1 สวรรคตแล้วก็ได้ วัดนี้
ต่อมาชำรุดทรุดโทรมลง เข้าใจว่าในรัชกาลต่อมา ก็คง
จะซ่อมและสร้างเพิ่มเติมกันอีกหลายครั้ง เพราะเป็นวัด

(1) จากทัศนสารไทย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ของ คุณตรี
อมาทย์น

อยู่ใกล้พระราชวัง คงจะไม่ปล่อยให้หักพัง แต่การซ่อม
คงจะไม่ได้ทำใหญ่โตนัก มาซ่อมใหญ่ทั่วทั้งพระอาราม
ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ผู้เขียนพระราช
พงศาวดารเลยจดลงเป็นว่าสร้างในแผ่นดินนั้นเสียทีเดียว
และในแผ่นดินต่อจาก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมา
ก็คงจะซ่อมกันบ้างแต่ไม่ใหญ่โตนัก มาซ่อมกันใหญ่อีก
คราวหนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ”

และในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
กล่าวว่า “แล้วให้มียานฉลองทั้งสามพระอารามเนื่อง ๆ
กันไป ทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก มียาน
มหรสพสมโภชวัดละตามวัน”

วัดพระรามเป็นวัดใหญ่โต มีบริเวณกว้างขวาง
มาก และเป็นวัดเก่าแก่มากกว่าหัวขัณฑ์ ถึงแม้
ความปรักหักพัง ในสมัยนั้นจะมีมากเพียงไร ก็ยังทรง
รอยแห่งความใหญ่โตและเบื้องหลังแห่งความมั่งคั่ง ทาง
ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของวัดมีบึงพระราม ซึ่งกล่าวไว้ใน
ประชุมพงศาวดารภาค 63 ว่า

“ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้มีบึง
ใหญ่ บึงตอนเหนือเรียกว่าบึงญัน ตอนใต้เรียกว่า
บึงพระราม เห็นว่าข้อสองข้อนี้คงจะเป็นข้อเพี้ยนข้อหนึ่ง
ข้อใหม่ข้อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงญันนั้นคงจะเป็นชัชน ซึ่ง
มีชื่อมาในกฎหมายเตยรบาล อีกข้อหนึ่งที่เรียกว่าบึงพระราม
นั้น ก็คือเป็นบึงในบริเวณชัชนนั่นเอง แต่อยู่ตรงหน้าวัด
พระราม แต่เดิมมาบางที่จะเรียกตอนนั้นว่าบึงหน้าวัด
พระราม เพราะประสงค์จะให้เป็นที่เข้าใจได้ง่ายขึ้น
ภายหลังก็มาเรียกหัวเขาแต่ว่าบึงพระรามทั้งคำว่าหน้าวัด
เสีย จึงเลยเป็นข้อของบึงนั้นว่าบึงพระรามต่อมา บึงชัชน
นั้นพอเพราะเหตุเห็นว่า เดิมก็เป็นหนองทมน้ำขังอยู่แล้ว หรือ
จะคิดให้สูงขึ้นไป จะว่าเป็นตัวหนองโสนตามที่มีชื่อใน
พระราชพงศาวดารจะได้ตอกกระมัง แต่ไม่มีพยานหลักฐาน
อะไรนอกจากจะลองนึกเดา บึงนี้เดิมทีก็จะเล็ก ต่อมา
เมื่อสร้างกรุงคงจะขุดเอาดินในที่แถวนี้ถมเป็นพนัง และ
พันวัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ วัดพระราม จึงกลายเป็น
ใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดินเดิน ก็เลย

เป็นถนนี่ ถนนขวาง ข้ามบึง ปุธิฐตะแคงเสียทั้งสาม
 สาย เจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดบึง
 ตามหลังช่องนั้นคิดดูเห็นจะมีสะพานไม้ สำหรับให้คนเดิน
 ไปมาตามถนนได้ตลอด และมีทางน้ำที่จะเอาเรือนอก
 พระนครเข้าไปในบึงได้สองทาง ด้านใต้คลองประตูจีน
 คลองประตูเทพทมิ คลองตะไกรน้อย มารวมกันเข้าข้าง
 วัดสะพานนาคราห์ทางหนึ่งด้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลอง
 ประตูข้าวเปลือก ข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่ง ในบึงมีวัดอยู่
 ตามเกาะหลายวัด และตึกดินก็อยู่บนเกาะในบึงด้วย ที่
 ขอบบึงตรงหน้าวัดพระรามออกไป มีตึกหลังหนึ่งเป็นตึก
 สองชั้น ตามประตูหน้าต่างก่อเป็นโค้งคู้หา มีทางขึ้นข้าง
 หน้าและข้าง ๗ ตึก ตึกนี้ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตึกพระราชา
 คณะผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่พิเคราะห์ดูเห็นจะไม่ใช่
 ของสำหรับวัด เพราะอยู่นอกกำแพงวัดและเป็นตึกสูง น่า
 จะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรเรือ
 ซึ่งไปรด ๗ ให้มีการเล่นเพลงลัควาในคราวนักขัตฤกษ์ฤดู
 นานาบางบาง

วัดพระราม เป็นวัดที่มีปูชนียสถานสำคัญแห่งหนึ่งในกรุงศรีอยุธยา ปัจจุบันก็ยังมั่งคั่งมีวัตถุเหลืออยู่อีกหลายอย่าง เช่น พระปรางค์ใหญ่องค์หนึ่งและพระเจดีย์อีกหลายองค์ กับครอบปรางค์ซึ่งมีพระพุทธรูปศิลาตั้งรายรอบ และยังมีซากของโบสถ์วิหารกับกำแพงวัดเหลืออยู่อีกบ้าง สมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ได้สั่งให้บูรณะปฏิสังขรณ์ซากโบราณสถาน ตัดถนนเลียบบึงพระราม ถากถางตบแต่งบริเวณรอบบึงให้สวยงาม และขุดลอกบึงให้ลึกลงไปอีก เวลามานานับสิบๆ ปี คงจะตื้นเขินขึ้นมาบ้าง เพราะเป็นบึงที่ปลูกบัวแซมด้วยหญ้าเต็มไปหมด

นอกจากวัดทั้งสามนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพระราชดำริว่า วิหารสมเด็จพระอินทร์เป็นพระที่นั่งองค์หนึ่งซึ่งชำรุดคร่ำคร่าควรแก่การปฏิสังขรณ์ จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ เป็นแม่กองออกไปกระทำการอีกให้หรือเครื่องบนทำใหม่ใช้เวลาสิบเดือนจึงเสร็จ

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศคงมีผู้คน
ที่เข้าสังกัดต่าง ๆ น้อยมาก เพราะต้นเหตุมีมาแต่ครั้งสมเด็จพระ
เพทราชาที่บ้านเมืองไม่สู้จะเป็นปกติสุข ราษฎรต่าง
พากันอพยพออกไปอยู่หัวเมืองต่าง ๆ ที่เห็นว่าร่มเย็นเป็น
สุขกันเสียมากต่อมาก สมเด็จพระเจ้าเสือครองราชสมบัติ
ก็ไม่ค่อยสนพระทัยในการปกครองอาณาประชาราษฎร์
ตลอดมาถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ พระเชษฐาธิราช
ดังนั้น การที่ราชธานีไม่อันหนาแน่นด้วยข้าราชการและ
ประชาราษฎร์ จะเป็นเมืองหลวงที่เจริญรุ่งเรืองได้อย่างไร
ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีแต่ทรงใช้นโยบาย
อพยพผู้คนเข้ามาอยู่ในพระนครหลวงให้มากที่สุดเท่าที่จะ
มากได้ ประกอบกับเวลานั้นจะต้องทำศึกสงครามกับ
พม่า พระองค์จึงทรงมีพระราชปรารภอย่างมากที่จะให้
ราชธานีเป็นที่ชุมนุมคน ตามหลักการปกครองและหลัก
ยุทธศาสตร์

มาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระองค์
ก็ไม่ทรงกระตือรือร้น ด้วยเป็นในระหว่างที่ว่างการศึก

สงคราม หากเจ้าพระยาอภัยมณเตรผู้ว่าที่สมุหนายกได้ถึง
แก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยาราชภักดีเป็นเจ้า
พระยาราชมณเตรผู้ว่าที่สมุหนายกแทน แล้วได้กราบทูลถึง
ความสำคัญในการที่เมืองหลวงจำเป็นจะต้องมีผู้คนหนา
แน่นขึ้นทั้งข้าราชการและราษฎรสามัญ จึงได้โปรดเกล้าฯ
ให้เจ้าพระยาราชภักดีจัดการตามคำแนะนำกราบทูล ใน
ฐานะที่เจ้าพระยาราชภักดี เป็นตำแหน่งข้าราชการชั้น
อธิการหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือน มีอำนาจหน้าที่เต็มในเวลา
นั้น จึงได้จัดการตามกระแสรับสั่ง ตั้งในพระราช
พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวไว้ว่า

“เจ้าพระยาอภัยมณเตรผู้ว่าที่สมุหนายกถึงแก่กรรม
จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระยาราชภักดีเลื่อนที่เป็นเจ้า
พระยาให้ว่าที่สมุหนายกด้วย และเจ้าพระยาราชภักดีจึง
กราบทูลพระกรุณาว่า เลก⁽¹⁾จัดพลัดที่ไม่มีมุลนายหลบ
หลีกอยู่ ณ หัวเมืองทั้งหลายเป็นอันมาก จะขอพระราชทาน

(1) เลก = ชายฉกรรจ์, พลเมืองชั้นสามัญ, เลกวัด = ชายฉกรรจ์
ที่มีผู้อุทิศถวายให้แก่วัดในครั้งโบราณ

ไปเกลี้ยกล่อมเข้ามาให้คงหม่อมหวด จะได้รับราชการ
แผ่นดิน ผู้คนจะได้มีคงชน จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้
กระทำตามคำขงกราบทูลนั้น เจ้าพระยาวรรักษ์ถัดจัตวาง
แต่งข้าหลวงให้ถือตราพระราชสีห์ ออกไปเกลี้ยกล่อมเลิก
จัตพลัด ณ หัวเมืองวิเศษไชยชาญ เมืองสุพรรณบุรี
เมืองนครไชยศรี เมืองพรหมบุรี เมืองอินทบุรี เมือง
สิงคโปร์ เมืองสวรรคบุรี เมืองชัยนาทบุรี เมืองมโนรมย์
เมืองอุทัยธานี เมืองนครสวรรค์ ได้คนเป็นอันมาก ทมิ
มุลนายก็เข้าหาเจ้าหม่อมมุลนายเดิม ทมิหาเจ้าหม่อมมุลนายมิได้
ก็เข้าหาเจ้าหม่อมมุลนายใหม่ ส่งสารบัญชีชนกรมพระสัสดี
ได้เลิกไพร่หลวง และสังกัดพรรค และเลขหัวเมืองชน
ครวงนมากเป็นหลายหมื่น รับราชการแผ่นดินสืบไป”

เมื่อราชธานีกรุงศรีอยุธยาคับคั่งไปด้วยผู้คนอีก
วาระหนึ่ง ย่อมทำให้วิราชศัตรูเกรงขาม และยกย่อง
สรรเสริญ ในพระบุญญาธิการของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศ ประกอบกับในขณะนั้น พม่ามอญกำลังต่อสู้กัน
เพื่ออิสรประเทศ มอญพยายามจะตั้งตัวเป็นอิสรประเทศ

พม่าก็พยายามปราบมอญไม่ให้เงยหัวขึ้น แม้มอญจะได้คนดีอย่างสมิงทอและพระยาทะละ แต่ในที่สุดมอญก็ตั้งอิสระประเทศไม่ได้ถึงตราบนานเท่าทุกวันนี้

ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มอญและพม่าคล้ายกับเกรงกลัวพระบรมเดชานุภาพของพระองค์ ทั้งสองฝ่าย ไม่กล้าเข้าไทยเลย ช้ามอญยังเคยมาขอกองทัพจะไปรบพม่า พม่าส่งราชทูตมาทำพระราชไมตรีขอให้ไทยตั้งตัวเป็นกลาง พม่ามอญจะรบราฆ่าฟันกันอย่างไร ขออย่างเดียวอย่าให้ไทยเกี่ยวข้อง ทั้งนี้ว่าการวางตัวเป็นกลางดีประเทศหนึ่ง มีทัศนะน่าสังเกตว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงต้อนรับมอญ (สมิงทอ) อย่างหนึ่ง ให้การต้อนรับพม่าอย่างหนึ่ง ซึ่งการต้อนรับพม่าเป็นไปด้วยการตักยัดไมตรีตามทางการทูตจะพึงกระทำ

ความจริงการรบราฆ่าฟัน ระหว่างมอญกับพม่าในครั้งนั้น มอญได้แสดงความสามารถอย่างยอดเยี่ยมถึงตีกรุงอังวะได้ให้ปรากฏเป็นประวัติการณ์ไว้ในโลก และมอญจะต้องได้รับอิสระประเทศอย่างแน่นอน ถ้าหากไม่มี

พม่าผู้ชราติมาชดชวางเสีย มอญผู้สติปัญญาความ
 สามารถผู้นั้นคือพระยาทะละ หรือพระเจ้าปรมินทรราช
 นรบาดีผู้ครองกรุงหงสาวดีต่อจากสมเด็จพระยา
 ทะละมีอำนาจขึ้นครองราชบัลลังก์ กรุงหงสาวดียังได้มี
 ผู้ช่วยอีกสองคน ซึ่งนับเป็นแขนขวาแขนซ้ายสำคัญ คือ
 น้อยชายซึ่งเป็นยุวราชาคคนหนึ่ง กับสมเด็จพระมโหฬารซึ่งเป็น
 แม่ทัพคนหนึ่ง พระยาทะละได้อำนาจระหว่างที่พมามอญ
 ยังทำสงครามกันอยู่ และพระยาทะละมองเห็นว่าการศึก
 สงครามจะสงบลงได้ก็ต่อเมื่อมอญต้องพยายามตีกรุงอังวะให้
 ได้ พระยาทะละจึงพยายามบำรุงการทหารด้วยประการ
 ทั่วปวง เช่นซื้อปืนจากพ่อค้าชาวยุโรป จัดหาชาวยุโรป
 ชาติฮอลันดามาทำหน้าที่นายทหารสำหรับฝึกหัดการใช้
 อาวุธปืน ครั้นแล้วก็ตระเตรียมข้าวปลาอาหารเป็นจำนวน
 มากสำหรับทำการรบแรมปีได้ ครั้นเห็นกำลังพอจะตีกรุง
 อังวะได้ จึงให้ยุพราชเป็นแม่ทัพ ให้สมเด็จพระมโหฬารทำ
 หน้าที่ท่านองเป็นเสนาธิการ ยกกองทัพยกกองทัพเรือมี
 กำลังทหารประมาณหกหมื่นคน เดินทัพไปทางแม่น้ำอิรวดี

เข้าตีกรุงอังวะสำเร็จ พม่าผู้ครองกรุงอังวะเวลานั้นมีนาม
ว่า พระมหาธรรมราชาธิบดีถูกมอญจับเป็นเชลยศึกนำ
มาขังไว้ที่เมืองหงสาวดี ส่วนกรุงอังวะได้มาให้สมเด็จพระ
ตะละบันเป็นแม่ทัพอยู่รักษา มอญเสด็จศึกกเริ่มจัดการ
การปกครองพม่า ให้พม่าเป็นข้ามอญบ้าง และเพราะเหตุ
ที่ได้นำประกาศให้พวกเจ้าเมืองกรมการพม่าไปถือน้ำกระทำ
สัตย์ถวายพระเจ้าแผ่นดินมอญ (พระยาพะดะหรือพระเจ้า
ปรมินทรมหาราช) นี้แหละ จึงได้เกิดพม่าก่อกบฏและทำการ
สำเร็จ ถึงต่อมาเมื่ออำนาจเข้ามาตีไทยอีก⁽¹⁾ ตีแต่ว่าตี
ไม่ได้ต้องยกทัพกลับไปแล้วสิ้นพระชนม์กลางทาง เพราะ
ได้รับบาดเจ็บสาหัสเนื่องด้วยพิษปืนใหญ่

ถ้าในสมัยนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศอยู่ใน
ฐานะสนับสนุนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ผลได้ผลเสียในอนาคตของ
กรุงศรีอยุธยาจะเป็นประการใด พม่ามีพฤติการณ์เมื่อรบ
ชนะมอญต้องหันมาตีไทยเสมอ ในสมัยที่พม่ากับมอญ
รบราฆ่าฟันกัน ครั้นพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ครองราชสมบัติ

(4) พม่าสมัยพระเจ้าอลองพญาผู้เป็นปฐมราชวงศ์อลองพญา

เมืองตองอู ซึ่งตรงกับรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช
พม่ายกกองทัพตีเมืองหงสาวดี เมืองเมะตะมะ ยังแผ่
อำนาจเข้ามาตีแดนไทยอีก ถ้าสมเด็จพระไชยราชาธิราช
ไม่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ชาตินี้กับผู้มีชัยสามารถรบ
ชนะพม่าได้ พม่าก็คงจะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้นตั้งแต่
ครั้งนั้นแล้ว

คำอธิบายเรื่องรบพม่าในแผ่นดินสมเด็จพระไชย
ราชาธิราชกับพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ของสมเด็จพระ
ดำรงราชานุภาพ เป็นที่น่าสนใจสำหรับนักศึกษาเชิงประวัติ
ศาสตร์ ดังความว่า

“ที่ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระ
ไชยราชาธิราชเสด็จไปตีเมืองเชียงกรานนั้น ที่จริงไปรบ
พม่าเป็นการศึกใหญ่ มีเรื่องราวปรากฏในพงศาวดารพม่า
และจดหมายเหตุของบันโตโปรตุเกส ยุติตั้งกับความใน
พระราชพงศาวดารเป็นความพิสดาร ด้วยเหตุที่จะเกิด
สงครามนั้น เดิมที่เมืองตองอูมีคนสำคัญชนคนหนึ่งชื่อว่า

มังกนิโย⁽¹⁾ เป็นเชลยวงศ์ของพระเจ้าแผ่นดินพม่าแต่ก่อน
มังกนิโยเข้าเจ้าเมืองตองอูตาย จึงเอาเมืองได้ จึงตั้งตัว
เป็นใหญ่ใช้นามว่า พระเจ้ามหาสิริไชยสุระ ในเวลานั้น
บังเอิญเมืองพม่ารวมัญ พระเจ้าแผ่นดินไม่อยู่ในราชธรรม
ทั้งสองอาณาจักร พระภิกษุสงฆ์และข้าราชการที่ถูกกดขี่
เดือดร้อนต่าง ๆ พากันอพยพมาพึ่งพระเจ้าตองอูเป็นอันมาก
พระเจ้ามหาสิริไชยสุระได้กำลัง และความนิยมของผู้คน
พลเมือง จึงรักษาเมืองตองอูเป็นอิสระมาได้ถึงพระเจ้า
มหาสิริไชยสุระถึงวคต มังตราราชบุตร ขึ้นชาติสิบหกปีได้
รับราชสมบัติ มีพระนามว่า พระเจ้าตะเบ็งชเวต^๕ ควร
แปลว่าพระเจ้าสุวรรณเอกฉัตร และพระเจ้าสุวรรณ
เอกฉัตรนมอันภาพมาก (ภายหลังได้เป็นพระเจ้าหงสาวดี
ที่มารบกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก ในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
จักรพรรดิ) พระเจ้าตะเบ็งชเวต^๕ได้ราชสมบัติก็คิดขยาย
อาณาจักร ตั้งต้นตีเข้ามาในแดนไทยก่อน เมืองเชียงกราน

(1) ต้นเรื่องผู้ชนะสิบทิศของ “ยาขอบ” (โชติ แพร่พันธุ์) และ
อวสานโดยปริยายตอนที่พม่าจะมาตีไทย

จะอยู่ที่ไหนไม่แน่ ควรจะดูแผนที่ เห็นชื่อเมืองคล้ายกับ
 เชียงกรานอยู่ติดแดนเหนือเมืองทวาย เห็นจะเป็นเมือง
 นเอง พระเจ้าตะเบ็งชะเวตมาตีเมืองเชียงกราน สมเด็จพระ
 พระไชยราชาธิราช จึงยกออกไปต่อสู้รักษาพระราชอาณา
 เขต เมื่อปีจอ จุลศักราช (ตามฉบับหลวงประเสริฐ)
 900 พุทธศักราช 2081 ได้สู้รบเป็นสามารภ สมเด็จพระ
 พระไชยราชาธิราชตีทัพพม่าแตกไป” เป็นเหตุให้ไทยกับ
 พม่าทำสงครามกันต่อมาดังนี้

พม่าหันมาทำไมตรีกับไทยหลายครั้ง แต่ไทยไม่
 ยอมทำด้วย เพราะเห็นเป็นเรื่องหลอกลวงกันมากกว่า ด้วย
 ตั้งแต่เกิดสงครามในรัชสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราชแล้ว
 พม่าไม่เคยเป็นมิตรกับไทยโดยน้ำใสใจจริง จากคำ
 อธิบายของสมเด็จพระ ๖ กรมพระยาดำรงราชานุภาพต่อไป
 จะประจักษ์ถึงสงครามไทยกับพม่าว่า ในแผ่นดินพระเจ้า
 ตะเบ็งชะเวต เมื่อสะสมกำลังท้าวทวารได้เป็นอันมาก
 และได้เชื้อพระวงศ์ผู้หนึ่งซึ่งเป็นพี่ชายเป็นแม่ทัพ ตั้งใหม่
 นามว่า กยอติชนรธา แปลว่า กฤษดาบุรุษ ต่อมา

เดือนเกียรติยศขึ้นให้มีนามว่าบุเรงนอง แปลตรงศัพท์ว่า พระเชษฐาธิราช ซึ่งเป็นคนสำคัญอีกคนหนึ่ง พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้กับบุเรงนองช่วยกันทำศึกสงคราม ได้เมืองไทยใหญ่และเมืองพม่ารวมกันแล้วจึงลงมาตีไทย เมื่อปีวอก จุลศักราช 910 พุทธศักราช 2091 ได้รับพุงกันถึงเสียสมเด็จพระศรีสุริโยทัย”

คราวต่อไปก็พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาตีไทยอีกทั้งนเพราะพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชะเวตี้กลับมาจากการทำศึกกรุงศรีอยุธยาแล้วก็มีพระสติพินเฟือน เหตุด้วยฝรั่งโปรตุเกสฆาตเด็กคนสนิทชักชวนให้เสวยสุรามันเมาอยู่เสมอไม่สามารถจะว่าราชการได้ บุเรงนองต้องเป็นผู้ดำเินจราชการทงปวง พวกขุนนางที่เกลียดชังพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ได้โอกาส เมื่อบุเรงนองยกทัพไปปราบกบฏมอญที่เมืองตะละ ล่อลวงให้ออกนอกพระนครเพื่อตามช้างเผือก แล้วลอบปลงพระชนม์เสีย แล้วเมืองชนในราชอาณาจักรต่างพากันตั้งเป็นก๊กเป็นเหล่าแข็งเมืองหมด บุเรงนองต้องปราบเป็นเวลานานจึงตั้งตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดีได้ เมื่อ

ปราบมอญได้ ก็หันมาแผ่อำนาจทางไทยอีกตามวิสัยของ
พม่า ทำอุบายขอช้างเผือก ไทยไม่ยอมให้ได้เกิดรบพุ่งกัน
ผลของการสงครามไทยขอเป็นไมตรีสงบศึก และยอมให้
พม่าเรียกเครื่องค่าบ่วยการ และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ต้องถูกอภัยเชิญไปอยู่เมืองพม่าเป็นต้น

และศึกคราวต่อไปก็พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองอีก
อยู่ในรัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช ไทยต้องแพ้สงคราม
อย่างเด็ดขาด ไทยต้องอยู่ในลักษณะถูกกดและตบรอน
กำลังจะไม่ให้ตั้งตัวเป็นอิสระต่อไปอีก ถึงแม้จะยกสมเด็จพระ
มหาธรรมราชาธิราชให้ครองกรุงศรีอยุธยาก็ตาม

ไทยเห็นใจพม่าครั้งนั้นเอง ที่พม่าทำกับไทยทุกอย่าง
เหมือนตมมือตัดเท้าให้พิการไปตลอดชีวิต ผู้คนพลเมือง
ที่ตกอยู่ในเงื้อมมือของพม่า โดนกวาดต้อนเอาไปเป็น
เชลยเกือบแทบจะหมด เหลือไว้ให้อยู่ประจำเมืองประมาณ
ได้สักหมื่นคนรวมทั้งชายและหญิง หนังสือพงศาวดาร
พม่าว่า แม้นนางข้าราชการประจำตำแหน่งต่างๆ พระ
เจ้าหงสาวดีว่า อาจขอสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

เจ้าบ้าง ไม่ชอบบ้าง จะไว้ใจมิได้ เก็บกวาดเอาไปเมือง
หงสาวดีเสียเกือบหมด สมดังที่กล่าวไว้ในพระราช
พงศาวดารไทย ปรากฏชื่อนางตัวนายที่เหลือไว้ไม่กี่คน
กับขุนหมื่นประมาณร้อยคน เป็นใหญ่่น้อยและเครื่อง
คัสดราวุธตลอดจนเงินทองของดีมีค่า พระเจ้าหงสาวดี
เก็บรวบรวมไปหมด สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้
ครองกรุงศรีอยุธยาแต่เปลี่ยนกษัตริย์เท่านั้น

ความที่กล่าวว่าขุนนางข้าราชการอาจชอบสมเด็จพระ
มหาธรรมราชาธิราช หรืออาจมิชอบนั้น พระเจ้า
หงสาวดีบุเรงนองถือเอาจุดที่ว่า สมเด็จพระมหาธรรม
ราชาธิราชกับสมเด็จพระมหินทราธิราชไม่ถูกกันอยู่ ครั้น
สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชครองเมืองพิษณุโลก และ
การศึกครั้งนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้เข้ากองทัพ
มากับกองทัพกรุงหงสาวดีด้วย ไทยในครั้งนั้นส่วนหนึ่งถือ
สมเด็จพระมหินทราธิราช ย่อมเกลียดชังสมเด็จพระมหา
ธรรมราชาธิราชแน่นอน ผลร้ายตกอยู่กับคนไทยทั้งชาติ
ในลักษณะเข้าตาจน ซึ่งต้องจนต่อสติปัญญาและการ

จำยอม เพราะต้องตกอยู่ในเงื้อมมือของพระเจ้าหงสาวดี
อย่างไม่มีปัญหา แต่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
ทรงให้คำวินิจฉัยว่า

“ที่พระเจ้าหงสาวดีทำอย่างนี้ คิดดูกมดไถ่ไทยอยู่
บ้าง เมื่อไทยประจักษ์แจ้งการที่พระเจ้าหงสาวดีได้ทำใน
ครั้งนั้นแล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงรู้สึกมีใจเจ็บแค้นทรวงหน้า
ตลอดจนผู้ที่เคยฝากฝังนับถือพระเจ้าหงสาวดี เช่นสมเด็จพระ
พระมหาธรรมราชาธิราชเป็นต้น จะรู้สึกราคาสัมคึกและ
ความเป็นอิสระภาพในชาติของตนเมื่อคราวนั้น เมื่อได้
โอกาสแรกจึงตั้งแข็งเมือง ช่วยกันสู้รบพวกหงสาวดี
อดทนแข็งแรงยิ่งกว่าคราวก่อน ๆ จนเอาอิสระภาพของ
ชาวไทยกลับคืนมาได้ และยังข้าพเจ้าพากเพียรไปรบพุ่งแก้แค้น
จนเอาเมืองรามัญมาเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาได้ใน
ทันตา พวกที่ได้อำนาจมาทำแกล่เมืองไทยในคราวนั้นได้แลเห็น
และรู้สึกเองเป็นอันมาก”

ความดังเล่ามานี้ ถ้าหากในการที่พม่าส่งทูตเข้ามา
เจรจาความเมือง โดยขอให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ทรงช่วยพม่ารบกับมอญ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ทรงสนับสนุนพม่า พุทธิการณของพม่าที่กระทำกับไทย
ในต่อมาจะไม่เจ็บแค้นทว่าหน้าต่อไปอีกหรือ เมื่อความเจ็บ
แค้นครั้งพม่ามาทำลายไทย เพื่ออย่างเดียวคือการแผ่
อำนาจ ในพุทธศักราช 2310 มากกว่าความเพียงพอที่ได้
รับมาถึงทุกวันนี้ และถ้าในครั้งนั้นถ้าไทยสนับสนุนมอญ
ยอมให้ทหารมอญไปช่วยรบพม่า ความเจ็บแค้นยั้่นน้อย
กว่าที่พม่ามาทำไมตรีแล้วทวนกลับมาทำลายไทย

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงมีพระราช
โอรสธิดาซึ่งหาปรองดองกันไม่ มีแต่กรมหมื่นเทพพิพิธ
องค์เดียว นับว่าวางพระองค์เข้ากับทุกฝ่าย ได้สนิท
โดยเฉพาะเจ้าสามกรมคือ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่น
สุนทรเทพ และกรมหมื่นเสวกภักดี กับเจ้าฟ้าอรรณโณ
ไม่ชอบหน้ากันอย่างยิ่ง เหตุที่ทรงหนักเนื่องด้วยความใคร่
จะเป็นใหญ่เป็นโตของเจ้าสามกรมเป็นมูลเหตุนี้เอง ตั้ง
แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงสถาปนาเจ้าฟ้าอรรณ

อิเบศร์ชนเป็นพระมหาอุปราชแล้ว เจ้าสามกรมมักจะ
พยายามหาทางหักโค่นอยู่เสมอ แต่ยังไม่มีโอกาส

ในปีหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีพระราช
ดำรัสให้เจ้าสองในสามกรม คือกรมหมื่นจิตรสุนทร และ
กรมหมื่นสุนทรเทพ เกณฑ์ไพร่พลขึ้นไปล้อมข้างเขื่อน ณ
ป่าแขวงเมืองลพบุรี ซึ่งพระองค์เคยเสด็จไปล้อมมาแล้ว
ตั้งความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า
ว่า

“ลศักราช 1116 ปีจอ นศก ถึง ณ เดือนเก้า
สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสให้พระเจ้าลูกเธอ
กรมหมื่นจิตรสุนทร และกรมหมื่นสุนทรเทพ เกณฑ์ไพร่พล
ขึ้นไปล้อมข้างป่า ณ แขวงเมืองลพบุรี ตั้งค่ายมั่นทหะเจ
ชบุศร มุมข้างเหนือหน้าพลับพลาเก่า ครั้นถึงเดือนสิบ
ข้างขึ้น จึงเสด็จพระราชดำเนินไป ณ เมืองลพบุรี ให้
เกณฑ์คนออกไปช่วยทำค่ายปักกลา ครั้นถึง ณ เดือนสิบ
แรมหกค่ำเพลาเช้า เสด็จทรงช้างพระที่นั่งไปช่วยกัน
ข้างเขื่อนถึงเขานาทรง แล้วให้ช้างคองช่วยข้างเผือก

ไล่ล้อมกันฝูงช้างเถื่อน เข้ามายังค่ายมั่นแล้วให้ปิดค่าย
 ครนรุ่งเพลด้าเข้า เสด็จขึ้นพระตำหนักห่างทอดพระเนตรให้
 กันข้างออกมา จับได้พลายพังสามร้อยช้าง ยังจับ
 ไม่ได้สามร้อยเศษ ดำรัสสั่งให้เปิดค่ายปล่อยไปสิ้น ครน
 ถึงในวันแรมเก้าค่ำ เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการ
 พระพุทธไสยาสน์ ณ วัดจักรสีห์ ประทับแรมอยู่แรมหนึ่ง
 จึ่งลงมาจากแม่น้ำน้อย เสด็จขึ้นมัสการพระพุทธ
 ไสยาสน์ ณ วัดขุนอินทประมูล แล้วเสด็จกลับยังพระนคร
 ครีอยุธยา”

ตามปกติ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะทรงตรัส
 ให้พระราชโอรสในพระราชกิจต่างๆ มักจะมีพระราชดำรัส
 ตรัสให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เป็นส่วนใหญ่ และได้พระราชกิจ
 เป็นที่พอพระราชหฤทัยเช่นการซ่อมสร้างพระอารามต่าง ๆ
 และพระที่นั่งดังกล่าวมาแล้ว แต่เนื่องด้วยในระหว่าง
 นั้น เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์บังเอิญทรงพระประชวรเสีย
 กอปรกับทรงใคร่จะดูความสามารถพระราชโอรสองค์อื่น
 ว่าจะมีความสามารถในราชการฉลองพระเดชพระคุณได้ดี

หรือไม่ กลับกลายเป็นทำให้กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่น
สุนทรเทพมองเห็นว่าขณะนั้นสมเด็จพระราชบิดากำลังทรง
โปรดฯ ความที่มักใหญ่ใฝ่สูงมาแต่เดิมก็กำเริบขึ้น มีการ
ตั้งเจ้ากรมขึ้นเป็นขุนสูงกว่าคัด แล้วยังได้ร่วมกับกรม
หมื่นเสวกคิด คิดหาช่องทางที่จะกำจัดเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์
และช่องทางเวลานั้นเป็นโอกาสประจวบเหมาะเพราะเจ้าฟ้า
ธรรมาธิเบศร์ทรงพระประชวรพระโรคสำหรับบุรุษกลายเป็น
พระโรคคุดทะราด ไม่อาจจะเสด็จเข้าเฝ้าเป็นเวลานานถึง
สามปีเศษ เป็นพฤติการณ์ที่เห็นท่างในส่วนพระองค์และ
ส่วนราชการประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่งเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ถืออำนาจเรียก
เจ้ากรมทตงขึ้นมาเขียนหลัง คล้ายกับเป็นการกระทำ
ประชดเจ้าสามกรมที่หาอำนาจในศักดิ์ไม่ ทำให้เจ้าทั้ง
สามกรมได้รับความละอายอดสูต่อปวงข้าราชการโดยทั่วไป
ได้ถือเอาจุดนี้เป็นจุดใหญ่ในการแก้แค้นอีกประการหนึ่ง

ดังนั้นเมื่อแผนการกำจัดได้เริ่มขึ้น โดยคิดอุบาย ได้
กรมหมื่นสุนทรเทพจึงเป็นตัวดองตดวตหาเรื่องวาวกราบถวาย

บัณฑิตเป็นความลับ ว่าพระมหาอุปราชที่ทรงพระ
ประจวร หากประจวรจริงแล้วไม่เข้ามาเฝ้าหูละของธุลี
พระบาทเพื่อกิจกรบ้านเมือง ในตำแหน่งหน้าที่อันเป็น
พระภาระก็พอทำเนา แต่เหตุไฉนจึงมีข่าวฉาวไฉว่า
พระมหาอุปราชได้ลอบเข้ามาในพระราชวังเวลาดำคิน
แล้วลักลอบกระทำการกับเจ้าฟ้าสังวาลเป็นหลายครั้ง

เจ้าฟ้าสังวาล พระบิดาเป็นชนพระองค์เจ้า พระ
มารดาเป็นชนเจ้าฟ้า แต่การที่ไต่รับดำรงราชศักดิ์เป็น
เจ้าฟ้าหญิง ก็ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา
ตามราชศักดิ์ข้างพระมารดา และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศโปรดฯ ตั้งขึ้นเป็นพระมเหสี ทรงมีพระราชโอรส
ธิดารวมสี่พระองค์แล้ว คือ

1. เจ้าฟ้าหญิงกมลพล
2. เจ้าฟ้าชายอาภรณ์
3. เจ้าฟ้าหญิงมณฑุ
4. เจ้าฟ้าชายสังคต

เรื่องการลักลอบกระทำชั่วตามเรื่องวาทกราบถวายบังคมทูลของเจ้าสามกรม จะเป็นจริงหรืออย่างไร ได้ปรากฏอยู่ในพงศาวดาร แต่เป็นข้อควรวินิจฉัย เพราะว่าเป็นแผนการกำจัดของเจ้าสามกรมที่สร้างเรื่องวาทขึ้นมา โดยปราศจากผู้รู้เห็นเป็นประจักษ์พยาน ครั้นจะเอาเพลงยาวพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ และเจ้าฟ้าสังวาลมาประกอบพยานหลักฐานก็ไม่ชัดเจน เพราะสมัยนั้นเป็นสมัยกลัวเฟื่อง การเล่นเพลงยาวกำลังตื่นตัวอยู่ในราชสำนักและชาวบ้านร้านถิ่น ที่เป็นหนุ่มๆ สาวๆ โดยทั่วไป อันลักษณะของเพลงยาวต้องมีการพรรณนาความรัก ถึงจะมีรสชาติ ถ้าไม่เกี่ยวพันถึงเรื่องรักๆ ใคร่ๆ ก็ไม่มีรสชาติ อันใดเกิดขึ้น

ตั้งเพลงยาวของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ฉบับหนึ่งว่าดังนี้

ฝากสารสุจริตขนิษฐา

ฝากจิตที่สนิทเสนอมานะ

ฝากหน้ามาให้ช่วยชูชวล

ค่ายหมายมั่นอยู่ในวันได้พบพัศตร
 จำเรณูรักยังไม่วายหายหวน
 แสนสนิทนั้ยังคิดไม่ขาดครวญ
 เมื่อวันจวนทีจะไปจากชาย
 เจ้ายอกรอภิวา^๕ทชนพาดพัศตร
 ตั้งไครผลักตกไม้ฤทัยหาย
 แท้ตะลึงแลหน้าจนตาลาย
 ตั้งส่ายกาย^๕นจะยืนจะยาวตาม
 แล้วก็หยุดยืนคิดพิศวง
 จะตามส่งก็ยังพร^๕นขยับ^๕ขาม
 เพราะเกรงภัยที่ผู้ใหญ่พยายาม
 จะลวนลามจึงเสียมสงวนใจ
 แล้วเจียมตัวค่ายว่าตัวเหมือนหิ่งห้อย
 จะร^๕อรอยไปแข่งพระสุริยไส
 ก็เหมือนหนังเมื่อยังไม่ออกไฟ
 หรือจะไปเชิด^๕ช^๕ประชันงาน

ทั้งเกรงป้าพาทย์ก็ขัดสน

ทั้งไร้คนเจรจาจะว่านาน

ตั้งเช็ดชื่อให้เหลือค้วยลายพาด

ประมาณเถิดมิใช่จะเกียจกัน

ใช่จะน้อยเสน่ห์บำรุงถนนอม

เจ้าก็ยอมแจ้งจริงทุกสิ่งสรรพ

ถ้าสมบุรณ์สมบัติหักเทียมกัน

หรือจะพลันหิริโศทปละอายกาย

เมื่อมีสุจริตกับพิศวาส

ฤาอาจจะรักเพลินให้เกินหมาย

แล้วตกต่ำก็จำจะเจียนตาย

ใครจะเห็นว่าเป็นชายภักดีดี

เมื่อไรจำเริญในเกียรติยศ

จะปรากฏเกียรติศัพท์เสน่ห์พี่

สงวนศักดิ์รักษาแต่อินทรีย์

ไว้ให้ดีเถิดจะมาตรจะหมายฟัง

เจ้าก็ใช้ครุฑที่รุ่นเริ่ม
 พอจะเพิ่มเพียรจำที่คำหลัง
 ให้จำเรณูความสวัสดิ์ในสัจจัง
 อย่าหวังใจเอาใจออกจากกัน
 จึงจะควรรสมาคมสมสู่
 ที่พลัดคู่สรักภริยาขวัญ
 ถ้าวรจักร์สงวนให้ควรกัน
 จะร่วมวันพิศวาสไม่กลาตกลาย
 จะร่วมร่อนร่วมรสเจริญพักตร์
 จะร่วมรักมิให้ร้างหมางสลาย
 จนบุญสิ้นกินฟ้าชีวาวาย
 มิได้วายกลาตคติประคองครอง
 เอ็นตด้วยอย่าให้ม้วยไมตรีมิตร
 ที่ปลาคิดควรความน้ตามหอง
 แสนถวิลสขสันที่ตริกครอง
 จงคลักษณ์ที่จำลองน้เอย ฯ

เจ้าฟ้าอรรณโธเบศร์คงจะทรงพระนิพนธ์เพลงยาวไว้
 มาก แต่ที่ปรากฏหลักฐานเหลือไม่กี่บท และหลักฐาน

เหล่านั้นเชื่อว่าเป็นลายพระหัตถ์ของผู้พนัน มีเพลงยาว
 ตอนหนึ่งของเจ้าฟ้าสังวาล เสด็จมาประกบคู่กับเพลงยาว
 ของเจ้าฟ้าอรรณโธเบศร์ ทำให้เกิดการสนั่นฐานกันขึ้น
 ภายหลังว่า เพราะเพลงยาวประกบคู่ทั้งสองนกระมัง ที่
 เป็นสื่อสารสัมพันธ์อันมิชอบเกิดขึ้น ทำให้เจ้าฟ้าทั้งสอง
 ต้องได้รับพระวราชอาญาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
 ถึงสิ้นพระชนม์ชีพ ในเมื่อเจ้าฟ้าทั้งสองต่างกบฏไทรส
 ริดากันแล้วละพวง

เจ้าฟ้าสังวาลทรงเป็นกวีองค์หนึ่งอยู่ในราชสำนัก
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แต่ราชสำนักสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวบรมโกศถึงจะได้ชื่อว่า เป็นยุคกวีเฟื่องในสมัย
 อยุรยาตตอลปลาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศคงจะมีได้
 ไปรด วออุปถัมภ์ หรือสนับสนุนเหล่ากวีอย่างออกหน้าออก
 ตาเหมือนรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เช่นมีการ
 ต่อโคลงกลอน และแต่งบทกวีอวดฝีมือประกวดประชันกัน
 หน้าพระที่นั่ง ซึ่งมีพระราชเทวี เจ้าฟ้าอภัยทศ พระมหา
 ราชครู พระโหราธิบดี พระศรีมโหสถ ขุนเทพกวี ศรี
 ปราชญ์ และเจ้านครเชียงใหม่ เป็นต้น

ดังนั้น การแต่งเพลงยาวของเจ้าฟ้าทั้งสองมิได้นำมาอ่านหน้าพระที่นั่ง จึงอาจถือว่าเป็นเอกสารลับสื่อสารสัมพันธ์ ซึ่งต่างฝ่ายต่างลอบมีถึงกันไปมาทางจิตใจ และในที่สุดก็เกิดขึ้นทางกาย อย่างไรก็ตามเพลงยาวต่อไปนี้ว่าเป็นของเจ้าฟ้าสังวาลทรงนิพนธ์ เป็นที่น่าพิจารณาของผู้สนใจศึกษาได้พอสมควร

สาวศรีนสรเสนาหา
จำเรณูจิตที่ไถ่สนิทสนองมา
ท่วยจินตนาเนื่องนิจไม่วายวัน
ถึงเชษฐาองค์อัคราราช
ประเวศอาสน์เบื่องวังบวรสวรรค์
สงวนศักดิ์สุจริตไม่ผิดธรรม์
ถวัลยราชดำรงธรรมะตรี
สมพักตร์วรวรจักรอิศเรศร์
สมเศวตวรจันทรเฉลิมศรี
สมวงศ์องค์เอกนารี
สมศรีสุภาพพร้อมเพรากาย

งามพจน์งามรสสุนทรสนอง
 ไม่มีสองสุดเสน่ห์ถนอมหมาย
 เสาวนาสาราภิปรายระบาย
 ให้ทราบสายเสน่ห์แจ่มแสงการ
 แจ่มจิตที่สนิทสนองพักตร์
 จำเรณูรักมิไถ่วายหายสมาน
 แต่จำจันสุทนต์ทรมาน
 กับันตาลเสื่อมเศร้าทุเลาครวญ
 ตึงไถ่ยลวิมลพักตร์พี่
 เสาวนีย์ไพเราะเสนาะหวาน
 สำนารณารื่นชื่นชมภิรมย์ชวน
 เอาสารสงวนแนบไว้ในอุรา
 ซึ่งประสาทโสดกักรสทิพย์
 มายกหยิบทุกซ์เทวษถวิลหา
 ได้จำเรณูเรียนประสิทธิ์วิทยา
 รักษาอารมณ์แล้วข่มใจ

รสสุคนธ์ปณฺฑปเทยนสนอง
 ปลงปองเคารพสบสมัย
 จงจิตบุชิตเป็นเนืองใน
 แจ่มใสโสมนัสประนมกร
 อิมอาบมิตรภาพจรรยา
 คั่งเซษฐานั่งแนบสโมสร
 กว้ยเคชะเมตตาสถาวร
 ระบับร่อนโรคเค้ารหมตรม
 พระคุณปนเปรียบสุเมรุมาศ
 พสุธาอากาศไม่ว่าสม
 สุตสนองที่ต้องในอารมณ์
 ใช้ชมคุณที่การุณนุชาชาย
 ก็ตั้งจิตจงรักภักดี
 นื่องจึงมีความร้อนห่อนเหือดหาย
 สุขสกันธ์แต่ทนระกำกาย
 เพียงจะวายวางชีพทุกทิวา

แต้ยีนข้าวที่เขากล่าวประมาทพี
 พลอยทวี่ความทเวษด้วยเซษฐา
 เคยงามพักตร์วรรลัษณ์จำเริญตา
 ก็นับวันแต่ถ้าจะอัปมาณ
 จะชุ่นคล้าซ้ำใจอยู่ในอก
 แสนวิตกอนิจจน่าสงสาร
 เสีย^๕เนื้อทีเป็นเชื่อนงค่นาน
 มาพ้องพานอุปวาทประมาทกัน
 เคยสมบุรณ์อยู่ในจุลจักรพรรดิ
 ภิรมย์สวัสดิ์วีรราชภิรมย์ขวัญ
 สงวนศักดิ์บริรักษ์ไม่วายวัน
 ก็สารพันจะนิราศแรมไกล
 ตั้งดวงเดือนเลื่อนลับพโยมหน
 เคยวิมลกระจ่างสว่างไสว
 ครันเมฆาราคินเข้าบังใบ
 ที่อำไพก็สิ้นสง่างาม

ไม่ชู้ช่วงดวงพรายระสายแสง
 แจ่มแจ้งประภัสสรสนาม
 อันอ่อนปองไว้วางความ
 เสียของงามที่จะอัปมานมัว
 เหล่าพาลจะประมาณประมาทหมาย
 เพราะราศีระกายระคนกลัว
 จิงตริกตรองตรอมจิตคิดถึงตัว
 มิใช่ชั่วแต่ว่ากรรมแล้วจำจน
 จะเห็นใจก็แต่ในสุรารักษ์
 จะประจักษ์แจ้งจริงทุกสิ่งจน
 กับสุจริตที่ไม่คิดทรชน
 ก็ลุลกลันกาลฤทัยแกล้ง
 จะหานห้กรานร้ำพยาบาท
 อย่าอาฆาตคุมคิดเคืองแสง
 ทั้งมาลารสสุคนธ์วิมลแสง
 แบ่งจิตจำนงงบงา

จะตั้งหน้าอยู่ประสาสุจริต
 ชีโนทกจะอุทิศปรารธนา
 ให้บำบักมลทินและนินทา
 ลุจินคาได้พบประสบกัน
 อนุชาจะจำนงจงสัจย์
 ช่วยกำจัดทุกข์โศกมนัสศัลย์
 ขอเทเวศร์ส่งสู่คำภีร์ชั้น
 นรินทร์เรณูช่วยพยาบาล
 กว่าจะสูญชนมาชีวิตวาทม์
 จะพินาศสูญสิ้นอวสาน
 อันน้องนี้ไม่มีเสน่ห้นาน
 อันพวกวาลพาเหียรไม่เวียนปอง
 รักพี่เพียงดวงใจนัยเนตร
 จงเจตนาพบประสบสนอง
 มิได้คิดเอาชีวิตเข้าวังรอง
 บั่บกัันอันตรายระคายเคือง

ให้บำบักตัดพาลการตจิน
 รากินสันหมกไม่ปลดเปลื้อง
 แสนเศร้าก็บรรเทาที่บรรเทือง
 จะเรืองขึ้นชมสัทยา
 ผลสัจย์จงเป็นปัทมฐาน
 ขอบันดาลลดเจตพระเชษฐา
 บอกน้อมอย่าให้ปองจินตนา
 เสนหาแท่นชลุชีวี
 ให้ร่วมสุขร่วมทุกข์ร่วมสวาท
 อย่าบาราศรร่วมอารมณ์พี
 บำรุงรักมักจิตประเวณี
 ร่วมปี่ร่วมเคื่อนอย่าเคลื่อนคลา
 แม้นเวียนวัฏปฏิสนธ์สถานใด
 ขอให้ไคล้สมสุขเสนาหา
 จะพบประสบสรวัยศาสดา
 อันโอฬาริกภาพจงพร้อมกัน

อย่ารู้ร้างอารมณ์ภริมย์ร้าง
 อย่าหมางมิตรเมินเสทินผัน
 จงรู้จักรู้สงวนให้ควรกัน
 ที่หมายมันอย่าประมาทประมาณ
 ทุเรศ^๕นย้อมทรุสดีก่าจจิต
 แสนกะ^๕นึ่งก็ยั้งคิตกะเนसार
 แม้นเซฐ^๕ฐามีมิตรจิตประมาณ
 อย่าลืมอ่านควรรคที่จิตจง
 นับวันจะเว้นไม่เห็นพักตร์
 อันความรัก^๕นมีลืมหาลยหลง
 สงวนศักดิ์^๕เรงรักบำรุงองค์
 เหมือนตำรังชีพน้องให้นานไกล
 เตชะผลกุศลสร้างปางสนอง
 จะไม่ต้องทุกข์ทนกมลไหม้
 ฝ่ายน้องจะครองชีวาไป
 พอจะได้^๕ตั้งจิตจินตนา

คำกิตติประสิทธิ์กุลอนนุสรศรี

โดยมีมิตรภาพเสนาหา

จำลองลักษณะต่างพักร้อนนุชา

ให้ทัศนากาแทนนุชกะเนียงปอง

ขอจงอย่ากิตติประสิทธิ์สัจย์

ลืมนิวจนวนอนสุนทรสนอง

อย่าลืมนะบอบชอบที่ไม่ตรีตรอง

เมื่อรันทอนแล้วอย่าลืมนึกอวย

ในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ดังนี้ว่า “จึงมีพระ
ราชโองการให้ข้าราชการฝ่ายในรับเป็นสัตย์แล้ว จึงดำรัส
สั่งพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าธิดา เจ้าฟ้าสุริยวงศ์ ให้ไปเชิญ
เสด็จกรมพระราชวังบวรลงมา เจ้าฟ้าทั้งสองกราบทูลว่า
เป็นอริกันอยู่ จะไปเชิญเสด็จมิได้ จึงดำรัสให้เจ้าจอมจันทร์
มารดาพระองค์เจ้ากระแห ให้ขึ้นไปทูลเชิญเสด็จกรมพระ
ราชวังบวร เมื่อกรมพระราชวังบวรทราบว่ามีพระราช

โองการให้หา ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งล่องลงมาถึงพระราชวังหลวง จะเสด็จขึ้นที่สะพานเหนือถนน มหาตเล็ก ที่ล่องหน้าลงมาคอยรับเสด็จนั้น กราบทูลว่าประตูละออชยปิดอยู่ ก็หาเสด็จขึ้นไม่ ล่องลงมาประทับที่ถนนหน้าประจำท่า ประตูถนนก็ปิด จึงล่องลงมาเสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ⁽¹⁾ ทรงพระเสด็จมาถึงศรีสำราญทอดพระเนตรเห็นคนนั่งประชุมอยู่ริมศาลาลูกขุนนอกพระที่นั่งทรงเป็นอันมาก จะให้กลับพระเสด็จ หลวงศรีวังกราบทูลว่า ขอพระราชทานเชิญเสด็จขึ้นไปเฝ้า จึงจะชอบ ก็เสด็จเข้าไปอยู่ ณ ทิมดาบ จึงมีพระราชโองการตรัสส่งมหาตเล็กให้ออกมาเชิญเสด็จไป ณ ตำหนักสองห้องข้างทิมสงฆ์ แล้วตรัสส่งพระมหาเทพให้ลงพระราชอาญาจำทำประการ แล้วให้มีกระตุ้ชักถามตามคำฟ้องกรมพระราชวังฯ ว่าเป็นสัตย์

(1) ที่กระหัดน้ำ มีประจักษ์พยานว่าได้พบแท่นสี่เหลี่ยมก่ออิฐ มีปูนสอขนาด 9.50×7.00 เมตรอยู่ใกล้ ๆ มุมพระราชวัง ด้านตะวันตกเฉียงเหนือแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่เยื้องกับพระที่นั่งทรงปืน

เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จขึ้นเถลิง
ถวัลยราชสมบัติ ได้เสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์เกษม
หรือ “วังใหม่” ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นเวลา
ถึงสิบสี่ปี โดยมีได้เสด็จไปประทับในวังหลวงเลย จะ
เสด็จไปในพระราชวังหลวง ก็แต่เวลาว่างพระราชพิธี
ต่าง ๆ เสร็จงานแล้วก็เสด็จกลับ จนถึงปีชวดพศักราช
2287 เกิดเพลิงไหม้ได้รับความเสียหายมาก สิ่งก่อสร้าง
และสิ่งของมีค่าต่าง ๆ ซึ่งสร้างและสะสมมาตั้งแต่สมเด็จพระ
นเรศวรมหาราช และสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
เป็นอันตรายสูญเสียเมื่อไฟไหม้ครั้งนั้นเสียโดยมาก จึงได้
เสด็จย้ายไปประทับ ณ พระราชวังหลวง เช่นพระมหา
กษัตริย์ทั้งหลาย แล้วโปรดฯ ให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เป็น
แม่กองทำการซ่อมแซมแต่พอควร เสร็จแล้วก็โปรดฯ ให้
เป็นที่ประทับของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ เสด็จเข้าประทับตาม
ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์
เสด็จประทับสืบต่อมาเป็นเวลาสิบสี่ปีเช่นกัน ก็ยังได้รับ
พระราชอาญา เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ กรมขุนเสนานิพัทธ์

พระมหาอุปราช ทรงเป็นพระมหาอุปราชองค์สุดท้ายที่เสด็จประทับอยู่พระราชวังจันทร์เกษม เพราะต่อมาไม่ปรากฏมีเจ้านายพระองค์ใดเสด็จประทับตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา

พระที่นั่งทรงปืนตั้งที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร อยู่ในบริเวณพระราชวังหลวง ตั้งอยู่ริมสุดด้านตะวันตก ลักษณะเป็นพระที่นั่งรูปยาวรีอยู่ริมขอบสระ ถัดจากพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ออกไป ดังนั้นเมื่อเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรเสด็จขึ้นมาจากเรือพระที่นั่ง จึงถึงพระที่นั่งทรงปืน ซึ่งเป็นที่ประทับสำหรับฝึกหัดอาวุธปืนและอาวุธต่าง ๆ มาก่อนแล้วเปลี่ยนเป็นที่ออกขุนนาง สมัยสมเด็จพระเพทราชาเป็นต้นมา และตำแหน่งกองห้องข้างทิศตะวันตก เล็กเชิญเสด็จเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรให้ไปประทับ ก็อยู่ใกล้ ๆ กับพระที่นั่งทรงปืนหรือสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ใกล้ ๆ กับพระที่นั่งทรงปืน หรือในบริเวณนอกแถวพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ออกไปทางทิศเหนือ หรือทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ด้วยหลักฐานอื่นแท้จริงค้นไม่พบ เพราะถูกทำลายเสียโดยสิ้นเชิงแล้ว

การลงพระราชอาญา เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์นับเป็น
เรื่องทารุณในปัจุบัน พระราชพงศาวดารได้กล่าวว่า
“ครั้นถึง ณ วันแรมค่ำหนึ่งเดือนเก้า ในปีกุนต์ปตศกนั้น
มีพระราชดำรัสให้ผูกกรมพระราชวังฯ ให้ลงพระราชอาญา
เขียนโดยสืบทกเกิดลมจุก กรมหมื่นสุนทรเทพขึ้นไปกราบ
ทูลว่าจุกหนัก จะขอพระราชทานให้แก่เสีย จึงมีพระราช
โองการสั่งให้รีบ ถึงณวันแรมสองค่ำให้ลงพระราชอาญา
เขียนอีกสองยกเป็นหกสิบทีแล้ว ให้นำพระบาทด้วย
และให้ต๋อว่ากรมพระราชวังฯ ว่า ให้อัปนกลาโหมคบหา
ทำชู้กับมารดาเจ้ามิตรเป็นแต่หาสภรรยา ให้เขียนถึง
เจ็ดร้อยตายกับคา ทามาคบหาทำชู้กับสามภรรยาทั้งสอง
องค์ แล้วก็มีพระราชบุตรด้วยถึงสามพระองค์ก็พระองค์
และเจ็ดร้อยนั้นโปรดฯ ให้แบ่งออกเป็นสามส่วน ยกเสีย
สองส่วน จะให้เขียนส่วนหนึ่งแต่สองร้อยสามสิบทีจะว่า
ประการใด กรมพระราชวังฯ ให้การว่าจะขอรับพระราช
อาญา ตามแต่จะทรงพระกรุณาโปรดฯ กรมหมื่นเทพ
พิพิธเอาคำให้การขึ้นกราบทูลพระกรุณา จึงดำรัสตรัส

ถามว่าเขียนได้เท่าใดแล้ว กรมหมื่นเทพพิพิธกราบทูลว่า
 ดงพระราชอาชญาได้หกสิบทีแล้ว จึงดำรัสว่า ให้เขียน
 ยกละสามสิบทีไปกว่าจะครบสองร้อยสามสิบที แล้วให้
 เสนาบดีและลูกขุนพิพากษาโทษว่า โทษจะเป็นประการใด
 ท้าวพระยามุขมนตรีและลูกขุนพร้อมกันปรึกษาโทษ ต้อง
 ด้วยพระราชกำหนดกฎหมายเทียวบาล จึงกราบทูลพระ
 กรุณาว่า โทษกรมพระราชวังบวรเป็นมหันตโทษถึง
 ประหารชีวิตเป็นหลายข้อ จะขอพระราชทานให้สำเร็จโทษ
 ด้วยท่อนจันทน์ตามขัตติยประเพณี จึงทรงพระกรุณาตรัส
 ขอชีวิตไว้แต่ให้นาบพระนลาต ถอดเสียดจากเจ้าเป็นไพร่
 และเจ้าฟ้านมเจ้าฟ้าสังวาลนั้น ให้ลงพระราชอาชญา
 เขียนองค์ละยกสามสิบที ให้ถอดเป็นไพร่จำไว้กว่าจะตาย
 และเจ้าฟ้าสังวาลนั้นอยู่ตามวันก่สันพระชนม์ แต่กรม
 พระราชวังว่า นันตองรับพระราชอาชญาเขียนอีกสี่ยกเป็น
 ร้อยแปดสิบทีกับดับสูญสิ้นพระชนม์ จึงดำรัสสั่งให้เอาศพ
 ห้างสองไปฝัง ณ วัดไชยวัฒนาราม”

เจ้าฟ้านี้มีที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร ถ้าหาก
มีจริงและอดทนต่อการเขียนได้ก็คงจะต้องถูกจำไว้ หรือ
ไม่ก็ถูกตำราเจ้าโทษตันพระชนม์ ที่พระราชพงศาวดาร
กล่าวถึงว่า "...แล้วก็มีพระราชบุตรด้วยถึงสามพระองค์
สี่พระองค์" ย่อมหมายถึงเพียงเจ้าฟ้าอรรณโธิเบศร์ และ
เจ้าฟ้าสังวาล เจ้าฟ้าอรรณโธิเบศร์นั้นทรงมีพระมเหสีและ
เจ้าจอมหม่อมหม่อมถึงสิบเอ็ด⁽¹⁾

1. พระมเหสีได้แก่เจ้าฟ้าอินทสุดาวดี หรือกรม
ขุนยี่สารเสนี พระกนิษฐภคินีร่วมพระชนนีเดียวกัน
2. เจ้าฟ้าหญิงเส
3. หม่อมพัน
4. หม่อมเหม
5. หม่อมเจ้าหญิงสว
6. หม่อมจัน
7. หม่อมสว
8. หม่อมทองแดง

(1) จากการสอบค้นของ คุณธนิต อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร
และหลักฐานอื่น ๆ

9. หม่อมเจ้าหญิงสร้อย
10. หม่อมส่น
11. หม่อมดวน

พระมารดาและมารดา ต่างมีพระโอรสและพระธิดา
ในเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเสนาพิทักษ์ พระมหาอุปราช กรม
พระราชวังบวรสถานมงคล ดังนี้

1. พระมเหสี เจ้าฟ้าอินทสุธาวดี กรมขุนพิศาล
เสนี⁽¹⁾ ไม่ปรากฏมีพระโอรสธิดา

2. เจ้าฟ้าหญิงเส ประสูติพระธิดาหนึ่งองค์ คือ
เจ้าฟ้าหญิงศรี

3. หม่อมพั่น ประสูติพระโอรสหนึ่งองค์ คือ
พระองค์เจ้าอาทิตย์ ภายหลังสถาปนาพระยศเป็นกรมหมื่น
พิทักษ์บุเรศร์ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

(1) พงศาวดารเขียนว่ากรมขุนยี่สารเสนี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพทรงกล่าวว่าผิด คือ กรมขุนพิศาลเสนี

4. หม่อมเหม ประสูติพระองค์เจ้าฉายองค์หนึ่ง ทรงมีพระนามอื่นอีกว่า พระองค์เจ้าฉัตรหรือพระองค์เจ้าเกิด แต่ไม่ทราบว่า จะเป็นพระโอรสหรือพระธิดา⁽¹⁾

5. หม่อมเจ้าหญิงสว ย ประสูติพระธิดาสององค์ คือพระองค์เจ้าหญิงมิตร พระองค์เจ้าหญิงทับ และพระองค์เจ้าหญิงชน (พระองค์เจ้าหญิงมิตรนั้น ปรากฏว่าได้เป็นนางห้ามของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หลังจากตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น แก้ไขพระวาทวงศ์ออกมาเป็นอิสระแล้ว และทรงพระราชทานพระนามให้ใหม่ว่า เจ้าหญิงปทุม)

6. หม่อมจัน ประสูติพระโอรสพระองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าศรีสังข์

(1) เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี มีความคิดเห็นเป็นพิเศษอย่างหนึ่ง คือการบัญญัตินามให้แสดงว่าเป็นผู้ชายหรือผู้หญิง ข้าราชการในสมัยนั้นต้องเปลี่ยนชื่อของตนเองตามรัฐนิยม ทำให้ชนชั้นหลังมีนามของตนเหมาะสมกับเพศ พอเอ่ยชื่อไม่ต้องเห็นตัวก็รู้ว่าเป็นชายหรือหญิง.

7. หม่อมสรวย ประสูติพระธิดาพระองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงตา

8. หม่อมทองแดง ประสูติพระโอรสพระองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าชายแมน

9. หม่อมเจ้าหญิงสร้อย ประสูติพระธิดาองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าหญิงดาวา

10. หม่อมล้น ประสูติพระธิดาสองพระองค์ คือ พระองค์เจ้าหญิงธีและพระองค์เจ้าหญิงชาติ

11. หม่อมด่วน ประสูติพระโอรสองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าชายมิ่ง

ทั้งนี้โดยเฉพาะพระองค์เจ้าหญิงตา กับเจ้าหญิงดาวา ซึ่งมีพระนามคล้ายกัน ท่านผู้สอบค้นสงสัยว่าจะเป็น พระองค์เดียวกัน

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็น พระราชโอรสองค์ใหญ่ ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงมีพระนามเป็นอิสริยยศว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ไชย

เชษฐสุริยวงศ์ และมีพระนามเป็นที่ติดปากสามัญชนคน
ทั่วไปในกรุงศรีอยุธยาว่า “เจ้าฟ้ากุ้ง” ประสูติเมื่อปี
พุทธศักราช 2258 ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้ากรุง เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศยังทรงพระยศเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรม
พระราชวังบวรสถานมงคล (เสด็จอยู่ในตำแหน่งที่พระ
มหาอุปราช) และเมื่อครั้งกรมหลวงอภัยนุชิต พระราช
มารดา ยังเป็นพระพันวษาใหญ่

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์สืบราชวงศ์จากราชวงศ์บ้านพลู
หลวงข้างฝ่ายพระราชบิดา สืบเชื้อตระกูลพรหมณ์ บ้าน
สมอปรีด เมืองเพชรบุรี ข้างฝ่ายพระราชมารดา ถ้าไม่ถูก
ลงพระราชอาญาเขย่นถึงสนพระชนม์เสียก่อน อาจมีหวัง
เป็นรัชทายาทสืบราชสันตติวงศ์ครองราชสมบัติต่อไป เป็น
พระเคราะห์ร้ายของพระองค์อย่างหนัก ในขณะที่ถูกลง
ทัณฑ์ ไม่มีผู้ใดกล้าทัดทานขอพระราชทานอภัยโทษ ด้วย
เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงนับถือ
เกรงพระทัย เช่นเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ พระราชธิดา

ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และทรงเป็นพระอัยยิกา
เจ้า ก็ได้อ่านพระชนม์ไปเสียแล้ว ถ้ายังเสด็จอยู่เห็นจะไม่
ทรงศุภาย ต้องเข้ามาขอพระราชทานโทษเป็นแน่ ไหน
เลยจะให้ลงพระอาญาเข็นถึงสิ้นพระชนม์

เรื่องการถูกโยน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
เคยประสบกับพระองค์เองมาแล้ว ครึ่งดำรงพระยศเป็น
พระบัณฑูรน้อยในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ เหตุเกิดที่บัง
กุหาวง แขวงเมืองนครสวรรค์ ในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้า
เสือพระราชบิดาของพระองค์ทรงหาว่าเป็นกบฏ ให้โยน
หน้าพระที่นั่ง ณ พลับพลาทางเขาและเย็นจนกว่าเสร็จการ
คดีซึ่งข้างเถื่อนเสด็จกลับพระนคร ถ้าพระองค์ (รวมทั้ง
พระเชษฐาธิราช) ไม่ได้กรมพระเทพามาตย์ทูลขอพระราช
ทานโทษ โฉนดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (เมื่อครั้ง
ดำรงพระยศพระบัณฑูรน้อย) จะทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ต่อ
มาถึงเสวยราชสมบัติ ก็เพราะสมเด็จพระเจ้าเสือทรงเกรง
พระทัยกรมพระเทพามาตย์ พระราชมารดาเพียง ซึ่งได้
ทรงทำนุบำรุงพระองค์มาแต่ยังทรงพระเยาว์นั่นเอง

เจ้าฟ้าอรรณโธเบศร์ สิ้นพระชนม์ชีพสมกับ ความ
 ชิงชังของเจ้าสามกรมไปแล้ว เมื่อปีพุทธศักราช 2298
 รวมพระชนมายุได้สี่สิบพรรษา แต่ผลงานการพระนิพนธ์
 ของพระองค์ยังเป็นทักกล่าวขวัญสรรเสริญอยู่ชั่วนกาดนาน

ภาพยัเหเรือทนามาลงทงหมด อันเป็นพระนิพนธ์
 ของเจ้าฟ้าอรรณโธเบศร์ เท่ากับเป็นแบบฉบับของภาพยั
 เหเรือในชนกรงรัตนโกสินทรกว่าได้ เช่น

1. ภาพยัเหเรือ พระราชนิพนธ์ของพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2
2. ภาพยัเหเรือ พระราชนิพนธ์ของพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4

(บทเหพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอม
 เล่าเจ้าอยู่หัวไม่ปรากฏ แต่ของพระบาทสมเด็จพระ
 จุฬจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีชมโฉมอยู่บทหนึ่ง)

3. ภาพยัเหเรือ พระราชนิพนธ์ของพระบาท
 สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6

4. ภาพยัเหเรือ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

5. กายให้เรือ พระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นพิทยาลงกรณ

6. กายให้เรือ ของ นายฉันท ข้าวิไล

7. กายให้เรือ ของ นายหริต เรืองฤทธิ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรง
พระราชนิพนธ์กายให้เรือ เมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็น
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เพื่อ
ใช้ให้เรือเสด็จประพาสเป็นส่วนพระองค์ ที่มาของข้อความ
สำคัญในบทเหล่านี้ว่า เป็นการทรงชมฝีพระหัตถ์
สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เมื่อยังดำรงพระยศ
เป็นสมเด็จพระพันวษา ในการปรังเครื่องเสวยซึ่งยกย่อง
เป็นเลิศในสมัยนั้น ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยความไพเราะ
ในกระบวนกลอนและกระบวนพรรณนา โดยชั้นต้นด้วย
คำโคลง แล้วต่อด้วยกาพย์ ขอฉัญเชิญมานำลงไว้
ดังนี้

เห็บท่อมเครื่องควา

แกงไก่มัสหมั่นเนอ	นพคุณ ฟ้าเอย
หอมยหฺรารสณ	เฉียบร้อน
ชายโคบริโศกภญช์	พิสวาส หวังนา
แรงอยากยอหัตถ์ขึ้น	อกให้หวนแสง
มัสหมั่นแกงแก้วตา	หอมยหฺรารสร้อนแรง
ชายโตได้กลิ่นแกง	แรงอยากได้ไผ่ค้นหา
ยำใหญ่ใส่สารพัด	วางจานจัดหลายเหลือตรา
รสดีด้วยน้ำปลา	ญุ่นลายาชวนใจ
ดับเหล็กดวกหลอนต้ม	เจือน้ำส้มโรยพริกไทย
โอชาจะหาไหน	ไม่มีเทียบเปรียบมีอนาง
หมูนมแหมมเลิศรส	พร้อมพริกสดใบทองหลาง
พิศห่อเห็นรางราง	ห่างห่อหวนป่วนใจไทย
ก้อยกัปรุงประทีน	วางถึงดินแดนแต่โดย
รสทิพย์หยิบมาโปรย	ฤาจะเปรียบเทียบทันขวัญ
เทโพพนเนอทอง	เป็นมันย่องล่องลอยมัน
นำขจรศครามวัน	ของสรวรค์เสวยรมย์

ความรักก็เปลี่ยนแปลงท่า
กล่อมกล่อมเกลี้ยงกลม

ข้าวหุงปรุอย่างเทศ
ใครหุงปรุไม่เป็น

เหลือรูหม่ป่าตัม
รอยแจ้งแห่งความขำ

ข้าข้าพลาเนอสด
คิดความยามถนอม

ล่าเตี้ยคิดเตี้ยน้อง
ลดหล่นชนขอบกล

เห็นห่มรุ่มทรงเศร้า
เจ็บไกลใจอาวรณ์

วังนกหนึ่งน่าชด
นกพรากจากรังรวง

ไต่ปลาเสแสงสว่าง
ใบโคกบอกละครวญ

ทำน่ายาอย่างแกงขม
ขมไม่วายคลับคล้ายเห็น

รสพิเศษใส่ลูกเอ็น
เช่นเชิงมิตรประติษฐ์ทำ

แกงควสมใส่ระกำ
ชาทรวงเศร้าเจ้าตราตรอม

พุงปรากฏรสหินหอม
สนิทเนื้อเจ้าเสาวคนธ์

นอนเตี้ยทองท่าเมืองบน
ยลอุทยานนัทรักคแนบนอน

รุ่มรุ่มเร้าคือไฟฟอน
ร้อนรุ่มรุ่มกลุ้มกลางทรวง

โอซารสกว่าทั้งปวง
เหมือนเรียวร้างห่างห้องหวน

ตุจจากกระบิตกระบวน
ให้พี่เศร้าเจ้าดวงใจ

ผักโคมขึ้นเพราะพ้อง เป็นโคมน้องๆโคมไหน
ผักหวานชานทรวงใน ใครควรอนุรักษ์ผักหวานนาง

เห็บหมัดเครื่องหวาน

สงขยาหน้าไข่มุน	เคยม
แกมกับข้าวเหนียวส	โศกยอม
เป็นนัยนำว่าที่	สมรแม่ มาแม่
แถลงว่าโศกเสมอพ้อม	เพียบแอ้อกอร
ตั้งขยาหน้าตังไข	ข้าวเหนียวใสดีโศกแดง
เป็นนัยไม่เคลือบแคลง	แจ้งว่าเจ้าคร่ำโศกเหลือ
ข้าหลิมหลิมหวานลา	แทรกได้น่ากระทิเจือ
วิตกกอกแห่งเครือ	ได้เสพย์หริ่มพิมเสนโรย
ลำเจียกช่อขนม	นิกโคมดมหอมชวยโรย
ไกลกลิ่นดินแดโดย	โหยให้หามบุหงาม
มัดกอดกอดดอย่างไ	น่าสงสัยใคร่ขอถาม
กอดเคล้นจะเห็นความ	ขนมนามนึ่งแคลง
ลุดตึ้นนำขม	แผ่แผ่นกลมเพียงแผ่นแผง
โอชาน่าไก่อแง	แคลงของแซ่กแปลกกลิ่นฮาย

ชนมจับเจ้าจับหอ
นีกน้องนึ่งจับถวาย

รสรักยักจำนำ
ค่านึงน้วนางเจียน

ทองหยิบทิพย์เทียมทัด
ทองหยิบว่ายาตม

ชนมผิงผิงผ่าวร้อน
ร้อนนักรักแรมไกล

รังไรรอยด้วยแบ่ง
ไต่อกนกทั้งปวง

ทองหยอดทอดสนิท
สองปีสองปีดบัง

งามจริงงามงกฏ
เรียนว่าค่านึงปอง

บัวลอยเล่ห์บัวงาม
ปลั่งปลั่งเครื่องยุคล

งามสมต่อประพิมประพาย
ชายพุกจับกลีบแนบเนียน

ประดิษฐ์ทำขนมเทียน
เทียนหล่อเหลาเกลากถึงกลม

สามหยิบชดนำเซยชม
กัมหน้าเมินเซินชวยใจ

เพียงไฟฟอนฟอกทรวงใน
เมื่อไหวเห็นจะเย็นทรวง

เหมือนนกแก้งทำรังรวง
ยังยินดีด้วยมีรัง

ทองม้วนมิตคิดความหลัง
แต่ลำพังสองต่อสอง

ไล่ชื่อตุ้มงกฏทอง
สองน้องน่านเคยยล

คิดบัวงามแก้วกับตน
สถนนุชตุ้จประทุม

ข้อม่วงเหมาะมีรส	หอมปรากฏกลโกศม
คิดดีสไบคลุม	หุ้มห้อม่วงดวงพุดตาน
ฝอยทองเป็นของใบ	เหมือนเส้นไหมไซ้ของหวาน
คิดความยามเขาวมาลย์	เย็บชุนไซ้ไหมทองจัน

เห็บทรมผลไม้

ผลชิดแซ่ส้มโอ	เอมใจ
หอมชั้นกลิ่นหวานใน	อกชู
ร่นร่นสรรมย์ใด	ฤๅจ น้แม่
หวานเลิศเหลือรู้	แต่เนองพาน
ผลชิดแซ่ส้มอบ	หอมตระหลบลาเหลือหวาน
รสไหนไม่เปรียบปาน	หวานเหลือแล้วแก้วกลอยใจ
ตาลเฉาะเหมาะใจจริง	รสเย็นยั้งยั้งเย็นใจ
คิดความยามพิศมัย	หมายเหมือนจริงยั้งอยากเห็น
ผลจากเจ้าดอยแก้ว	บอกความแล้วจากจำเป็น
จากชานาตากระเด็น	เป็นทุกข์ทำหนานวลแดง

หมากปรวงนางปอกแล้ว	ใส่โถแก้วแพรวพรายแสง
ยามขึ้นวันโรยแรง	ปรวงอ้อมอาบซาบนาสา
ทวนท่วงม่วงหมอนทอง	อีกกร่องรดโอชา
คิดความยามนิทรา	อุราแนบแอบอกอร
กลิ่นจมนครุ่นครุ่น	เรียกส่มฉุนใช้นามกร
ทวนถวิลกลิ่นดมจน	ระอ้อนถ้อยร้อยกระบวน
พลับจีนจกด้วยมีด	ทำประณีตนาตาลกวน
คิดโอษฐ์อ่อนยิ้มยวน	ผดยั้งพลับยับยั้งพรณ
นัยหน่านำเมล็ดดอก	ปล่อนเปลือกปอกเป็นอัศจรรย์
มีอไครไหนจกทัน	เทียมเทียบที่ผสมนาง
ผดเกตุพิเศษสด	โอชารสล้ำเลิศปาง
คำนึงถึงเฮอร์บาง	สงกตเส้นขนเม่นสอย
ทับทิมพริ้มตราตรู	ใส่จากตุตทุเม็ดพลอย
สุกแสงแดดจกย้อย	อย่างแหวนก้อยแก้วตาชาย
ทุเรียนเจียนตองปู	เนอิตตุเหลื่องเรื่องพราย
เหมือนสีฉวีกาย	สายสวาทพทศกิด

กลางสาตแสงวงเนือหอม	ผลงอมงอมรสหวานสนิท
นลินีพลางทางเพ่งพิศ	คิdiamสารทยาตรามา
ผลเงาะไม่งามแะ	มด่อนเมล็ดและเหลือบัญญา
ทวนเห็นเช่นรจนา	จำเจ้าเงาะเพราะเห็นงาม
สละลำแสงผล	คิดลำตันแน่นหนาหนาม
ท่าทมิ ปมปั่นกาม	นามสละมละเมตตา

มีบทเห่ควณเข้ากับนักขัตฤกษ์อีกบทหนึ่ง แต่
จะขออัญเชิญพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีบทเดียวสำหรับเห่ถวายเวลาลอย
พระประทับ และเห่กระบวนพระกลืนพยุหยาตราดั่งต่อไปนี้

เห่ชมโฉม

พิศพัคตร์พัคตร์ผ่องผุด	งามบริสัทธิ์เล่ห์จันท
พิศเนตรเนตรยิ่งศร	รอนจิตชาลาเหลือคม
พิศขนงวงดั่งวาด	นาสิกผาดพองามสม
พิศปรางปรางนำชม	ปรางทองเปรียบไม่เทียบทัน

พิศโชนัฐโชนัฐแล่ม ยามย่มแย้มเห็นไวพจน์
คำขลยยับเป็นมัน ผันปากเขื่อนเขื่อนอายองค์

พิศกรรณกรรณบางเรียบ ดันทัดเทียบกลีบบุษบง
พิศคอคกระหง ทรงงามสรรพรับองค์

พิศถันถันเต่งต้ง ตูตจดังตอกปทุมมา
คล้ายคล้ายชายไฉยนา นำใคร่ต้องลองเลียมลอน

งามกร่อนโอนหัตถ์ งามนวลท้นชานวล
กริดกรายชายกระบวน ชวนใจพินมัตหมาย

เวยอ่อนท่อนเพลากลม สูงต่ำสมพอควรกาย
ผิวผ่องดังทองพราย สายสัดสวาทบาดตาเรียม

พิศพัคตร์ตลอดบาท งามผุดผาดหาไหนเทียม
ยามต่อน้องอายเหนียม เรียมรักเจ้าเท่าชีวิต

กล่าวคำช้าอ่อนหวาน เพาะเปรียบปานเพลงดนตรี
เสนาะเสียงเจ้าพาที จับจิตจงปลงฤทัย

พินพินพินพินมา มาแคล้วคลาดบังเอิญไป
แม่นได้เจ้าทรมไวย ไม่เห็นห่างร้างรักเอย ฯ

เพลงยาวของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์อีกสามบท กล่าว
กันว่า เป็นบทที่เหลือมาบางบทจากกรุงศรีอยุธยา ดังนี้

บทที่ 1

สงวนรักฤมาหักการมณห์วน
ไม่รักหน้าเลยว่หน้าจะหมองนวล
มาทำดวงล่อลึงให้ลมชาย
ไม่รักเนื้อเชือเช่นว่าเป็นหญิง
ช่างทงสัจเสียกระไรน้ำใจหาย
พินหลงเชือลมแท่งมงาย
ไม่หมายเลยว่าน้องจะทองแดง
ตระกลหงสย้อมประจงแต่โบกเขเวศ
ตามเพศพิไลยที่เคยแสง
มิรู้กาผ่าพวงศัมาลงแปลง
เข้าปลอมแหล่งแฝงเล่นไม่เห็นรอย
แต่ทราบเรื่องแสนเคืองระกายอก
ปมนำตาจะตกลงผอยผอย

ช่างแต่รักเสียได้ให้ขาดลอย
 ฤาเห็นคลาคล่ำแล้วจึงคล้อยเสกขี
 ไม่รู้เลยว่าจะละอาลัยล่อง
 นีสบช่องฤาจึงบากกระเบะหนี
 เออกระนั้นเจียวใจกระษัตริ
 เป็นราคะมัวมิดไม่ยักยาว
 แต่แรกเริ่มหวังรักเป็นพักผล
 กลับวิกลเป็นพาลกระแซงฉาว
 ทำเสียมเจียมประจบจะกลบขาว
 ไม่พักขาวก็เป็นช่อง^ขซ่อน^ขร้องเอง
 จะบีบควั่นกันไฟไว้ได้ฤา
 เมื่อปลายมือก็จะเพราะอยู่โหน่งเหง่ง
 ฝนตกกางคอกก็สับเพลง
 อีงอ่างก็จะแก่ง^ขขึ้น^ขเต้นปลิว
 นิจจาจิตเจ้าไม่คิดถึงความหลัง
 ฝน^ขต^ขจ^ขก^ขอย^ขละ^ขห้อย^ขหิว

นึกถลุมถาจึงล้มลงเป็นทิว
 แล้วทำกรวพาลโกรธก็จ้นเจียม
 สาระพันพิไรพ้อกระทบทับ
 นิจจากลับใจได้ไม่อายเหนียม
 จะว่านักก็เป็นจักกระตือรือร้น
 เหมือนทำเนียมข่มเขาให้โดยอม
 ด้วยเจ้ามีที่หวังมาตังโง
 ทั้งรูปโหน่งหน้าवलควรถนอม
 อันรูปพิพาลจะชั่วมัวมอม
 ไม่เหมือนหม่อมมิตรใหม่ที่ใจจง
 วิชาดีมีทรัพย์เขานับถือ
 กระนั้นถาหม่อมแม่มีแร่หลง
 ข้างหม่อมลูกเล็กก็ได้พลอยชะลวยลง
 พิศวงหวังสวาค์ไม่ขาดแล
 ประเดียนนี้แต่เพียงเห็นเอียงเทห์
 สมคะเนแล้วกระมังทั้งหม่อมแม่

เห็นเฟื่องฝาน้ำผากเหมือนปากแตร

ที่^๕นแพหม่อมพ่อเป็นหอมาม

เสียแรงรักน้อยฤฯหักให้เห็นใจ

ช่างเช็ดหน้า^๕ขึ้นได้ไม่เช็ดขาม

อันหญิงชั่วไม่กลัวจะกวนความ

มีแต่ทรัพย์ก็เอาทามไว้กับตัว

เห็นสมสฤฯิตเสียแล้วเจ้า

โชคแขนงเสียเถิดเราประเทิมชั่ว

แต่เริ่มรักจักเล่นไม่คิดกลัว

เพราะหลงมัวว่ารักไม่หักตาย

แต่เช่น^๕นอย่าง^๕นสัก^๕ก็หน

ไม่ทราบกลดอกจิ้งงเหงาฉงาย

พึงรู้เช่นว่าเจ้าเล่นมาหลายราย

เมื่อคิดหมายตัวเจ้าเหมือนเต่าเลน

ทำล่อล่อจ้อจกแล้วหลหนี

จนไม้ตรีพีค่างระคายเขวน

ไม่ยื่นคำทำงานพอกลอนเกลน
ก็จะแปลนไปโยให้กันฤา
ถึงเสียรู้ครุใจไปวันหน้า
มิใช่ว่าหญิงสิ้นแผ่นดินฤา
แต่เช่นนั้นน่าจะมีเมื่อปลายมือ
จะจคซื้อใส่ใจไว้เจียว เอย ะ

เจ้าฟ้ากุ้ง 34 คำ

๑
บทที่ 2

เห็นจริตบิดเบือนทำเชื่อนเฉย
ประหนึ่งพึงพบปะกันประเปรย
ถ้าที่เคยยังมีคั่นก็ควรเป็น
แต่เวียนหวังตั้งใจบำรุงรัก
สักเท่าไรมาแล้วไม่เล็งเห็น
เหมือนทารกจะให้ น้ำตากระเด็น
ฤาเช่นหลังยังน้อยไม่หน่าย

ไอ้เสียแรงแบ่งจิตมาอยู่เพื่อน
 มาอิงเอือนอกเอือนี่เป็นไหน
 รักน้องน้องหน่ายอาลัยไกล
 มีแต่โหยให้ชำระกาย

แสนกรรมระทมทรวงกังศรพิษ
 มาต้องติดอยู่ไม่รู้หาย
 สักแสนยากก็ไม่ยาใจสบาย
 แแต่กายหน้านอนร้อนอารมณ์รุ่ม
 ขอเชิญเป็นโอสถสุรามฤต
 มาดับพิษศรเศร้าที่ทรวงชุม
 ดั่งทองฟ้าพลาหกเข้าปกคลุม
 จุ่มมิคบิดดวงทิพากร
 เจ้าคือไทเทวศักดิ์คาคิเรก
 ขจัดเมฆเสียให้หมดมลทินก่อน
 เหมือนชุบช่วยชีวาให้ถาวร
 อย่าไถ่รอนรักร้างภิรมย์แรม

รักน้องเป็นน้องสนองพัคตร์
 อย่าปลุกรักแถมระกำหนามแหลม
 ฤจะเกียจอยู่ด้วยเกียจว่ากลแถม
 ไม่แย้มเยื่อนถ้อยแต่หัวที่
 นีรับรักนี้ฤผลักให้พลันแยก
 ออกจะแตกเสียด้วยน้องทำหน่ายหนี
 แต่คอยฤบัติญาณเป็นปานปี
 เออกระนั้นฤจะนับว่าคำควร
 เห็นใครเป็นจะใครถามข่าวถึง
 แล้วอ้างกลัวคนจะเสสรวล
 จึ่งสู้หนึ่งมิได้ติงวาจาครวญ
 อยู่ในใจรวนรวนด้วยแรงตรอม
 จะหลับนอนกินอยู่ไม่ปกติ
 เห็นตัวนิม้งฤจนไผ่ผอม
 ทงผิวหน้าผ้าทับจับหมองมอม
 ตรอมสวาดิมิได้เข้าตักำทุเลา

ถึงวันนั้คคอยน้องเห็นผืนนั้ค
 ทุกข์ถันถันนั้คกอด้งยกเขา
 ตั้งแต่เที่ยงจนตะวันเสียงลับเงา
 คอยเปล่าคิดแปลกฤไทยกรัน
 เมื่อยามหนาวคราวน้องขึ้นพระบาท
 ใจจะขาดเสียด้วยร้างภิรมย์ขวัญ
 แสนละห้อยคอยหาร่ำจาบัลย์
 นับวันคอยวันถวิลเชย
 วิตกนั้คกลัวจ้กระหกระเหิร
 จะเกินไพรกระไรหนาน้จจาเอ๋ย
 จะต้องลมระบมแตกแผ่กระเบย
 เสียตายพั้กตร้เคยผ่องจะหมองมล
 ไม่เคยป่าเห็นป่าจะลงโลก
 อิงอุโฆษเสียงสัตว์ในไพรสณฑ์
 จะวังเวงวิเวกว้นั้คระมล
 ยิ่งคำร้ก็ยิ่งร้นฤไทยแทน

กรันได้ข่าวขนิษฐาว่ามาถึง
 ปานประหนึ่งได้ทรัพย์สินนับแสน
 กากะพอกบอกข่าวเมื่อคราวแกลน
 แสนเผอิญมิได้เชิญก็เชื่อนมา
 พอเห็นพักตร์พบพักตร์แล้วทำเมิน
 ต่อร้องเกริ่นเจ้าจึงกราย^๕ขึ้นมาหา
 ขอบคุณแบ่งบุญให้โมทนา
 ได้ตั้งอาภรณ์แก้วประดับกัณ
 ติใจด้วยได้กำนัลปาก
 เป็นของฝากพิเศษสมเห็นกมลสัน
 ที่ความเศร้าก็ทุเลาลงครันครัน
 จะ^๕ขันชายพักตร์ก็ผ่องพอ
 เปลืองปลดหมดผ่อง^๕บัดใหม่
 สำราญใจวัน^๕นั้น^๕นั้น^๕หนักหนอ
 ประมาณรักก็ว่ารักไม่รือ
 แล้วเพียงใจอยู่^๕ว่า^๕ต่อจะรวนเร

ไม่ทันถึงกิ่งเคื่อนก็เหมือนกิด
 เห็นไม่บิตใจแห่งทำแสร้งเส
 ถึงชะลามาหาท้องชะเล
 จะเททั้งคิ่งทอดก็หยั่งทัน
 อันน้ำใจ^๕ยากจะหยั่งถึง
 เห็นเหลือคิ่งจะถึงหมายด้วยสาย^๕สน
 จึ่งร้อนใจเจ็บใจอยู่จาบัลย์
 สุกกระสันกำศรดสลายทรวง
 บรรดาทุกข์ที่ได้ทุกข์มาแต่หลัง
 ก็ยังย่อมอยู่ยังไม่ใหญ่หลวง
 ทุกข์ใครในภพแผ่นท่งปวง
 ไม่ตวงเท่าทุกข์^๕พครั้ง^{๕๕}นี้ เอย ฯ

บทที่ 3

ปางพื้มาตสมานสุมาลย์สมร
 คังหมายดวงหมายเคื่อนดารากร
 อันลอย^๕พันอัมพรโพยมพราย

แม้นพิเคราะห์ได้ในเวหาสน์
 ถึงจะมากก็ไม่เสียซึ่งแรงหมาย
 มิได้ชมก็พอได้คำนินชา
 เมืองหมายรัศมีพิมานมอง
 นิสัยหมายที่จะมาดสุมาลย์สมาน
 สุกหาญที่จะเหิรวาหาสน์ห้อง
 สุกกึกที่จะเข้าเคียงประคอง
 สุกสนองใจสนิทเสน่หกัน
 โอ้แต่ในนับทวีแต่ทวศ
 จะต้องนองชลเนตรกันแสงคล้าย
 จะแลลับเหมือนหนึ่งดับเดือนตะวัน
 เมื่อเลี้ยวเหลี่ยมสัตว์ตณทัณฑ์คุณธ
 ยิ่งกะเนียงยั้งนานจะเห็นพักตร์
 จួយจุกรักแล้วก็ทอดดูไทยถอน
 ไม่เห็นกามว่าจะนำให้ไกลกร
 ไม่เห็นรักว่าจะรอนให้แรมโรย

ออกเอยเมื่อได้เคยประโลมเล่น
 ครันห่างเห็นแล้วก็ตั้งแต่เตือนไทย
 ยามดำเนินเดินดินอาครุโดย
 ก่นแต่โกยกอบทุกซ่มาทักกาย
 จะผ่อนผันนั้นใครก็ใช้ที่
 อันนับปีแต่จะเรีสร้างหาย
 จะอาครุแต่ผู้เดียวอยู่เปลี่ยวกาย
 มิได้วายความฉวีที่จินตนา
 แสนเทวศสุดทวิ^๕ครงนเอย
 ไม่เห็นเลยว่าจะน้อยวาสนา
 แต่ปางไกลแสนอาไโดยทุกเวลา
 ครันคิดมาไม่เห็นหน้าแล้วอวรณ์
 แสนรักจะร่วมเรือนเหมือนนบุหร่ง
 ที่พิศวงภาณมาศประภัสสร
 เมื่อเลี้ยวลับศิ^๕รินลงรอนรอน
 สุดอวรณ์ที่นกยูงจะม่งปอง

แสนวิตกเหมือนกระต่ายที่ไผ่ผ่น
 แสงพระจันทร์งามจรเวหาสน์ห้อง
 พระจันทร์อยู่สำราญวิมานทอง
 ฤจะปองใจหมายกระต่ายทอง
 สงสารอกกระต่ายบ้านักษาชาติ
 จะวายชีวาตม์ดับชีวิตด้วยพิศวง
 แสนคะนึ่งถึงเสนห์ที่จำนง
 ก็เหมือนนอกกระต่ายทองที่หลงเดือน
 โอ้สุดคิดสุดฤทธิ์เห็นสุครัก
 เพราะตำพักตร์ไม่มีศักดิ์เสมอเหมือน
 ใครจะช่วยบำรุงรักช่วยดักเตือน
 โอนับเดือนก็จะกลับไปนวัน
 ถึงจำจากเพราะวิบากให้วิบัติ
 ขอกอดศสัย์ไปจนสิ้นชีวาสัญ
 ได้ตั้งใจมิตรจิตคิดผูกพัน
 ขอหมายมั่นกว่าจะม้วยชนมาน

ถัดพิชิตไปสวรรค์ชั้นใดไหน
 ขอตามไปร่วมทิพย์พินาสมาน
 ทุกมหันต์มหารณพเอนกนาน
 จนสู่สถานทีสถิตนิพพานเมือง
 โอ้ชาตินี้เห็นน้อยแล้วความสุข
 จะแสนทุกข์สุดโทมนัสเนื่อง
 สุดปลุกใจล้าใจให้โศกเปลือง
 ยิ่งครุ่นคิดแล้วก็เกรืองทวิกรวณ
 เมื่อเวลามานำราศให้เข้าครัก
 สงวนศักดิ์ไว้ให้งามเถิดทราวมสงวน
 คิดเสียมเจียมพัคตร์แต่พอควร
 ใครสงวนไม่เท่านวสงวนกาย
 เห็นสุดถวิลสุดสิ้นบุพเพนิวาส
 ที่มุ่งมาดมิไค้สมอารมณ์หมาย
 เจ็บจิตคิดจะวางชีวาวย
 ก็เสียกายด้วยอาไถยมิได้ลา

เชิญสำราญเกิดเมื่อย่าหมองพักตร์
 จงคงศักดิ์คงสถิตในยศลา
 ต่อเมื่อไรวันกำหนดมรณา
 ขอเห็นหน้าเสียสั๊กหน้อยพอชื่นใจ
 อย่าเสียแรงที่มุ่งบำรุงรัก
 มาตสมักรหมายสมานพิศไสม
 ใต้เห็นหน้าแล้วจะลาชีวาไฉน
 จะอวยโอษฐ์ให้อโหสิกรรมกัน
 ถึงอยู่ไกลก็เหมือนใกล้เพราะใช้คู่
 มีไค้ชุ่มฉ่ำใจมโหฬารขวัญ
 เห็นสนับนุญแล้วในเบื้องประจวบ
 ขอหมายมั่นนุญเบื้องบรรพ
 แม้นกุศลเราสองเคยร่วมสร้าง
 ขอร่วมห้องอย่าได้ห่างเสน่หา
 เสี่ยงผลที่ได้เพิ่มบำเพ็ญมา
 ขอร่วมชีวาร่วมวางชีวาวย

เกิดโทษขอให้ไถ่ถอนอมพักตร์
 ความรักอย่าได้ร้างอารมณ์สลาย
 รักนุชอย่าได้สุดเสน่ห้คลาย
 ขอสมหมายที่เข้ามาตสมาทาน
 อันสาราบาราศบำรุงคิด
 จากฤๅไฉนโดยสุจริตสาร
 พยายามตามสัตย์ปฏิบัติญาณ
 พอแจ้งการที่กำมในกาย เอย ฯ

เจ้าฟ้ากุ้ง 46 คำ

ถ้าจะลำดับปีพระชนมายุในพระชีวิตที่ทรงดำรง
 พระเกียรติยศและทรงได้รับเคราะห์กรรม รวมทั้งงาน
 พระนิพนธ์วรรณคดี มีหลักฐานดังต่อไปนี้

ปีพุทธศักราช 2276 ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า ฯ
 กรมขุนเสนาพิทักษ์

ปีพุทธศักราช 2278 เสด็จหนีพระราชอาญาออก
 ผนวช

ปีพุทธศักราช 2279 ทรงนิพนธ์นันโทปนันทสูตร
คำหลวง (ระหว่างผนวช)

ปีพุทธศักราช 2280 ทรงนิพนธ์พระมัลลยสูตร
คำหลวง (ระหว่างผนวช)

ปีพุทธศักราช 2284 ดำรงพระยศเป็นกรมพระราช
วังบวรสถานมงคล

พระนิพนธ์ที่เหลือสืบมาถึงเราท่านได้พบเห็นได้แก่

1. บทเห่เรือ 4 บท
2. บทเห่เรืองากาก 3 ตอน
3. บทเห่สังวาสและบทควณ้อย่างละบท
4. กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโคก
5. กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง
6. ดิลินันโทปนันทสูตรคำหลวง
7. ดิลิตพระมัลลยคำหลวง
8. เพลงยาว

ข้อที่น่าสังเกต เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ กรมขุนเสนา
พิทักษ์ กับเจ้าฟ้านเรนทร กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ แต่แรก

ไม่ทรงปรองดองกัน ในฐานะลูกพี่ลูกน้อง ด้วยเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ทรงเกรงว่าเจ้าฟ้านเรนทรจะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึงคิดหาทางกำจัด ถึงวันสุดท้ายที่ลอบพ่นด้วยพระแสงดาบใกล้ทวารในพระราชวังที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงประทับและประจวร แต่บั้นปลายพระชีวิตของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์กลับมีวชิระวิบัติประจวบกัน มีทั้งส่วนที่เป็นศัตรูและเกอภูถักกัน ในด้านเคราะห์กรรม ก็คือการกล่าวหาของเจ้าสามกรม เจ้าฟ้าเจ้าน้องร่วมพระราชบิดาต่างพระมารดา ทำให้พระชีวิตที่กำลังรุ่งโรจน์ต้องอับแสงลงฉับพลัน เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์มีพระชนมเพียงสี่สิบพรรษา ถ้าไม่ทรงได้รับเคราะห์กรรมเสียก่อน ในปีพุทธศักราช 2298 ก็จะได้เสวยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาสืบสนองสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งเสด็จสวรรคตด้วยพระโรคชราภาพ เมื่อปีพุทธศักราช 2301 ในปีที่พระวิสุทธิวงศาจารย์กลับจากลังกาทวีป ในคราวที่พระสงฆ์ออกไปลังกาทวีปเป็นชุดที่สอง คุณธนิต อยู่โพธิ์ ได้บันทึกไว้ว่า เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (รวมทั้งเจ้าฟ้าสังวาล) สันพระชนม์ใกล้เคียงกันระหว่างวันแรมสองค่ำถึงวันแรมห้าค่ำเดือนเก้า

ปีกุนลัปตศก พุทธศักราช 2298 และกล่าวว่า “พระราช
อิสริยยศอันรุ่งโรจน์ และพระราชอาญากรรมอันเป็น
มหันตโทษ ซึ่งเจ้าฟ้าพระองค์นั้นได้เสพลงกีดดับสูญไป
ตามกระแสชีวิต... อดีตกาลอันมีมัวได้ปิดบังให้เราลืม
เหตุการณ์เหล่านั้นเสียสิ้นโดยไม่มีใครนำใส่ใจ แต่สิ่งที่
ยังทำให้เราพากันรำลึกได้ และยังต้องรำลึกถึงเจ้าฟ้า
พระองค์นั้นด้วยความเคารพยกย่องเป็นอย่างยิ่ง ก็คือ
วรรณกรรมอันเลิศของพระองค์ ซึ่งทรงนิพนธ์ขึ้นไว้ด้วย
พระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพ” คำของคุณอนันต์ อยู่โพธิ์
เป็นการยกย่องพระเกียรติงานพระนิพนธ์วรรณคดีอยู่แล้ว

และเพลงยาวทนมเล่นกันแต่กรุงศรีอยุธยา
แพร่หลาย และมายับยงชวคราวที่กรุงธนบุรี พอลง
กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็เฟื่องขึ้นอีก เช่นเพลงยาวรบ
พม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่
เพลงยาวนิราศว่าด้วยครั้งไปวางตราเป็นเจ้าเมืองตรังของ
พระยาตรัง เพลงยาวพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระ

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพลงยาวว่าพระมหาเทพ (ปาน)
 ของพระมหามนตรี (ทรัพย์) เพลงยาวฉลองสระน้ำ
 บางโสมต และเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติของคุณพุ่ม
 เพลงยาวจดหมายเหตุ เรื่องกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทรง
 ประสูติ ของคุณสุวรรณ เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี (หมื่น
 พรหมสมพัทธ์) และเพลงยาวอิศริยาภินิหารของหม่อม
 เจ้าอิศริยาภินิหารเป็นต้น

เพลงยาวของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ยังมีอีกหลายตอน
 ที่ยังมีหลักฐานปรากฏอยู่ นอกจากนั้นก็มีภาพยี่ห้อโคลง
 นิราศธารโศก ภาพยี่ห้อโคลงนิราศธารทองแดง เจ้าฟ้า
 ธรรมาธิเบศร์ต้องตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไป
 นมัสการพระพุทธบาทแทบทุกปี ทรงมีโอกาสดพระนิพนธ์
 ได้ ใช้ธรรมชาติตามทางเสด็จและสิ่งสารพัดประกอบคำ
 บรรยายทางบก ทางน้ำกบบรรยายทางน้ำ เมื่อผนวชอยู่ก็
 ยังนิพนธ์หนังสือประเภทคำหลวง เช่นนันทโศภนันทสูตร
 คำหลวงและพระมาลัยคำหลวงได้

ที่กล่าวว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ต้องพระราชอาชญา เพราะเจ้าสามกรมเจ็บใจที่พระองค์บังอาจเรียกข้าในกรม (พวกเจ้ากรม) ไปเขียนเป็นมูลเหตุสำคัญในการที่ทรงได้รับพระเคราะห์ร้ายถึงสิ้นพระชนม์ชีพ เรืองนเป็นกรณีหลังความจริงเจ้าสามกรมมีความชิงชังเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์มาก่อนแล้ว เกรงจะได้ราชสมบัติ เพราะเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทั้งทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชด้วย เช่นเดียวกับคราวที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ทรงหวาดระแวงเจ้าฟ้านเรนทร (เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) เจ้าสามกรมผู้ชอบคิดการใหญ่อยู่ตลอดเวลา จึงพยายามกำจัดเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เสีย เมื่อไม่มีเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เป็นก้างขวางคอ ต่อเมื่อสมเด็จพระราชบิดาเสด็จสวรรคตจะได้กระทำการสิ่งที่พวกตนหมายไว้ได้ ด้วยรู้สึกว่าเป็นเจ้าฟ้าอุทุมพุกดี เจ้าฟ้าเอกทัศก็ดี ไม่มีความสำคัญอะไรจะเกรงกลัว แต่เจ้าสามกรมมันแม้จะมีส่วนร่วมหัวคิดเพื่อทำการใหญ่ และใช้เวลาอันยาวนาน ในที่สุด

ก็หาสำเร็จไม่ ทั้งได้แตกคอกันเอง ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ว่า เจ้าสามกรม คือ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสวกัดต่างก็จะตั้งตัวเป็นกษัตริย์สองสามผู้คน จะชิงราชสมบัติกันเอง

เมื่อเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เสด็จทวงคตแล้ว ในบรรดาเจ้าต่างกรมที่เป็นราชวงศ์ผู้ใหญ่ในเวลานั้น คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งมีบทบาทชีวิตเข้มๆ หลังจากเสียกรุงอีกมากมาย ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่าได้ตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ที่เมืองพิมาย มณฑลนครราชสีมา เรียกกันว่า เจ้าพิมาย ด้วยเมืองพิมายแต่เดิมเป็นเมืองหงซุนกับเมืองนครราชสีมา เมื่อไปตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองนั้น จึงเรียกว่า เจ้าพิมายแทนอิสริยยศเดิม

ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้นเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ตำแหน่งวังหน้าเสด็จทวงคตไปแล้ว พระมหาอุปราชยังว่างอยู่ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ก็ล้มตายไปอีก

สองคน เช่นเจ้าพระยาราชภักดีสมุหนายก และเจ้าพระยา
 ราชนายกกว่าทักลาโหม แต่เมื่อมีตัวตายก็มัวตัวแทนซ่อมขึ้น
 มาได้ โดยไปรดฯ ตั้งพระยาราชสุภาวดี บ้านประตูจีน
 ให้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชาว่าที่สมุหนายก พระยาอรรณ
 ไตรโลก บ้านคลองแกลบ เป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี
 ศรีสมุหพระกลาโหม

แต่สำหรับตำแหน่งมหาอุปราชที่จะตั้งซ่อมขึ้นใหม่
 พระราชโอรสที่เหมาะสมในเวลานั้น มีอยู่สองพระองค์ คือ
 เจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิต และเจ้าฟ้าเอกทัศ
 กรมขุนอนรักษ์มณฑริ ในฐานะที่กรมหมื่นเทพพิพิธเป็น
 พระราชวงศ์ผู้ใหญ่ดูแลภายในพระราชฐานต่างพระเนตร
 พระกรรณ และมีความรับผิดชอบในตำแหน่งหน้าที่สำคัญ
 คล้ายหัวหน้าข้าราชการในพระราชสำนัก ได้ตระหนัก
 ถึงการที่จะส่งเสริมสนับสนุน เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์
 โดยเฉพาะเจ้าฟ้าอุทุมพร ราชอนุชาของเจ้าฟ้าเอกทัศ
 เห็นว่าเหมาะสมแก่ตำแหน่งพระมหาอุปราช ด้วยทรงมี
 พระสติปัญญาเฉลียวฉลาดอยู่ จึงได้ปรึกษากับว่าที่สมุห

นายก กับว่าที่กลาโหมทั้งสองคน เจ้าพระยาอภัยราชา
กับเจ้าพระยามหาเสนาฯ ก็เห็นชอบอยู่

เมื่อได้โอกาส กรมหมื่นเทพพิพิธจึงกราบบังคม
ทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ ว่าขอพระราชทานให้เจ้าฟ้า
กรมขุนพรพินิต ขึ้นประดิษฐาน ณ ที่พระมหาอุปราช
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จะได้บำรุงรักษาแผ่นดิน
ต่อไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ทรงพระราชวินิจฉัย
เห็นชอบในพระราชหฤทัย แต่ยังมีได้ตรัสพระราชทาน

ข่าวเรื่องการที่จะสถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต
ขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช เป็นที่ทราบกันทั่วพระราช
ฐาน แต่แทนที่เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตจะทรงปดียินดี ตรง
กันข้าม ได้รับทำเรื่องกราบทูลพระกรุณาขอปฏิเสธ
โดยอ้างว่าตำแหน่งนั้นควรจะได้กับสมเด็จพระเชษฐา จึงจะ
สมควร

ในพระราชพงศาวดารกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศ ได้มีพระราชโองการตรัสว่า “กรมขุนอนรักษ์
มนตรีนันไฉไลเชลา หาสติปัญญาและความเพียรมิได้

ถ้าจะให้ดำรงฐานาคักมหาอุปราชสำเร็จราชการกิจทั้งนั้น
บ้านเมืองก็จะเกิดภัยพิบัติภัยเสีย เห็นแต่กรมขุนพร
พินิต กอปรด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาดหลักแหลม สมควร
จะดำรงเขตแดนตรครองสมบัติรักษาแผ่นดินสืบไปได้ เหมือน
ดังคำปรึกษาท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวง”

พระราชโองการนี้ เป็นพระราชโองการอันเฉียบ
ขาด พร้อมกับดำรัสสั่งให้กรมขุนอนุรักษมนตรีออกไป
ผนวชเสียด้วย

เหตุการณ์ในสองแผ่นดินนี้ตรงกันข้าม รัชสมัย
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช พระมหา
อุปราชทรงสนับสนุนให้เจ้าฟ้านเรนทรวิเศษเป็นรัชทายาท
ดำรงเขตแดนตรครองสมบัติรักษาแผ่นดินต่อไปในเมื่อสมเด็จพระ
พระราชบิดาเสด็จสวรรคตแล้ว แต่เจ้าฟ้านเรนทรวิเศษ
ประสงค์ ได้เสด็จออกผนวชเสีย เมื่อจะทรงแต่งตั้งผู้อื่นใด
พระองค์จะได้ไม่เป็นทกตขวาง

ครั้นมาถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กรมหมื่นเทพพิพิธสนับสมุหน
กรมขุนพรพินิต ตอนแรกกรมขุนพรพินิตไม่ยอมรับ แต่
ต้องเป็นผู้รับโดยพระบัญชา ผู้ออกผนวชกลับเป็นสมเด็จพระ
พระเชษฐาเพื่อที่จะมิให้เป็นเครื่องกีดขวางคนละอย่างกับ
เจ้าฟ้านเรนทร์ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีไม่อาจขัด
พระราชโองการได้กลัวพระราชอาญาก็ต้องจำพระทัยทูลลา
ไปผนวชประทับอยู่ที่วัดละมุด⁽¹⁾ ปากนั้น ครั้นแล้วสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็โปรดฯ ให้กระทำพระราชพิธีอุป
ราชาภิเษก ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท อัญเชิญเจ้าฟ้า
อุทุมพร กรมขุนพรพินิตเถลิงถวัลยราชย์ ณ กรมพระราช
วังบวรสถานมงคล แต่มิได้เสด็จไปประทับ ณ วังหน้า
เจ้าฟ้าอรรณิเบศร์เคยประทับอยู่ก่อน วังจันทร์เกษมจึงเป็น
ที่ประทับของเจ้าฟ้าอรรณิเบศร์ ตำแหน่งพระมหาอุปราช

(1) วัดละมุดน่าจะเป็นวัดครุฑในคลองสระบัว แต่ว่าวัดครุฑคือวัด
ขวิดเดิม ทำให้การชาวกรุงเก่าว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าเอกทัศทรงสร้าง
น่าจะทรงบูรณะปฏิสังขรณ์เมื่อเสด็จเสวยราชย์ แล้วเปลี่ยนชื่อวัด
ครุฑเป็นวัดละมุด ตามพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
ทั้งนี้เป็นเพียงความเข้าใจของผู้เขียนแต่ผู้เดียว

เป็นองค์สุดท้ายดังกล่าวมา โดยเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต
เสด็จประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกระต่าย ตามที่เคยประทับ
อยู่ก่อนนั้น

พระตำหนักสวนกระต่าย ว่าที่ตงอยู่นอกกำแพง
พระราชวังไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ หลังวัดพระศรี
สรรเพชญ์ ก่อเป็นตึกขาวสี่เหลี่ยม บริเวณพระตำหนัก
มีสระ ๆ หนึ่งเรียกกันว่าสระระซัง น่าจะเป็นสระน้ำ
สำหรับใช้ภายในพระตำหนัก

เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรภุกยกขึ้นเป็น พระมหาอุปราช
ก็ยอมก่อให้เกิดศัตรูแผ่นดินสืบต่อไปอีก ศัตรูดังกล่าวก็คือ
เจ้าสามกรมมนเอง สำหรับเจ้าฟ้าเอกทัศผู้เป็นสมเด็จพระ

พระเชษฐาธิราช แม้จะไม่พอพระทัย แต่ทรงกลัดเกรง
สมเด็จพระราชบิดามากกว่า เมื่อให้ออกผนวชก็ประทับอยู่
ที่วัดสมณดินนั้นเป็นปกติ ไม่ปรากฏมีความเคลื่อนไหวประการ
ใด แต่ในพระทัยจริงอยากเป็นพระเจ้าแผ่นดินครองกรุงศรี
อยุธยา หากติดขัดอยู่ที่พระอนุชาว่ามพระอุทร จะคิด
ชิงชังอย่างใด ก็ไม่ปรากฏเลยเกิดไปถึงประทุษร้ายเอา

ชีวิต ผิดกับเจ้าสามกรมเวลานั้นต่างองค์ต่างสองสามศักราช
พรรคพวกไว้อย่างนั้น เพราะแต่ละองค์คิดจะเป็นใหญ่ด้วย
กันทั้งนั้น แม้แต่กรมหมื่นจิตรสุนทรผู้รับราชการสนอง
พระเดชพระคุณอยู่ใกล้ชิดเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ก็ยัง
ไม่วายที่จะคิดการใหญ่ไว้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดฯ ข้างเผือกเช่น
เดียวกับสมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงถือว่าข้างเผือกมีค่า
ควรเมืองเพราะเป็นที่ประทับบุญญาบารมี แต่ในรัชสมัย
ของพระองค์จำเป็นต้องปล่อยข้างเผือกเสียเชือกหนึ่ง เนื่อง
ด้วยกรมหมื่นจิตรสุนทรทูลถว้ถึงนั้น ได้กราบทูลพระ
กรุณาว่า พระบรมจักรพาฬหัตถ์นั้นงายาวออกให้จำเริญ
เข้าไปเกือบถึงไส้างอยู่แล้วเกรงว่าจะล้มเสีย จึงดำรัสว่า
พระองค์จะเอาไปถวายพระพุทบาท แล้วปล่อยไปบำ
พระบรมจักรพาฬหัตถ์ แต่เดิมเป็นข้างงาสนคล่องได้ทำบำ
เมืองนครศรีธรรมราช

และเมื่อถึงคราวเสด็จพระราชดำเนินไปสมโภช
พระพุทบาท จึงโปรดฯ ให้เอาข้างต้นพระบรมจักรพาฬ

หัตถ์นั้นไปด้วย การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนั้นได้เสด็จ
ประทับแรมอยู่ที่ท่าเจ้าสนุกสามวัน แล้วทรงพระวอขึ้นไป
ที่ตำหนักท้ายพิภพ รุ่งขึ้นเพลเช้าให้ทำเครื่องสดผูกข้างต้น
พระบรมจักรพาฬ แล้วเสด็จขึ้นมณีสการพระพุทธรูปาท
ทรงพระราชอุทิศถวายข้างต้น แล้วให้ปล่อยไปทางธาร
เกษม ให้เวียนเทียนกระทำพุทธสมโภช แล้วเสด็จพระราช
ดำเนินกลับพระนครศรีอยุธยา

ธารเกษมมีพระตำหนักหนึ่งสร้างสมัยสมเด็จพระเจ้า
ปราสาททอง เพื่อเสด็จประพาสธารทองแดง ในรัชสมัย
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ น่าจะยังไม่ชำรุดทรุดโทรม
มีฉะนั้นจะต้องทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่ ด้วยพระมหา
กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา นับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้า
ปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเพท
ราชา สมเด็จพระเจ้าเสือและสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
ยกเว้นสมเด็จพระเชษฐาธิราช สมเด็จพระเอกาทศวงศ์
เจ้าฟ้าไชยและพระศรีสุธรรมราชา ย่อมทรงเป็นองค์เอก
อัครศาสนูปถัมภก คอยดูแลทำนุบำรุงเจริญโดยมิได้ขาด

๕๔ ทงถิการเสด็จมัสการพระพุทฺธบาทเป็นราชกิจ และราช
 ประเพณี ๕๖ กถารทองแดงน ๕๗ เจ้าฟ้าอรรณโศเบศร์
 เมื่อคราวตามเสด็จพระราชบิดาไปนมัสการพระพุทฺธบาท
 ได้ทรงพระนิพนธ์นิราศชั้น ๕๘ อารทองแดงเป็นลำนำเล็ก ๆ
 สายหนึ่งอันเป็นทงพระตำหนักธารเกษม ซึ่งอยู่ในป่าลึก
 ขณะนั้น เป็นนิราศกล่าวชมสิ่งต่าง ๆ สารพัน นับตั้งแต่
 กระบวนเสด็จ เหล่าสาวสนมนางห้าม สัตว์ต่าง ๆ และ
 บรรดาแมกไม้ ขอนำแต่เพียงจบการชมนกชมไม้ และ
 แสดงตัวของคณูทรงนิพนธ์ไว้ในชั้น ๕๙

จบเสร็จชมนกไม้ ในแหล่งไพร่นัดสถาน
 หญิงชายฟ้าสำราญ ที่ผดอันวานแต่้มเขียน ฯ

จบเสร็จชมนกไม้ โคลงการ
 จบแหล่งไพร่นัดสถาน เกอนกวาง
 หญิงชายชื่นชมบาน ใจโลกย์
 ไครอ่านวานเต็มบ้าง ช่วยแต่้มเขียนลง ฯ

เจ้าอรรณโศเบศร์ ไชยเชษฐสุริยวงศ์เพียร
 แต่งไว้ให้สถิตเสถียร จำเนียรกาลนานสืบไป ฯ

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เจ้า	ทรงเขียน
ไชยเชษฐาสุริยวงศ์เพียร	เลศหล้า
แต่งไว้ให้สถิตเสถียร	ในโลกย์
จำเนียรกาลนานชั่ว	อ่านอ้างสรรเสริญ ฯ

เจ้าฟ้า หน่มน้อยราช	กุมาร
ธรรม์ อารังกลอนการ	ยวเข้ม
ธิเบศร์ วราสถาน	ไชยเชษฐ
สุริยวงศ์ ทรงโคลงเต็ม	แต่งไว้ว่านสงวน ฯ

เจ้าฟ้า เลิศลาโพธิ	สมภาร
กรมขุน หลวงพญากรวน	กราบเกล้า
เสนา นรวาน	ใจขึ้น ชมนา
พิทักษ์ รัชชาเจ้า	คำด้วยใจเกษม ฯ

จบ จบจอมโลกย์เจ้า	คั่นวัง
บ พิตรสถิตบัลลังก์	เลศหล้า
วิ ร่วงกาพย์โคลงหวัง	ชนโลก อ่านนา
บุรณิ พระโคลงเจ้าฟ้า	ธิเบศร์เจ้าจงสงวน ฯ

อักษรเรียบร้อยถ้อย	คำเพราะ
ผู้ ^{๒๒} อ่านสารเสนาะ	เรื่อย ^๕ ทร
ผู้ ^{๒๒} อ่านไม่เหมาะ	ตรง ^๕ เทิง ไปนา
ทำให้โคลง ^{๕๕} ทงน	ชั่ว ^๕ ข้าเสียไป ๖

อักษรสรรพค์สร้างข้าง	ชูปจาน
โคลงก็เพราะเสนาะสาร	แต่งไว้
ผู้ ^{๒๒} อ่านกลอนการ	พา ^๕ ขึ้นใจนา
ผู้ ^{๒๒} อ่านให้	ขัด ^๕ ข้องเสียโคลง ^(๑) ๖

จากภาพหล่อโคลงนิราศธารทองแดง

สุนทรภู่เมื่อตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ราชโอรส
วังหลัง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
เขียนนิราศพระบาทยังได้พรรณนาธรรมชาติ และมีถา
เกษมเกียวก้องอยู่ด้วย ซึ่งในรัชกาลนี้ทรงสถาปนา
พระมณฑปพระพุทธบาทขึ้นใหม่ สุนทรภู่ว่ามาถึงตอนนั้นว่า

(๑) ภาพหล่อโคลงประพาสธารทองแดงนี้ รวมทั้ง = ภาพหล่อโคลง
ประพาสธารโคก มีใน “ชีวประวัติเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์” ของ
ผู้เขียน และรวมทั้งนั้นไท่ปันันทสูตรคำหลวง, พิมพ์ไว้จบ
บริบูรณ์ด้วย โปรดอ่าน “ชีวประวัติเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์” ประกอบ

“กระทั่งถึงธารเกษมค่อยสว่างใจ

ต้นโศกทอดยอชวางอยู่กลางห้วย

พี่ก็ช่วยผูกขี้ผึ้งให้ห้าย

พวกผู้หญิงชิงขึ้นให้ห้ายไกว

สนุกใจร้องเตือนให้เพื่อนโยน

ตุ๋นทำนองนางในไกวชิงช้า

ตั้งสี่ตามูกอที่โรงโขน

แถววัลย์เปราะเคราะห์ร้ายพอสายโยน

ก็ขาดโหนดลงน้ำเสียงต่ำโครม”

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาล

ที่ 1 ทรงสถาปนาพระมณฑปพระพุทธบาทใหม่ ได้

ความจากพระราชพงศาวดาร ดังนี้

“พุทธศักราช 2328 ภายหลังจากที่ได้ชัยชนะจากสงครามพม่าครั้งที่สองแล้ว โดยที่เมื่อตีทัพพม่าแตกไปแล้ว เสด็จกลับมายังพระนคร จึงทรงพระราชดำริว่า เมื่อพม่า

ล้อมกรุงเก่าอยู่นั้น พวกจีนคลองสวนพลู⁽¹⁾ คบคิดกันขึ้นไปเอาเพลิงจุดเผาพระมณฑปพระพุทธบาทเสีย เอาเครื่องประดับที่เป็นเงินทองไปส้น และครึ่งแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ขึ้นไปทำ ก็ทำแต่หลังคามุงกระเบื้องถนนพระพุทธบาทไว้ ยังหาได้สร้างพระมณฑปขึ้นดังเก่าไม่ได้โปรดฯ ให้พระยาราชสงคราม เป็นแม่กองปรังตัวไม้เครื่องบนพระมณฑปไว้ แต่ยังไม่สำเร็จ จึงมีพระราชโองการดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จขึ้นไปเป็นแม่กองยกพระมณฑปพระพุทธบาท”

เรื่องพระบรมจักรพาฬพิทักษ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพระราชอุทิศถวายพระพุทธบาท แล้วให้ปล่อยไปทางธารเกษม ให้เข้าป่าเพื่อจะได้อยู่ตามธรรมชาติของช้างด้วยกัน แม้จะไม่ใช้บ้านครุฑธรรมราชอันเป็น

(1) ตำบลสวนพลู อยู่ทางทิศตะวันออกใต้วัดพนัญเชิงลงไป เป็นที่อยู่ของพวกจีนในสมัยนั้น ต่อไปก็เป็นที่อยู่ของพวกขอลันคาที่เรียกกันว่า “ตึกแดง” ต่อไปเป็นบ้านชาวอังกฤษ และบ้านญี่ปุ่นใกล้ ๆ กับเกาะเรียน กรุงศรีอยุธยายังมีพวกแขก พวกโปรตุเกส ฝรั่งเศส มอญ และกรีก (เจ้าพระยาวิชเยนทร์) หลายชาติหลายภาษา

ถิ่นเดิม แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จกลับ
พระนครแล้ว ทางนพระบรมจักรพาพหัตถ์ ก็ยังหาผู้นำใจ
ที่จะเข้าบ่าไม่ ได้เดินทางจากพระพุทธรบาทสระบุรีไป
เมืองลพบุรี แล้วนอนอยู่ริมศาลากลางนั้นเอง มีผู้คน
แตกตื่นมาตุงกันมาก กรมการเมืองลพบุรีจึงทำหนังสือ
บอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา แล้วสมุหนายกได้กราบทูล
ให้ทรงทราบ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจึงดำรัสว่า พระยา
ข้างนั้นมัจฉตวามักดกรกเรา จะกลับมาอยู่กับเราอีก
แล้วมีพระราชดำรัสสั่ง ให้กรมข้างลงไปรับมายังพระนคร
ให้เข้าผูกโรงตั้งเก่า พระราชทานนามผลัดใหม่ชื่อพระพิชัย
จักรพาพหัตถ์ แต่ในทำเนียบพระยาข้างกรุงศรีอยุธยา
คงเรียกชื่อเดิมว่า พระบรมจักรพาพหัตถ์

ตามตำราพงศาวดารข้างถือว่า ถ้ามีลักษณะดี
ต้องตามตำรากันบถกกันว่า เป็นข้างที่ทำให้เกิดสวัสดิมงคล
เจริญสุข คัมภีร์โหราจารย์ไรต่าง ๆ แก่เจ้าของผู้ครอบครอง

บางทีกให้เจริญทรัพย์และมีอำนาจ บางทีกให้เจริญอายุ
และวิทยาการ บางทีเมื่อเกิดมีศัตรู หมูร้ายก็ทำให้ศัตรู
เหล่านันต้องแพ้ยัย มีอันเป็นต่าง ๆ

เจ้าผู้ครองบ้านเมืองใดมีช้างลักษณะงาม มีตระกูล
ผลกคชทำให้บ้านเมืองนั้นมีความเจริญรุ่งเรือง ผันตก
ต้องตามฤดู ทำไร่นาได้ข้าวและผักพืชอุดมสมบูรณ์
ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขทุกทวหนา อินนบรรพบุรุษไทยเรา
ถือกันมาแต่โบราณกาลแล้ว

โดยเฉพาะช้าง เมื่อแต่ครั้งโบราณ อันเป็นช้าง
ลักษณะงามต่าง ๆ ผิดกับช้างสามัญทั้งปวง จะเป็นที
เลือกสรรของพระมหากษัตริย์หรือผู้มีอำนาจ ผักกัดเป็น
ช้างศึกประจำพระองค์ หรือประจำตัว เพราะสงคราม
ในสมัยยังใช้อาวุธสั้น มีหอก ดาบต่าง ๆ บินมีใช้บ้าง
เล็กน้อย เมื่อเวลาต่อสู้รบกัน แม่ทัพต่อแม่ทัพ หรือ
พระมหากษัตริย์ต่อพระมหากษัตริย์ จะต้องชนช้างต่อสู้กัน
ด้วยของ้าว และช้างต่อช้างจะต้องชนกัน ถ้าช้างของ
ฝ่ายใดมีกำลังมาก ก็ชนช้างอีกฝ่ายหนึ่งจนตชนด้วยงาจน

แหวนหงาย หรือเบนบ้ายไปจนได้ทักจะจ้วงพันด้วยของ้าว
 ถึงได้โดยกำลังแรง ผู้ทมิช้างกำลังมากและมีมือเข้มแข็ง
 ก็ได้ชัยชนะ เหมือนครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกระทำ
 ยุทธหัตถ์กับพระมหาอุปราชา สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 ได้เจ้าพระยาไชยานุภาพ ซึ่งมีกำลังเรียวแรงสามารถ
 เป็นพิเศษ ได้ตั้งข้างพลายพัทธโก ซึ่งเป็นราชพาหนะ
 พระที่นั่งของพระมหาอุปราชาแหวนหงายเสียที สมเด็จพระ
 นเรศวรมหาราชได้ทักจ้วงพันด้วยพระแสงของ้าว ต้อง
 พระองค์ละเบี่ยงขวาพระมหาอุปราชาขาดตลอดถึงอุระ ขบ
 ทิวงคตกับคอข้าง สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชาเข้าชน
 ข้างด้วยมังกาปะโร ซึ่งเป็นพระพลเพียงของพระมหาอุปราชา
 เจ้าพระยาปราบไตรจักร ซึ่งเป็นพระคชาธาร สมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถได้ทีเอาจาคาแบกถนัด พลายพัทธะเนียง
 พาหนะของมังกาปะโรเสียทีเบนให้ข้าง สมเด็จพระเอกา
 ทศรถจ้วงพันด้วยพระแสงของ้าว ถูกคอมังกาปะโรตาย
 บนคอข้าง นี่เป็นตัวอย่างของช้างทมิชระกูดตึงด้วย
 ลักษณะ และมีกำลังเรียวแรงมหาศาล ทำให้ทั้งสอง

พระองค์สามารถเอาชนะศึกได้ และเป็นทีเลื่องลือพระ
 กฤษดาภินิหารต่อมาถึงบดินทร์ ครั้นภายหลังการยุทธหัตถี
 คือสู้รบกันบนหลังช้างไม่มีแล้ว ก็ยังถือกันว่าช้างเป็นท
 เกรงขามของศัตรู พระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงมีช้าง
 ลักษณะดีเป็นจำนวนมาก ไม่แต่จะเป็นอำนาจอย่างหนึ่ง
 ที่ทำให้ศัตรูต้องเกรงขาม ยังเป็นระดับพระบุญญาบารมี
 ของพระองค์อีกด้วย

ณ โรงช้างภายในพระราชวัง ในรัชสมัยสมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไม่แต่จะมีช้างลักษณะดีที่ฝึกไว้
 สำหรับใช้ในการศึก⁽¹⁾ ยังทรงมีช้างเผือกถึงหกช้าง เป็น
 พระเกียรติยศ แล้วยังครอบคลุมไปถึงความมั่งคั่ง
 ให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตลอดรัชกาล

พอดีปีชาต พุทธศักราช 2301 สมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวบรมโกศทรงพระประชวรอีกครั้ง ด้วยทรงมีพระชันษา

(1) ช้างศึก ไม่หมายถึงใช้ในการกระทำยุทธหัตถีอย่างเดียว แต่เป็น
 ช้างเข้ากองทัพเป็นขบวนทัพ เช่นขบวนทัพช้าง ขบวนทัพม้า
 และขบวนคนเดินเท้าเป็นต้น ผู้สนใจในเรื่องราวโปรดหาอ่านได้
 จาก “พระเศวตวชิรพาห” กระทรวงมหาดไทยพิมพ์เมื่อปีพุทธ
 ศักราช 2505

ชรามากแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไม่ทรงพระ
ปริวิตกในพระชนม์ชีพของพระองค์ หากแต่ทรงห่วงใยว่า
ถ้าพระองค์เสด็จสวรรคต ในระยะที่พระราชโอรสต่างไม่
ปรองดองกันสงครามกลางเมืองก็อาจจะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน
ทรงทราบดีอยู่ว่า เจ้าสามกรมเป็นตัวการสำคัญที่จะทำ
ความยุ่งยากให้บังเกิดขึ้น เมื่อครั้งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ได้
เป็นพระมหาอุปราชครั้งหนึ่งแล้ว เจ้าสามกรมก็ไม่ยอม
สามัคคีด้วย ครั้นเจ้าฟ้าอุทุมพรเสด็จขึ้นเป็นพระมหา
อุปราชอีกเจ้าสามกรมก็แสดงตนเป็นศัตรูเช่นเคย เพราะ
ต่างองค์ต่างก็จะเอาราชสมบัติด้วยกัน

ในหนังสือตำนานเรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย สมเด็จฯ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่าด้วยพระยศและ
ลักษณะการเฉลิมพระยศ คนไทยเราทุกคนทอดใจซึ่ง
สถาบันพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ เราควรจะได้
ทราบเป็นการดับสติปัญญา และทราบซึ่งในเรื่องราช
ตระกูลวงศ์ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะกลบทวิธีตามผู้อยู่ใน
วัยศึกษาทุกระดับชั้น (คำว่า “ข้าพเจ้า” ต่อไปนี้ หมายถึง
องค์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

(1) ยศเจ้านายในราชสกุลมีสองประเภท สกุลยศคือยศที่เกิดขึ้นเจ้านายชั้นใดประเภทหนึ่ง อิศริยยศคือยศที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาแต่งตั้งในทางราชการประเภทหนึ่ง

สกุลยศของเจ้านายนับบรรดาศักดิ์เกิดในราชตระกูลจะเป็นราชบุตร ราชธิดา หรือราชนัดดาถัดตาม ย่อมเรียกว่า “เจ้า” อันคำว่าเจ้านี้คือเป็นเกียรติยศของราชตระกูลไทยมาแต่ดึกดำบรรพ์ ได้พบในหนังสือเก่าใช้เรียกว่าเจ้ามาตั้งแต่ชนชาติไทยยังตั้งประเทศรวมกันอยู่ในแดนจีนทกว้นชานฝ่ายใต้ ถ้าประมาณเวลามาจนถึงบัดนี้กว่าพันปีถึงในปัจจุบันนับบรรดาชนที่เป็นชาติไทย จะเป็นไทยใหญ่ ไทยน้อยอย่างไรก็ตามยังใช้คำว่าเจ้าเป็นยศของราชตระกูลอยู่เหมือนกันทั่วไป ต่างกันแต่วิธีจัดลำดับเป็นชั้นสูงชนต่ำ ย่อมจัดตามลัทธิของประเทศไม่เหมือนกัน จะกล่าวแต่ส่วนในสยามประเทศเท่าที่ได้พบในหนังสือต่าง ๆ

เจ้าที่สกุลยศเป็นชั้นสูงนั้น เรียกว่าเจ้าฟ้า ที่มาใช้เป็นราชสกุลยศเห็นจะมาแต่คดีเดิมของไทย เรียก

(1) จากคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพในเรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย

เทวดาว่าเจ้าฟ้า จึงเรียกเจ้านายของตนว่าเจ้าฟ้า ตรงกับที่
 เรียกว่าสมมติเทวราช เข้าใจว่าเป็นยศเกิดขึ้นทางเมือง
 ไทยใหญ่ก่อน เรียกแต่เจ้าผู้เป็นพระราชครองเมือง
 ว่า “เจ้าฟ้า” แต่พวกไทยชาวลายม แต่เดิมเรียกเจ้า
 ผู้ครองเมืองของตนว่า “ขุน” หรือ “ขุนหลวง” หาได้
 เรียกว่าเจ้าฟ้าไม่ เหล่าเมืองไทยใหญ่ เมืองจีน และ
 เมืองลื้อ ก็ยังเรียกผู้ครองเมืองว่าเจ้าฟ้ามาจนทุกวันนี้
 เช่นเจ้าฟ้าหมอกใหม่ เจ้าฟ้าเชียงตุง เจ้าฟ้าเชียงรุ่ง
 เป็นต้น ยศเจ้าฟ้าที่ปรากฏขึ้นในประเทศสยาม มีใน
 หนังสือพงศาวดารเหนือว่า เมื่อพระเจ้าจันทรโชติครองเมือง
 ละโว้ มีเชษฐภคินีทรงนามเจ้าฟ้าแก้วประพาฬ พระ
 มเหสีทรงนามเจ้าฟ้าปฐมาศดาตวงจันทร์ ดังนี้ แต่ข้าพเจ้า
 เชื่อว่าผู้แต่งหนังสือฉบับในชั้นหลัง เอาคำเจ้าฟ้าเติมลงโดย
 พลาดการ ไม่เป็นความจริงในทางพงศาวดาร ความจริงจะ
 เป็นอย่างไรที่สอบสวนได้ความในหนังสือพงศาวดาร พม่า
 ว่าเพ็งมัยศเจ้าฟ้าปรากฏในสยามประเทศนี้ เมื่อปีพุทธ
 ศักราช 2111 ครั้นนั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเอาแบบยศ

เมืองประเทศราชไทยใหญ่ที่ชนเมืองหงสาวดี มาตั้งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แต่ยังครองเมืองพิษณุโลกให้เป็นเจ้าฟ้าสองแคว (คำว่าสองแควเป็นชื่อเดิมของเมืองพิษณุโลก) นามเจ้าฟ้าสองแควนั้นก็ตรงกับคำว่าพระเจ้าพิษณุโลก เป็นนามตำแหน่งผู้ครองเมืองประเทศราชตอนนั้นมาจึงปรากฏในหนังสือราชการของไทยที่ใช้คำเจ้าฟ้าเป็นครั้งแรก มีในพระราชกฤษฎีกาของสมเด็จพระเอกาทศรถอยู่ในกฎหมายลักษณะกบฏศึก ตั้งเมื่อปีมะเส็งจุลศักราช 955 (พุทธศักราช 2136) ภายหลังสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับ พระมหาอุปราชาหงสาวดีปหนึ่ง ในพระราชกฤษฎีกานี้เรียกพระนามสมเด็จพระนเรศวรว่า “สมเด็จพระบาทมงกุฎลักษณะอัครบริโสดม บรมหน่อนรา เจ้าฟ้านเรศวรเชษฐาธิปัตย์” ดังนี้ คำว่าเจ้าฟ้าในที่นี้หมายความว่า เป็นพระเจ้าแผ่นดินอีก ที่มาใช้คำเจ้าฟ้าเป็นสกุลยศสำหรับพระราชกุมารปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร มีเป็นครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถเรียกพระราชโอรสว่า เจ้าฟ้า

สุดท้าย เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ ก่อนนั้นขึ้นไปแม่ในกฎ
มนเทียรบาลตรงที่กล่าวถึงศักดิ์ราชกุมาร ก็ได้ปรากฏ
คำเจ้าฟ้า ต่อขึ้นหลังเห็นจะตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
ปราสาททอง จึงได้มีเป็นพระราชกำหนดแน่นอนว่าพระราช
โอรสธิดาที่พระมารดาเป็นเจ้า มีราชสกุลยศเป็นเจ้าฟ้า
พระราชโอรสธิดาก็เป็นเจ้าฟ้าตามอย่างพระมารดา เจ้าฟ้า
ชั้นปรากฏครั้งแรกในพระราชพงศาวดาร ครั้นแผ่นดิน
พระเจ้าท้ายสระ คือเจ้าฟ้าหญิงสังวาล และเจ้าฟ้าชายจิต
พระบิดาทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าแก้ว ลูกเธอสมเด็จพระ
พระเพทราชา เจ้าฟ้าเทพราชธิดาของพระเจ้าท้ายสระ
เป็นพระมารดา

ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
อยู่หัว ก็เป็นเจ้าฟ้าราชนัดตามาแต่ได้ตั้งสมภพในรัชกาล
ที่ 1 เพราะสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ พระบรมราชชนนี
เป็นเจ้าฟ้า

๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔
 คกตเจ้าฟ้าต่างกันเป็นชน ชนททอง เจ้าฟ้าซึ่ง
 พระมารดาเป็นอัครมเหสีหรือเป็นราชธิดา เรียกกันว่า
 “ทุลกระหม่อม”

๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔
 ชนทสอง เจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาทรงคกตรองลงมา
 เรียกกันว่า “สมเด็จพระเจ้า”

๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔
 จะเรียกอย่างนั้นมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา หรือมา
 เรียกกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ทราบแน่

๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔
 แต่อาศัยหลักในกฎมนเฑียรบาล ราชสกุลยศรอง
 แต่เจ้าฟ้าลงมาเป็น “พระองค์เจ้า”

๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔
 พระองค์เจ้ามตามชน ชนททองคอง พระราชบุตร
 พระราชธิดาอันเกิดด้วยพระสนม ตรงกับที่เรียกในกฎ
 มนเฑียรบาลว่าพระเยาวราช

๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔
 ชนทสองรองลงมา คือราชันดดา ซึ่งพระบิดาเป็น
 เจ้าฟ้า และพระมารดาเป็นเจ้า^(๑) พระโอรสธิดาของ

(๑) ที่โปรดฯ ให้นับศักดิ์พระอัครชายาของเจ้าฟ้าเสมอเป็นเจ้า เป็น
 พิเศษก็มีบ้าง

พระมหาอุปราช (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์^๕) ก็นับใน
พระองค์เจ้าชนบทสอง

พระองค์เจ้าชนบทสาม คือพระราชนัดดา ซึ่งพระ
บิดาและพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าด้วยกัน หรือพระบิดา
เป็นเจ้าฟ้าชนบทหนึ่ง แต่มารตามิได้เป็นเจ้า

ราชสกุลครองแต่พระองค์เจ้าลงมาเป็นหม่อมเจ้า
คือพระโอรสธิดาของเจ้าฟ้า และพระองค์เจ้าโดยสกุลยศ
(เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา แม้พระโอรสธิดาพระมหาอุปราช
ถ้ามารตามิได้เป็นเจ้า เช่นหม่อมเจ้าอาทิตย์ ในกรม
พระราชวังบวรเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้ากุ้ง)^(๑) ในแผ่นดิน
พระเจ้าบรมโกศ เป็นตัวอย่างมีปรากฏอยู่ในคำจารึก)

ราชสกุลชนบทรองหม่อมเจ้าลงมา เป็นหม่อม
ราชวงศ์ คือโอรสธิดาพระองค์เจ้าตั้ง และโอรสธิดาของ
หม่อมเจ้า

(๑) กรมพระราชวังบวรเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) ก็คือเจ้าฟ้าธรรม
ธิเบศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์ พระมหาอุปราชในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ—ผู้เขียน

อินราชสกุลยศซึ่งเรียกว่าหม่อมราชวงศ์ ใน
 ทำเนียบศักดินาพลเรือนก็มี แต่สงสัยว่าจะเป็นของเดิมเข้า
 ใหม่ เพราะคำว่าหม่อมราชวงศ์เพิ่งใช้ในราชการ เมื่อ
 รัชกาลที่ 4 กรุงรัตนโกสินทร์ แต่ก่อนนั้นเรียกกันว่า
 เจ้าบางคุณบ้าง ครั้นกรุงศรีอยุธยา จะเรียกว่าอะไรไม่
 ปรากฏ ราชสกุลยศชั้นรองหม่อมราชวงศ์ลงมา เรียกว่า
 หม่อมหลวง คือโอรสธิดาของหม่อมราชวงศ์ ราชสกุลยศ
 นับเพียงชั้นหม่อมหลวงเป็นที่สุด

คำว่าหม่อมหลวงมีในประกาศรัชกาลที่ 4 ออกเมื่อ
 ปีชวด จุลศักราช 1226 (พุทธศักราช 2407) ว่า “หม่อม
 ราชวงศ์ที่ในข้าราชการเรียกว่าหม่อมหลวง ที่ไพร่ก็เรียก
 ว่าเจ้า” ดังนี้ ดูเหมือนเดิมจะนับว่า หม่อมหลวงเป็นชั้น
 เดียวกับหม่อมราชวงศ์ ถึงรัชกาลที่ 5 จึงโปรดฯ ให้ลดลง
 มาใช้เรียกบุตรหม่อมราชวงศ์เป็นระเบียบสืบมาจนบัดนี้

ส่วนอิสริยยศ คือยศที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนา
 เจ้านายใหม่ศักดิ์สูงขนาน ชั้นสูงสุดคือพระราชกุมารผู้
 จะรับรัชทายาทสืบพระวงศ์ ในกฎมนเฑียรบาลซึ่งตั้งใน

แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อปีพุทธศักราช 2001 บัญญัติว่า “พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระมหี (มียศ) เป็นสมเด็จพระหน่อพุทธเจ้า พระราชกุมารอันเกิดแต่แม่ยั่วเมือง⁽¹⁾ เป็นพระมหาอุปราช”

ที่กล่าวไว้ในกฎหมายโบราณฉบับนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พระราชกุมารซึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะทรงสถาปนาให้เป็นรัชทายาทนั้น แม้พระมารดาเป็นอัครมเหสี ให้มีพระยศเรียกว่าสมเด็จพระหน่อพุทธเจ้า ถ้าพระราชกุมารที่จะเป็น ผู้รัชทายาท พระมารดามียศต่ำกว่าพระอัครมเหสีลงมา เป็นแต่เพียงแม่ยั่วเมืองไซ้ ให้มีพระยศเรียกเพียงว่า พระมหาอุปราช ข้าพเจ้าเข้าใจดังกล่าวนี เพราะพระอัครมเหสีและแม่ยั่วเมืองอาจมีพระราชกุมารหลายพระองค์ พระราชกุมารจะเป็นสมเด็จพระหน่อพุทธเจ้า หรือพระมหาอุปราชทุกพระองค์ไม่ได้ด้วยเอง ตามที่ปรากฏในหนังสือ

(1) แม่ยั่วเมือง เป็นคำเรียกพระสนมเอกแต่โบราณ เช่นเจ้าแม่ศรีสุทนต์พระสนมเอกของสมเด็จพระไชยราชาธิราช หรือท้าวศรีจุฬาลักษณ์ พระสนมเอกของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นต้น—ผู้เขียน

พระราชพงศาวดาร พระราชกุ่มารที่เรียกว่าสมเด็จพระหน่อ
พุทธเจ้ามีแต่พระองค์เดียว คือสมเด็จพระบรมราชาหน่อ
พุทธางกูร ซึ่งเป็นรัชทายาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2
แต่ขึ้นหลังลงมาพระราชกุ่มารที่จะรับรัชทายาท เรียกแต่ว่า
พระมหาอุปราชทั้งนั้น พระนามสมเด็จพระหน่อพุทธเจ้าจะเลิก
ใช้แต่เมื่อใดและเพราะเหตุใดหาปรากฏไม่

อิศริยยศ สำหรับราชตระกูลรองแต่พระมหาอุปราช
ลงมา พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาใหม่พระนามขึ้นด้วย
คำว่า “พระ” สันนิษฐานว่าจะเอาแบบของขอมมาอนุโลม
ใช้เป็นราชประเพณีแต่ครั้งกรุงสุโขทัย มีตัวอย่างอยู่ใน
ศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชว่า เมื่อยังเป็น
ลูกยาเธอพระองค์ที่สองอยู่ มีความชอบชนข้างชนชั้น
ตามชนเจ้าเมืองสอด พระราชบิดาสถาปนาใหม่พระนาม
ว่า “พระรามคำแหง” ดังนี้ อิศริยยศขึ้นพระนามว่า
“พระ” ยังใช้มาในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีปรากฏ
หลายพระนาม คือ

1. พระรามศวร เคยมีสพระองค์ คือในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 พระองค์หนึ่ง

ในแผ่นดินสมเด็จพระรามศวรพระองค์หนึ่ง (แต่เพราะหนังสือพระราชพงศาวดาร เรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นตามอิสริยยศเดิมว่า พระรามศวร จึงเรียกราชโอรสซึ่งได้รับรัชทายาทว่า พระรามราชา ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่า ที่จริงเป็นตำแหน่งพระรามศวรนั่นเอง)

แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 พระองค์หนึ่ง

แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระองค์หนึ่ง

ลูกเธอที่ยกขึ้นเป็นพระรามศวร ล้วนแต่เป็นลูกเธอพระองค์ใหญ่อยู่ในที่รัชทายาท ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นพระนามหนึ่ง ซึ่งสำหรับตั้งผู้รัชทายาท

2. พระนเรศวร มีแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระองค์เดียว จดหมายเหตุของโปรตุเกสว่าราษฎรเรียกกันว่าเจ้าดำ (คู่กับเจ้าขาว คือสมเด็จพระเอกาทศรถ) น่าจะเข้าใจว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จะเรียกกันว่าพระองค์ดำมาแต่ยังทรงพระเยาว์

เพ็งมาอภิเษกเป็นพระนเรศวร (อันเทียบด้วยพระนามพระ
รามศรณนั่นเอง) เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้
ครองกรุงศรีอยุธยา

3. พระมหินทร มีในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักร
พรรดิพระองค์เดียว (เห็นจะแปลงจากพระนามอินทราชา)

4. พระเอกาทศรถ (ที่ใช้เป็นนามพระเจ้าลูกเธอ)
มีในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชพระองค์เดียว

5. พระอาทิตย์วงศ์ มีในแผ่นดินสมเด็จพระรามา
ธิบดีที่ 2 พระองค์หนึ่ง ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม
พระองค์หนึ่ง

6. พระไตรภพนาทิตยวงศ์ (ซึ่งเข้าใจว่าเทียบ
ด้วยพระอาทิตย์วงศ์นั่นเอง)

7. พระศรีศิลป์ มีตามพระองค์ คือ ในแผ่นดิน
สมเด็จพระไชยราชาธิราช พระองค์หนึ่ง เป็นพระนามเดิม
ของพระเจ้าทรงธรรม (ซึ่งเป็นข้อสันนิษฐานของผู้ศึกษา
พงศาวดารว่าเป็นพระนามยศเมื่อก่อนผนวช เพราะเป็น

เชื้อพระวงศ์สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) พระองค์หนึ่ง ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมมีพระศรีศิลป์อีกพระองค์หนึ่ง

8. พระศรีเสาวราช มีสองพระองค์ คือ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง ปราบภูพระนามในแผ่นดินสมเด็จพระวามะศวรรย์อีกพระองค์หนึ่ง

9. พระเชษฐาธิราชกุมาร มีสองพระองค์ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์หนึ่ง ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมอีกพระองค์หนึ่ง

10. พระวิษณุราชกุมาร มีในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรพระองค์เดียว

11. พระนารายณ์ราชกุมาร หรือสุรินทราชกุมาร ปราบภูเป็นสองนัย คือ พระนามของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อยังเป็นลูกเธอในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

พระนามยศของเจ้านายวงศ์กรุงศรีอยุธยา ยังมีอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งลงท้ายพระนามว่าราชา คือ

12. พระบรมราชา มีตามพระองค์ ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 พระองค์หนึ่ง แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์หนึ่ง แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 พระองค์หนึ่ง

13. พระอินทราชา มีสี่หรือห้าพระองค์ คือในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 พระองค์หนึ่ง (หรือสองพระองค์) ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์หนึ่ง ในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองพระองค์หนึ่ง

14. พระไชยราชา มีในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรพระองค์เดียว

15. พระเทียรราชา มีในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชพระองค์เดียว

16. พระมหาธรรมราชา มีในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์เดียว (หนังสือพระราชพงศาวดารว่า มีในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร อีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าไม่เชื่อว่ามีจริง)

17. พระศรีสุธรรมราชา มีในแผ่นดินพระเจ้า
ปราสาททองพระองค์หนึ่ง (เห็นจะแปลงมาจากพระมหา
ธรรมราชานั่นเอง)

พระนามเจ้านายที่ลงท้ายว่าราชานัน ขำพะเจ้า
สันนิษฐานว่า เดิมเห็นจะเป็นพระนามสำหรับเจ้านายที่
ทรงตั้งให้ไปปกครองหัวเมืองเป็นประเทศราช จึงลงท้าย
พระนามว่าราชานัน มีตัวอย่างดังพระบรมราชา ได้ครองเมือง
สุพรรณบุรีพระองค์หนึ่ง ครองเมืองพิษณุโลกพระองค์หนึ่ง
พระอินทราชาครองเมืองสุพรรณบุรีสองพระองค์ พระมหา
ธรรมราชา (เอาอย่างพระนามพระเจ้ากรุงสุโขทัยแต่ก่อน)
ตั้งไปครองเมืองพิษณุโลก แต่ที่เป็นตัวอย่างชัดเจนดังนี้
คือสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร ในหนังสือพระราชนิพนธ์
พงศาวดารว่าเดิมเมื่ออยู่กรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า
พระอาทิตย์วงศ์หนึ่งแล้ว เมื่อจะขึ้นไปครองเมือง
พิษณุโลก จึงได้เป็นพระบรมราชา เจ้านายครองเมือง
ที่ไม่มีพระนามว่าราชานันลงท้าย มีแต่ที่เป็นรัชทายาท คือ
พระราเมศวร และพระนเรศวร

ด้วยสังเกตเห็นดังนี้ จึงเข้าใจว่าพระนามที่ลงท้ายว่าราชาจะเป็นตำแหน่งสำหรับเจ้าครองเมือง แต่ตามความที่เป็นจริงดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร เจ้านายที่มีนามว่าราชาอยู่ท้ายไม่ได้ไปครองเมืองทุกองค์ เช่นพระเทียรราชา พระศรีสุธรรมราชา ก็ไม่ปรากฏว่าออกไปครองเมือง

ยังมีพระนามเจ้านายอีกประเภทหนึ่ง ที่เรียกกันในพระราชพงศาวดารว่า เจ้าทองด้นกดี พระแก้วฟ้า หรือพระยอดฟ้ากดี ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นพระนามก่อนสถาปนาพระเกียรติยศเหมือนอย่าง (เจ้าฟ้า) พระขวัญ และ (เจ้าฟ้า) พระตรัสน้อย ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา

ประเพณีที่สถาปนาเกียรติยศเจ้านายให้พระนามขึ้นว่า “พระ” เช่นกล่าวมานี้ ที่เป็นพระองค์หญิงก็มีปรากฏในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คือพระสุริโยทัยพระองค์หนึ่ง พระวิสุทธิกษัตริย์พระองค์หนึ่ง พระเทพกษัตริย์พระองค์หนึ่ง (อีกสองพระนามที่เรียกว่าพระสวัสดิราชและพระแก้วฟ้า ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเหมือนกัน) ข้าพเจ้าเข้าใจว่าผู้จดหนังสือจะหลงเอาคำพระมาใช้ในที่ซึ่งควรใช้คำเจ้า)

พระนามเจ้านายที่ปรากฏมาในพระราชพงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยา มีประหลาดน่าสังเกตอยู่สองพระนาม
ที่เรียกว่าเจ้าแก้ว และเจ้าไทย สองพระนามนี้ เห็นจะ
เป็นนามตำแหน่ง มิใช่นามเฉพาะพระองค์ แต่จะเป็น
ตำแหน่งอย่างไร และเป็นเจ้านายชั้นใด คิดยังไม่เห็น
มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ครึ่งแผ่นดินสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีที่ 1 เรียกว่าเจ้าแก้ว เจ้าไทย ต่อมาใน
แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 เมื่อไปตีกรุงกัมพูชา
ได้ ว่าได้ตัวพระยาแก้ว พระยาไทย (เขมร) เข้ามาด้วย
แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารชั้นหลังเขียน “พระองค์”
แทน “เจ้า” มีพระองค์แก้วต่อมาในพระราชพงศาวดาร
อีกหลายพระองค์ ส่วนพระองค์ไทยนั้นหายไป เปลี่ยนเป็น
พระองค์ทอง ปรากฏครึ่งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหา
ราช ว่าได้ตั้งขึ้นไปว่าราชการเมืองพิชัยพระองค์หนึ่ง

• ประเพณีเรียกพระนามเจ้านายเป็นกรมต่าง ๆ⁽¹⁾
อย่างทุกวันนี้ เพิ่งปรากฏขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ

(1) ตัวอย่าง เจ้าสามกรม — ผู้เขียน

นารายณ์มหาราช ตั้งแต่ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าที่นั่งนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ⁽¹⁾ เป็นเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงสุดาวดี เป็นเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ เป็นแรกที่มีอิสริยยศเจ้านายเรียกพระนามตามกรมแล้วใช้เป็นแบบแผนแต่นั้นสืบมา

เหตุใดจึงได้เลิกวิธีตั้งเจ้านายขึ้นพระนามว่าพระเปลี่ยนให้พระนามตามกรม ไม่ปรากฏอธิบายไว้ในหนังสือเก่าชัดเจน แต่ดูเหมือนจะพอสันนิษฐานได้

ด้วยปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่า เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช^๕ มีเหตุเป็นอริกับพระเจ้าพี่ยาเธอ น้องยาเธอ ตั้งแต่เจ้าฟ้าไชยเป็นต้น ตลอดจนพระไตรภพนาทิตยวงศ์^๕ พยาน้องยาเธอที่ได้มีอิสริยยศเชิดได้ว่าได้มีมาแต่แผ่นดินพระเจ้าปราสาททองแล้ว ที่ยังไม่ได้สถาปนาอิสริยยศ มีเจ้าฟ้าอภัยทศเป็นต้น ก็ได้ปรากฏว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงยกย่องอย่างใด นับว่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช งดการสถาปนา

(1) บางแห่ง เป็น เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ

อิสริยยศเจ้านายชั้นสูงที่เป็นพระองค์ชายตลอดรัชกาล มี
 เนื้อความปรากฏในหนังสือ มงซิเออร์ ลา ลูแบร์ ราชทูต
 ฝรั่งเศส แต่งเรื่องเมืองไทยในครึ่งแผ่นดินสมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราชกล่าวไว้แห่งหนึ่ง ว่าสมเด็จพระนารายณ์
 ได้ทรงยกย่องพระราชธิดาให้มีศักนเป็นบริวาร และมี
 เมืองส่วยขึ้นเท่ากับเกียรติยศพระอัครมเหสี เนื้อความดัง
 ปรากฏในพระราชพงศาวดาร และในหนังสือของมง
 ซิเออร์ ลา ลูแบร์ทกล่าวว่าเป็นคำให้สันนิษฐานว่า ทักกล่าว
 ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ทรงตั้งกรมหลวงโยธาพิ
 กรมหลวงโยธาเทพขึ้น ที่จริงมิใช่เป็นการสถาปนาอิสริย
 ยศอย่างเราเข้าใจกันทุกวันนี้ ด้วยราชประเพณีเก่าก่อน
 นั้น แม้เจ้านายพระองค์หญิงเมื่อสถาปนาอิสริยยศให้สูงขึ้น
 ก็มีพระนามขึ้นว่าพระเหมือนกับพระองค์ชาย มีตัวอย่าง
 เช่นพระสุริโยทัย พระเทพกษัตรี พระวิสุทธิกษัตรี
 ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ปรากฏอยู่ในหนังสือ
 พระราชพงศาวดาร

การที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงตั้งกรมหลวง
 โยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพนั้น ความจริงคือโปรดฯ
 ให้รวมคนเข้าสังกัดหมวดหมู่ ตั้งขึ้นเป็นกรมใหม่สองกรม
 ให้เจ้ากรมเป็นหลวง มีชื่อว่าหลวงโยธาทิพกรมหนึ่ง
 หลวงโยธาเทพกรมหนึ่ง กรมหลวงโยธาทิพให้ขึ้นใน
 สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ กรมหลวง
 โยธาเทพ ให้ขึ้นในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาวิต
 คนทั้งหลายจึงเรียกพระนามสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอพระ
 องค์คนว่า “เจ้ากรมหลวงโยธาทิพ” เรียกสมเด็จพระเจ้า
 ลูกเธอว่า “เจ้ากรมหลวงโยธาเทพ” หมายความว่า
 ผู้เป็นเจ้าของกรมโยธาทิพและกรมโยธาเทพ ไม่ใช่นาม
 ส่วนพระองค์ ความชอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวก็ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือ
 พระราชวิจารณ์ ด้วยเหตุนี้ ชื่อเจ้ากรมจึงเหมือนกับ
 พระนามเจ้าต่างกรมมาจนตราប់เท่าทุกวันนี้ ซึ่งเป็นพยาน
 ให้พิจารณาเห็นได้ว่า พระนามที่เรียกเจ้านายนั้นเป็นนาม
 กรม มิได้เป็นพระนามเจ้า ประเพณีเดิมที่สถาปนาเป็น

พระรามเศวตและพระบรมราชาเป็นต้น เป็นอันเลิกมา
ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ขอนจึงเห็นด้วย
เมื่อถึงแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ทรงประพฤติตามแบบ
แผนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสืบมา

แต่มูลเหตุในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาผิดกับครั้ง
แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ด้วยเปลี่ยนราชวงศ์
จำต้องสถาปนาวลิตริยศเจ้านายในราชวงศ์ใหม่ ข้าพเจ้า
สันนิษฐานว่าทำนองสมเด็จพระเพทราชา มีพระประสงค์
จะเลิกประเพณีที่เรียกในกฎหมายไทยว่า “กินเมือง”
คือเมืองส่วยขึ้นในพระองค์เจ้านาย⁽¹⁾ จึงเปลี่ยนเป็นตั้ง
กรมขึ้นในบังคับบัญชาอยู่ในราชธานี ก็เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระ
เพทราชานั้น ทรงตั้งหลวงสรศักดิ์พระราชนัดดาเป็น
พระมหาอุปราช และให้พระมหาอุปราชเสด็จอยู่ทั่ว
จันทรเกษม ซึ่ง (สันนิษฐานว่า) สมเด็จพระนารายณ์
มหาราชโปรด ฯ ให้เปลี่ยนนามให้ศักดิ์สูงเสมอพระราชวัง

(1) ประเพณีที่ให้เจ้านาย “กินเมือง” ยังใช้ในประเทศพม่ามาจนสิ้น
อิสรภาพ

หลวง เรียกว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล” จึงเลยเอา
ชื่อนั้น เป็นชื่อเรียกกรมบรรดาข้าราชการที่ขึ้นในพระ
มหาอุปราชว่า “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” นามนี้
ก็เป็นนามหมวดหมู่ของข้าราชการ มีใช้นามของพระมหา
อุปราช

และยังมีอีกตำแหน่งหนึ่ง ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ทีเดียวใน
แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา คือเมือทรงตั้งนายจบกษ
ประสิทธิ์ศิลป์ ทรงบาศขวา ซึ่งเป็นผู้คิดเอาราชสมบัติ
ให้เป็นเจ้าอธิการยศชั้นสูง รองแต่พระมหาอุปราชลงมา
และให้ไปอยู่ที่วังหลัง เรียกนามวังหลังว่า “พระราชวัง
บวรสถานพิมุข” ก็เอานามนี้ใช้เป็นนามกรมของข้าราชการ
ที่สังกัดขึ้นในวังหลังว่า “กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข”
โดยทำนองเดียวกับข้าราชการที่ขึ้นในพระมหาอุปราช

นอกจากนั้นจะทรงยกย่องเจ้านายพระองค์ใด ก็ให้
ตั้งกรมและเรียกพระนามตามกรม ตามแบบในแผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงเลยเป็นแบบวังเจ้านาย
ต่างกรมสืบต่อมาด้วยประการฉะนี้

ในหนังสือราชการครั้งกรุงศรีอยุธยา และครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตลอดลงมาจนรัชกาลที่ 3 เมื่อออกพระนามเจ้านายต่างกรมยังใช้ชื่คำว่า “เจ้า” ก่อน มิได้ชื่คำว่า กรม ยกตัวอย่างดังในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ไทยทำกับอังกฤษเมื่อในรัชกาลที่ 3 ยังเขียนว่า “ได้ตรวจสัญญานี้หน้าพระที่นั่งเจ้ากรมหมื่นสุนทรวิชัย” ไม่ได้เรียกพระนาม กรมหมื่นสุนทรวิชัยอย่างทุกวันนี้

เจ้านายครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่เรียกพระนามตามกรมในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช คือ

1. สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ กรมหลวงโยธาเทพ

2. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิ กรมหลวงโยธาเทพ

แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา

1. พระเจ้าสุรคฤห์ ราชโอรส (คือสมเด็จพระเจ้าเสือ) กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

2. นายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ ทรงแบศขวา กรมข้าง (ซึ่งเป็นคู่คิดเหวราชสมบัติ) กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

3. พระองค์เจ้าหญิงแก้ว พระเจ้าลูกเธอสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เจ้าจอมมารดาเป็นท้าวศรีจุฬาลักษณ์ พระสนมเอก พระน้องนางของสมเด็จพระเพทราชา ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา จึงยกพระองค์เจ้าแก้วขึ้นเป็นเจ้าฟ้า และเป็นกรมขุนเสนาบดีวิเศษ

แผ่นดินพระเจ้าเสือ

1. พระมหาลีกกลางของสมเด็จพระเพทราชา ซึ่งเป็นพระราชมารดาเลี้ยง และได้ทรงทำนุบำรุงพระเจ้าเสือมาแต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นกรมพระเทพามาตย์

2. เจ้าฟ้าเพชร ราชโอรสพระองค์ใหญ่ (คือพระเจ้าท้ายสระ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

3. เจ้าฟ้าพร ราชโอรส เป็นพระมโณชนน้อย แต่ไม่ปรากฏนามกรม

แผ่นดินพระเจ้าท้ายสระ

1. เจ้าฟ้าพร สมเด็จพระอนุชาธิราช (คือพระเจ้าบรมโกศ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

2. เจ้าฟ้าทองสุก พระราชชายาเดิม ยกเป็นพระอัครมเหสีมีกรมเป็นกรมหลวงวรวงศ์

3. เจ้าฟ้านเรนทร์ ราชโอรส เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์

แผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ

1. พระองค์ขาว พระราชชายาเดิมยกเป็นพระมเหสีขวา มีกรมเป็นกรมหลวงอภัยนุชิต

2. พระองค์พลับ พระราชชายาเดิม ยกเป็นพระมเหสีซ้าย มีกรมเป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี

3. เจ้าฟ้าอรรณวิเบศร์ พระราชโอรส (คือเจ้าฟ้ากุ้ง) เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ ภายหลังได้เลื่อนเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราช

4. เจ้าฟ้าเอกทัศ ราชโอรส (คือพระเจ้าสุริยามรินทร์) เป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรี

5. เจ้าฟ้าอุทุมพร (คือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อราชโอรสที่ปรากฏพระนามว่า พระเจ้าอุทุมพรราชา หรือขุนหลวงหาวัด) เป็นกรมขุนพรพินิต

6. เจ้าฟ้าบรม พระราชธิดา เป็นกรมขุนเสนาณรงค์

7. เจ้าฟ้านุ้ม พระราชธิดา ซึ่งพระราชทานให้เป็นพระชายากรมพระราชวังบวรเสนาพิทักษ์ เป็นกรมขุนพิศาลเสนี (ในหนังสือพระราชพงศาวดารเขียนว่า ยี่สานเสนี เห็นจะผิด)

8. เจ้าฟ้าจิต ซึ่งพระองค์เจ้าแก้ว พระเจ้าลูกเธอสมเด็จพระเพทราชาเป็นพระบิดา เจ้าฟ้าเทพ พระราชธิดาในพระเจ้าท้ายสระเป็นพระมารดา ปรากฏในหนังสือบางฉบับว่า เป็นกรมขุนสุรินทรสงคราม

9. พระองค์เจ้าแขก พระเจ้าลูกยาเธอ เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ

10. พระองค์เจ้ามิ่งคุด พระเจ้าลูกเธอ เป็นกรมหมื่นจิตรสุนทร

11. พระองค์เจ้าวิธ พระเจ้าลูกเธอ เป็นกรมหมื่นสุนทรเทพ

12. พระองค์เจ้าปาน พระเจ้าลูกเธอ เป็นกรมหมื่นเสวกภักดี

13. มีพระนามเจ้าต่างกรม ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาองค์หนึ่ง ทราบไม่ได้แน่ชัดว่าใครเข้าพำนักในฐานจะเป็นพระพิไชยสุนทร ราชินิกุลหม่อมความชอบ ครั้นถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าเสือ นั้น เป็นกรมหมื่นอินทรภักดี

เพื่อยาพระนามออกครองหน่ง เจ้าสามแรมที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงหวั่นใยที่ไม่เป็นสามัคคีกับเจ้าฟ้าอุทุมพร พระมหาอุปราช ก็คือพระนามตามหมายเลข 10-12 ตั้งสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงอธิบายเรื่องสกุลยศและอิสริยยศ มาถึงตรงนี้ (รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) ตามพระราชพงศาวดาร

กล่าวว่า ถึง ณ วันขึ้นแปดค่ำ เดือนหกกลางคืน เพลา
เจ็ดทุ่ม (พุทธศักราช 2301) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ก็ทรงพระประชวรหนัก ครั้น ณ วันแรมห้าค่ำ เดือนหก
เพลาค่ำ ได้มีรับสั่งให้นำพระองค์ประทับพระเสลี่ยง ด้วย
มีพระราชประสงค์จะเสด็จพระที่นั่งทรงปืน

ครั้นเสด็จออกพระที่นั่งทรงปืนแล้ว ก็มีพระราช
ดำรัสให้หาพระราชโอรสทุกพระองค์ เข้ามาเฝ้าพร้อมกัน
ในเวลาทรงพระประชวรหนักนั้น เจ้าฟ้าเอกทัศซึ่งผนวช
อยู่ที่วัดละมุด ก็ได้ลาผนวชอย่างเงียบ ๆ เข้าไปประทับ
อยู่ที่พระตำหนักสวนกระต่าย และไม่มีผู้ใดเชิญเสด็จ
ขึ้นเฝ้า ผู้เฝ้าได้แก่เจ้าฟ้าอุทุมพร พระมหาอุปราช
กรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่น
สุนทรเทพและกรมหมื่นเสวกภักดี เมื่อพร้อมแล้วสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้า
อุทุมพร พระมหาอุปราช ทรงให้เจ้ากรมท่งสถวายสัตย์
ยอมเป็นข้าละของอุลิสพระบาท ในสมเด็จพระรัชทายาทต่อ
หน้าพระที่นั่ง ทรงให้พระราโชวาทเป็นหลายอย่าง ความ

สำคัญก็คืออย่าประทุษร้ายต่อกัน เมื่อทรงให้พระราโชวาท
พอสมควรแก่เวลาแล้ว ก็เสด็จกลับยังพระที่นั่งบรมยงค์
รัตนาสน์ ต่อมาในเวลาห้าโมงเศษ ให้นำพระองค์
เสด็จมาที่พระที่นั่งทรงปืนอีก เพื่อทรงพระบรมม การ
นำเสด็จโดยพระเสลี่ยงน ต้องใช้พระเสลี่ยงห่อทงไปและมา
ครั้นถึงเวลาเที่ยงแล้วหาบาทบริจาริกตน จะเสด็จไปลง
พระบัณคน หลวงราชรักษา หลวงราโช หมอนวด
ประจำพระองค์ได้พยุ่งพระองค์ให้ทรงยืนขึ้น ก็ทอดพระ
วาทะปะทะพระเนตรวิกลกมลกับชนชั้น หายพระทัยดัง
เสียงกรน พระหัตถ์คว้าจับหลักชัยมิใคร่จะถุก หมอนวด
ทั้งสองประคองให้เอนพระองค์ลงบรรทมแล้วถวายอยู่ถาน
นวดแก่พระวาทะ

ความวุ่นวายได้บังเกิดขึ้น ณ พระที่นั่งทรงปืนด้วย
ความตระหนกตกใจไปตามกัน และเมื่อมีผู้ไปทูลเจ้าฟ้า
อุทุมพรให้ทรงทราบ ก็รีบรับสั่งให้ไปเชิญเสด็จกรมหลวง
พิพิธมนตรีพระราชมารดา และเจ้าฟ้าจันทวดี เจ้าฟ้า
กรมขุนพิศาวเสนี และพระเชษฐภคินีทั้งปวง กับทั้ง

พระราชโอรสธิดาวงศ์มาพร้อมกันทั้งสิ้น แต่ในหมู่
ราชวงศ์นั้นไม่มีเจ้าฟ้าเอกทัศปรากฏพระองค์ ถึงแม้พระองค์
เจ้าอาทิตย์ ราชโอรสของเจ้าฟ้าอรรณโษเบศร์จะได้มาเจริญ
เสดจ์ให้เข้าไป เป็นแต่แย้มฉากทอดพระเนตรอย่างช่อน
เรือนอยู่สักครู่ก็เสด็จกลับไปสวนกระต่าย

ครั้นเวลาบ่ายสี่โมงวันเดียวกัน สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศก็เสด็จสวรรคต พระชนมายุได้เจ็ดสิบแปด
พระพรรษา เสด็จดำรงราชสมบัติสิบห้าปี

พระมหากษัตริย์ผู้ทรงบำเพ็ญแต่พระราชกุศล มี
พระกมลสันดานแตกต่างกับพระราชบิดา และพระเชษฐา
อิราษ ได้เสด็จดับขันธในท่ามกลางความโศกอาลัยของ
สมณะชีพราหมณ์ ข้าราชการอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง
ซึ่งพระบารมีปกเกล้า ให้ความร่มเย็นเป็นสุขตลอดรัชกาล
พระคุณงามความดีที่จารึกไว้ในพงศาวดาร และประวัติ
ศาสตร์อันเป็นจุดเด่น ก็คือการทำนุบำรุงในด้านพระศาสนา
ทั้งทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราช
วังบวรสถานมงคล ถึงช่วงเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

วัดวาอารามทรงมีพระราชศรัทธาซ่อมสร้างบูรณะ มิได้
ปรากฏในพงศาวดารก็มี ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร
ดังเคยกล่าวมาแล้ว เช่นทรงปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาวแต่ครั้ง
ยังเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรเป็นต้น
และวัดนี้มีความสำคัญอีกอย่างหนึ่ง เกี่ยวแก่พระเทพมุนี
เจ้าอาวาสในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศครองราช
สมบัติในปลายรัชกาล ด้วยท่านเคยเป็นผู้ไกลเกลียดภริยา
พิพาทในระหว่างเจ้านายไม่ปรองดองกันนี้เอง มีเจ้าฟ้า
อุทุมพร พระมหาอุปราชพวกหนึ่ง เจ้าฟ้าเอกทัศพวกหนึ่ง
และกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่น
เสวกัด ซึ่งเรียกกันว่าเจ้าสามกรมอีกพวกหนึ่ง พระเทพ
มุนีได้เป็นประธานร่วมด้วยพระราชาคณะอีกสององค์ คือ
พระธรรมโคตม วัดธรรมิกราช พระธรรมเจดีย์ วัดสวน
หลวงสบสวรรค์ พระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโธสวนรัย
และพระเทพกระวี วัดรามาวาส ได้ไปว่ากล่าวให้เจ้า
สามกรมสมัครสมานสามัคคีกัน ก่อนที่จะเสด็จไปเฝ้า
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ บนพระที่นั่งทรงบินตามท

ตำรวจเรียกหานี้ ซึ่งถ้าไม่เป็นเพราะพระเทพกวี เจ้า
สามกรมคงขัดขึ้นไม่ยอมเฝ้ารับพระราโชวาท และกระทำ
สัตย์สาบานแน่ (พระเทพกวีองค์นี้ ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระ
พระเจ้าเอกทัศ เมื่อพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยา ได้เป็น
สมเด็จพระสังฆราช)

เจ้าสามกรมนี้ นอกจากจะคิดตั้งตัวเป็นกษัตริย์ของ
สุ่มผู้คนจะชิงราชสมบัติ ยังลักลอบเครื่องราชูปโภคเป็น
การเตรียมตัวที่จะเป็นกษัตริย์อีกด้วย

และวัดไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร และจาก
ที่มาอื่น ๆ เช่นวัดบรมพุทธาราม วัดที่สมเด็จพระเพทราชา
โปรดฯ ให้สร้างในบริเวณย่านป่าตอง อันเป็นนิเวศสถาน
เดิมของพระองค์ เช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
โปรดฯ ให้สร้างวัดไชยวัฒนาราม ในบริเวณที่ดินอันเป็น
นิเวศสถานเดิมของพระราชชนนี มาในรัชสมัยสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศ ก็โปรดฯ ให้ซ่อมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง
และโปรดฯ ให้ทำบานประตูประดับมุก ประตูพระอุโบสถ
เพิ่มขึ้น รวมทั้งพระเจดีย์ก่ออิฐย่อมล้นมอีกสององค์ ใน

ทัศนศาสตร์ไทยของคุณตรี อมาตยกุล ว่าบ้านมุขนั้นปัจจุบัน
อยู่ ณ หอพระมนเทียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
คูหนึ่ง วัดเบญจมบพิตรคูหนึ่ง และอีกคูหนึ่งมีผู้นำไปตัด
ทำเป็นตุ๊กตาสี (ตุ๊กตาสีสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนคร
สวรรค์วรพินิตทรงได้มา และประทานพิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ ในเรื่องวัดบรมพุทธารามของคณะบรรพชิต เข้มงวด
ว่าปัจจุบันตั้งแสดงอยู่ที่หอรัตนโกสินทร์) ซึ่งมีประดับมุข
ยอดเยี่ยมงดงามทั้งสามคู

คำว่า “ป่า” นำหน้า เช่น “ป่าตอง” บริเวณ
ย่านอันเป็นนิเวศสถานเดิมของสมเด็จพระเพทราชา ตั้ง
กล่าวนั้น หมายถึงตำบลอันเป็นที่ชุมนุมชนในสมัยกรุงศรี
อยุธยา เช่นย่านป่าดำน หมายถึงเป็นย่านขายผลไม้และ
ของสดต่างๆ ป่าตะกั่วกษายพอกุลกแห เครื่องตะกั่ว
ของสำหรับอาชีพทางน้ำ ป่ามะพร้าวกษายมะพร้าว และ
ป่าผ้าเหลืองกษายไตรจีวรอุฎฐาภิหารเครื่องบวช

ที่ป่าดำน (ถนนสะพานป่าดำน) เป็นที่ตั้งของวัด
อีกวัดหนึ่งคือวัดพลับพลายไย อยู่ระหว่างวัดมหาธาตุกับ

วัดราชบูรณะ สะพานป่าถ่านเป็นสะพานข้ามคลองประตู
จีน ซึ่งปากคลองด้านเหนือออกแม่น้ำตรงวัดท่าทราย
คลองตอนนั้นมีชื่อเรียกว่าประตูข้าวเปลือก ปากคลองด้าน
ใต้เรียกว่าคลองประตูจีน มีสะพานใหญ่อยู่สามสะพาน
คือสะพานขี้กุนอยู่ตรงถนนป่าโทน สะพานป่าถ่านอยู่ตรง
ถนนป่าถ่าน ฟากตะวันออก กับถนนตลาดเจ้าพรหมฟาก
ตะวันตก และสะพานข้างอยู่ตรงถนนข้างฝั่งตะวันออกกับ
ถนนป่ามะพร้าวฝั่งตะวันตก บริเวณสะพานข้างนี้เป็น
สถานที่ทงค้าขายต่อสู้กันเป็นศีกกลางเมือง ดังกล่าวข้างต้น
โดยทั้งสองฝ่ายต่างตั้งค่ายคนละฟากคลอง ซึ่งตรงสะพาน
ข้างเป็นเส้นทางสำคัญ ที่พวกวังหลวงได้เฝ้ากำลังไปตั้ง
ปิดสะพานไว้เพื่อไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้

มีวัดอีกวัดหนึ่ง คือวัดอโยธยาหรือวัดเดิม เข้าใจว่า
มีส่วนที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศบูรณะด้วยเหมือนกัน
วัดนี้เป็นวัดเก่าแก่มาก สร้างขึ้นก่อนกรุงศรีอยุธยาเป็นราช
ธานี เดิมเป็นวัดราษฎร์แล้วมาสถาปนาเป็นพระอาราม
หลวง แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานถึงการบูรณะปฏิสังขรณ์

เป็นลำดับมา ก็คงได้รับการบูรณะก่อนสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศ คือในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
ด้วยเป็นวัดสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิอันเป็น
ที่เคารพสักการะของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระ
พุทธโฆษาจารย์องค์นี้ คือองค์ผู้แต่งเรื่องชาตก หรือ
ราโชวาทชาตกถวายเทศนาแก่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
แล้วถือเป็น พระคัมภีร์ สำคัญของพระมหากษัตริย์ในต่อมา
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อครั้งดำรงพระยศสมเด็จพระ
พระอนุชาธิราช ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ยังได้มี
พระบันทูลให้คัดราโชวาทชาตกนั้นออกจากฉบับเขียนตัววง
ของมหาพุทธภิกขิต วัดพุทธโธสวรรย์ เป็นฉบับที่เก็บรักษา
ไว้อีกฉบับหนึ่งเมื่อปีพุทธศักราช 2267

และคงมีวัดอื่นๆ อีกหลายวัดที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศมีส่วนในพระราชศรัทธาบูรณะปฏิสังขรณ์ และที่
ไม่ปรากฏว่าพระองค์ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่บ้าง เช่นสมเด็จพระ
พระเอกาทศรถทรงสร้างวัดวรเชษฐาราม สมเด็จพระเจ้า
ปราสาททองทรงสร้างวัดไชยวัฒนาราม และสมเด็จ

พระเพทราชาทรงสร้างวัดบรมพุทธารามเป็นต้น เพราะพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ รวมทั้งชาวบ้านผู้ใจบุญได้สร้างวัดได้มากมาย การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าแก่แทบจะหาไม่ทั่วถึง วัดหนึ่ง ๆ ต้องซ่อมกันใช้เวลาถึงสองสามปีกว่าจะเสร็จ เพราะแต่ละวัดทำการซ่อมแซมบูรณะกันอย่างวิจิตรพิสดารจริง ๆ แต่น่าเสียดายในสิ่งที่หลงเหลือเป็นเพียงศิลปแห่งสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาที่เป็นประโยชน์ของนักศึกษานี้ปัจจุบันเท่านั้น

ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นรัชสมัยที่การพระศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก ถึงกับพระเจ้าแผ่นดินลังกา โปรดฯ ให้เข้ามาทูลขอคณะสงฆ์ออกไปอุปสมบทแก่ชาวลังกา เพื่อเป็นการตออายุพระพุทธศาสนาในลังกาต่อไป ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า คราวนั้นกษัตริย์ซึ่งเป็นพระเจ้ากรุงลังกา ให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดฯ ให้ตกแต่งต้อนรับ เช่นทำถนนหนทางให้สะอาดเรียบร้อย ประชาชนพลเมืองให้แต่ง

กายสภาพสวยงามตามแบบนิยม พระราชวงศานวงศ์
ข้าราชการให้แต่งกายเต็มยศแบบเข้าเฝ้าคอยต้อนรับ ทั้งมี
ประวามหฺรตพเวียงรายสองฟากถนน ทางที่ราชทูตลงก็จะ
ผ่านเป็นต้น รวมความว่ามีการต้อนรับเต็มที่ตามประเพณี
ไทยอย่างสมเกียรติ เมื่อราชทูตลงกาเข้าเฝ้าถึงที่ประทับ
ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท สำหรับออกแขกเมืองแล้ว
ราชทูตลงกาก็ถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ
ในราชสาส์นนั้นมีใจความ (ตามหนังสือคำให้การชาวกรุง
เก่า) ว่า

“ข้าพระองค์ผู้เป็นพระอนุชาผ่านพิภพสิ่งหลทวิป
ขอโอนเคียรเกล้าถวายบังคมมายังพระเชษฐาธิราชพระเจ้า
มหาธรรมราชา⁽¹⁾ ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา
ด้วยข้าพระองค์ทกราบพระเกียรติยศ เกียรติคุณ ของพระ
เชษฐาธิราช ว่าทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตน

(1) ทั้งคำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การขุนหลวงหาวัด (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) เรียกพระนามพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศว่า พระเจ้ามหาธรรมราชา พระราชพงศาวดารเรียกว่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ หรือขุนหลวงบรมโกศ

ยาธิคุณ เมื่อแผ่เกศหนุนเกล้าสมณะชีพราหมณาจารย์ถ้วนหน้า บำรุงพระพุทธศาสนาเป็นศาสนูปถัมภก โปรดฯ ให้หมู่สงฆ์เล่าเรียนพระไตรปิฎกเป็นนิจกาด และคัดลอกจตุตถปิฎกแบบแผนพระไตรปิฎกไว้ พระคุณเหล่านี้เป็นเครื่องจูงใจข้าพระองค์ซึ่งอยู่ห่างต่างประเทศ ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายบังคมชมพระบารมี อนึ่งข้าพระองค์ก็มีจิตยินดีเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่ในลังกาทวีปมีแบบแผนพระปริยัติธรรมขาดบกพร่องเคลื่อนคลาด ทั้งภิกษุสงฆ์ที่เฉลียวฉลาด อาจารย์ในพระไตรปิฎกก็ไม่มี โดยเหตุนี้ข้าพระองค์ขอพระบารมี พระเชษฐาธิราชเจ้าโปรดพระราชทานซึ่งภิกษุสงฆ์ ที่รอบรู้พระปริยัติศาสนา เพื่อได้อบรมสอนชาวลังกาเลื่อมใส เป็นอายุพระพุทธศาสนาสืบไปฉัณกาลนานเทอญ”

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงทราบพระประสงค์ของพระเจ้ากรุงลังกา แล้วก็ได้ตามทุกข์สุขกับราชทูตตามธรรมเนียม และเมื่อราชทูตเฝ้าอยู่ตามสมควร แล้วก็ทูลลาไปยังทพำนักร ซึ่งทรงให้จัดทพกรับรองไว้เป็นอันดี

ทางสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ทรงปรึกษากับ
ข้าราชการผู้ใหญ่เพื่อทูลแนะนำคัดเลือกพระภิกษุผู้ชำนาญ
พระไตรปิฎก ไปกับราชทูตตามคำขอรับของพระเจ้ากรุง
ลังกา ได้เลือกคัดพระราชาคณะสองรูปกับพระสงฆ์ชวบน
ติดตามพร้อมกับราชทูตตามนาย พร้อมด้วยสิ่งของเครื่อง
ราชบรรณาการตอบแทนตามประเพณี เมื่อไปถึงพระเจ้า
กรุงลังกาก็ทรงปีติยินดีในพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศยิ่งนัก ทรงต้อนรับและทรงอุปถัมภ์
พระภิกษุไทยเป็นอันดี และการไปลังกาทวีปของพระภิกษุ
ไทยเป็นการตื่นเต้นของชาวสิงหลต่างพากันนำบุตรหลาน
บวชเป็นภิกษุตามเนร ในพระพุทธศาสนาถึงห้าร้อยคน
พร้อมกับเจ้าเรียนปริยัติธรรมที่ได้รับการศึกษาจากพระ
ภิกษุไทยอย่างตงคตตั้งใจ เมื่อพระปริยัติธรรมได้แพร่หลาย
ในลังกาทวีปมีศิษย์ที่เชี่ยวชาญเป็นจำนวนมาก เห็นสมควร
ที่จะกลับกรุงศรีอยุธยาได้ คณะสงฆ์ทั้งนั้นจึงถวายพระพร
ทูลลาพระเจ้ากรุงลังกาลับ นำเรื่องราวที่ไปบวชชาว

สิงหนและสถิตเสถียรพระปรีดิธรรมไว้ ณ กรุงลังกาไว้
เป็นอนุสรณ์ในรัชกาลเจ้าทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ ในลังกาทวีป
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงเรียบเรียงถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวถึงตอนราชทูตลังกา
เข้ามาขอพระสงฆ์สยาม ในปีมะเมียโทศก จุลศักราช
1116 พุทธศักราช 2293 ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ทรงต้อนรับอย่างมโหฬาร และมีรับสั่งให้พวกกราบทูลเชิญ
ชมวัดวาอารามที่สำคัญๆ หลายวัด ตลอดจนงานพระราช
ประเพณี คือการพระกฐิน เพื่อจะได้เป็นท軒ชมของพวก
ราชทูตเหล่านั้น และเมื่อถึงกำหนดกลับ นำคณะสงฆ์ไทย
ไปประเทศลังกา เรือออกจากกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่เดือน
เรือกำปั่นลงลำน้ำลงมา พระภิกษุสงฆ์ตามวัดริมแม่น้ำ
และชาวบ้านชาวเมืองพากันมาส่งด้วยความยินดีตลอดทาง
ท่นาสงของมาถวายพระก็มี ทั้งเรือมาจอดแวดล้อมเรือ
กำปั่นมากมาย จนเกือบจะแฉะไม่เห็นแม่น้ำ เมื่อมาถึงวัด

ตลาดขวัญ (คือวัดที่เมืองนนทบุรี) เจ้าเมืองกรมการพากันมาถวายไตรจีวรแก่พระสงฆ์ที่จะไปลังกา และเลี้ยงดูพวกทูตานุทูต เมื่อถึงเมืองธนบุรีก็พากันมาต้อนรับ และทำบุญอย่างเดียวกัน

พระสงฆ์ไปประเทศลังกาครั้ง^{๕๔} พระอุบาลี พระอริยมุนี กับคณะสงฆ์และทูตานุทูตไทย พร้อมด้วยพระมณฑปพระพุทธรูป หีบพระธรรม และพระราชสาส์นเครื่องมงคลราชบรรณาการ พอเรือถึง ทางลังกาก็ต้อนรับอย่างมโหฬาร พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะ มีรับสั่งให้ตั้งกระบวนแห่พระพุทธรูปเจ้า พระธรรมเจ้า นำกระบวนเสด็จเข้าพระนครสิริวัฒนบุรี กระบวนทูตานุทูตไทยเชิญพระราชสาส์นตามไปภายหลังกระบวนเสด็จ โปรดให้พระสงฆ์ตามเนรไทยไปพักอยู่ที่กุฏิ ซึ่งได้สร้างขึ้นรับ ณ วัดบุบผาราม ใกล้พระราชวัง ส่วนพวกทูตานุทูตนั้นให้ไปพักอยู่ที่รับแขกเมือง โปรดให้เลี้ยงดูและพระราชทานเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปด้วยความสะดวกสบาย และเมื่อมีการเริ่มการอุปสมบท ณ ที่วัดบุบผาราม พวก

ชาวลังกาที่มาพร้อมกันอยู่ ณ ที่นั้น มีพระเจ้ากรุงลังกา
เป็นประธาน ต่างพากันขอร้องสาธุการ มีความปีติยินดี
เป็นอย่างนัก ว่าศาสนวงศ์ซึ่งได้เสด็จมัญญมาช้านาน ได้กลับ
ตั้งหยั่งลงในลังกาทวีปแล้ว ในระหว่างที่พระสงฆ์และ
คณะทูตยังพักอยู่ที่ลังกา เพื่อพระอุปาสีและคณะบำเพ็ญ
ประโยชน์ทางพระศาสนา พระสงฆ์และคณะทูตได้มีโอกาส
เที่ยวนมัสการพระมหาเจดีย์สถานต่าง ๆ ในลังกาทวีป เช่น
เจดีย์สถานในเมืองอนูราธปุระ เป็นต้น จนถึงช่วงที่กลับคน
สู่กรุงศรีอยุธยา

และทรงกล่าวไว้ท้ายจดหมายเหตุดังกล่าว พระ
อุปาสีไปลังกาทวีป มีเนือความชอบหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เมื่อครั้ง
เสด็จเมืองลพบุรีว่า เมื่อครั้งพระอุปาสีออกไปอยู่
ลังกาทวีปนั้น ราษฎรชาวเมืองลพบุรีถือพระพุทธรูป
ศาสนากับศาสนาพราหมณ์ปนกันอยู่ เมื่อถึงฤดูนักขัตฤกษ์
เป็นประเพณีเมือง ที่เชิญเทวรูปซึ่งนับถือตามลัทธิศาสนา
พราหมณ์ออกแห่ประเพณีครั้ง พระอุปาสีถวายพระพรแก่

พระเจ้าเกียรติสิริราชสิงหะว่า พระพุทธศาสนาที่ได้ประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีปแล้ว การแห่อันนั้นควรจะแห่บูชาในพระพุทธรูปด้วย พระเจ้าเกียรติสิริราชสิงหะทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงให้เชิญพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุขึ้นตั้งบนพระคชาธารนำหน้าไปในกระบวนแห่ และประเพณีอันนั้น ได้ยึดถือกระทำต่อมา

คณะสงฆ์ไทยซึ่งพระอุบาลีเป็นหัวหน้านั้น หนังสือสยามปดัมปทวงศ์กล่าวว่า ได้ให้การบรรพชาอุปสมบทแก่ชาวลังกาเป็นพระภิกษุสงฆ์เจ็ดร้อยรูป เป็นสามเณรสามพันรูป ระหว่างที่อยู่ ณ ประเทศลังกาเป็นเวลาสามปี และได้มีการเปลี่ยนชุดใหม่อีกชุดหนึ่ง มีพระวิสุทธาจารย์พระวรญาณมุนี พระราชาคณะทั้งสองรูปนี้เป็นประธานการที่กำหนดไว้แก่พระสงฆ์ที่ออกไปยังลังกาทวีปว่า แต่ละคณะให้อยู่แต่เพียงสามปี แต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีเพียงสองชุดแล้วไม่ปรากฏอีกเลย

การที่คณะสงฆ์ไทยในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศออกไปประดิษฐานพระศาสนา ในลังกาทวีป

ชั้นใหม่ นับเป็นจุดเด่นและเป็นอนุสรณ์แก่พระองค์อย่างยิ่ง
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพได้ประทานคำนำต้น
เล่ม⁽¹⁾ อันควรสนใจว่า

“ผู้ศึกษาโบราณคดีย่อมทราบอยู่ด้วยกันว่า ไทย
เราได้เคยเป็นไมตรีเกี่ยวข้องกับชาวลังกาทวีปด้วยการพระ
ศาสนามาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จเสวยราชย์ ณ
พระนครสุโขทัยเป็นราชธานี มีเรื่องราวปรากฏในศิลา
จารึก หนังสือพงศาวดาร และตำนานต่างๆ ปรากฏอยู่
เป็นหลายเรื่อง แม้แต่ในสมัยเมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราช
ธานี ลัทธิพระศาสนาที่ถือกันในสยามประเทศนั้น ดูเหมือน
จะนิยมเอาอย่างลังกามาเป็นแบบแผนที่เดียวกันได้ ความ
เลื่อมใสในลัทธิธรรมวินัยอย่างลังกา จึงมีลงมาตลอดเวลา
กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนถึงชนกรุงรัตนโกสินทร์

“ด้วยเหตุนี้ ความรู้ดังกล่าวจึงมีอยู่แทบทั่วไปในพุทธ
ศาสนิกบริษัทในประเทศไทย ว่าชาวลังกาได้มีบุญคุณ

(1) คำนำฉบับพิมพ์ครั้งแรก เรื่องประติฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ใน
ลังกาทวีป หนังสือเล่มนี้ทรงนิพนธ์ประจักษ์ให้เป็นพงศาวดารทาง
ศาสนาเล่มหนึ่ง

มาแก่เราในเรื่องการพระศาสนา ซึ่งความจริงก็เป็นอย่าง
นั้น แต่ฝ่ายการที่เราได้ตอบแทนสนองคุณชาวลังกาเพียงไร
ชั้นนี้กลัวว่าจะไม่มีใครทราบความชัดเจน เพราะในหนังสือ
พระราชพงศาวดารของเรากล่าวความไว้อย่างน้อย มีปรากฏ
แต่ว่า เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในแผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระเจ้าแผ่นดินลังกาให้ราชทูต
เข้ามาทูลขอคณะสงฆ์ออกไปให้อุปสมบทแก่ชาวลิงหลด
และปรากฏว่าในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ได้ทรง
อาราธนาคณะสงฆ์สยาม มีพระราชาคณะคือ พระอุบาลี
และพระอริยมุนีเป็นประธาน ออกไปอุปสมบทชาวลิงหลด
ในลังกาทวีป ต่อมาได้โปรดฯ ให้พระสงฆ์อีกหมู่หนึ่ง
มีพระราชาคณะอีกสองรูป คือ พระวิสุทธาจารย์ พระ
วรญาณมุนี ออกไปเปลี่ยนคณะสงฆ์ที่ออกไปคราวก่อน
เนื้อความกล่าวไว้ในพงศาวดาร เรื่องพระสงฆ์สยามนิกาย
ออกไปอุปสมบทแก่ชาวลิงหลดมีเพียงเท่านี้เอง อันจะเห็น
ได้ในหนังสือพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ฉบับพิมพ์

ครั้งแรกในรัชชกาลเจ้าตาก พุทธศักราช 2455 อยู่ในเล่ม 2 หน้า 239 นั้น”

ฉบับพิมพ์ครั้งที่หก พุทธศักราช 2511 อยู่ในหน้า 564 ดังต่อไปนี้

“จุลศักราช 1115 ปีระกาเบญจศก ฝ่ายพระเจ้า
กิตติสิริราชสีห์⁽¹⁾ ได้เสวยราชสมบัติในเมืองสิงขรนคร
เป็นอิสริยาธิปไตยในลังกาทวีป และครั้งนั้นพระพุทธศาสนาใน
เกาะลังกาหาพระภิกษุสงฆ์ได้ จึงแต่งตั้งให้สิริรัตนอำมาตย์
เป็นราชทูตกับอุปทูตตรีทูตจำนูลพระราชสาสน์ คมเครื่อง
มงคลราชบรรณาการมีพระบรมสารีริกธาตุเป็นอาทิ มากับ
กำนันโอดันชาพานิชวิไลนดา เข้ามาจำเริญทางพระราช
ไมตรี ณ กรุงเทพมหานคร จะขอพระภิกษุสงฆ์ออกไปให้
อุปสมบทบวชกุลบุตรสืบพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ทรง
พระกรุณาดำรัสสั่งให้จัดแจงรับทูตานุทูตลังกาตามธรรมเนียม
แล้วให้เบิกทูตเข้าเฝ้าถวายบังคม เสด็จออกแขก

(1) พระเจ้าสิริราชสีห์กับพระเจ้ากิตติสิริราชสีห์หะ ก็เจ้าประเทศ
ลังกาองค์เดียวกัน เช่นเดียวกับเมืองสิงขรนครกับเมืองสิริ
รัตนบุรี

เมือง ณ มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ตรัสพระราช
ปฏิสันถารสามัคคีตามขัตติยประเพณีแล้ว พระราชทาน
รางวัลแก่ทูตานุทูตโดยสมควร จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ
ให้แต่งข้าหลวงเป็นทูตานุทูตจําทูตพระราชสาสน์ คุมเครื่อง
ราชบรรณาการตอบออกไปถึงพระเจ้าลังกา แล้วโปรด ฯ
ให้อารามนาพระอุปาลิ พระอริยมุนีพระราชาคณะสององค์
กับพระสงฆ์อันดิลิปลิสงรูปออกไปตั้งพระพุทธศาสนาขอ
กุดบุตรไว้ในลังกาทวีป และให้สมเด็จพระสังฆราชแต่ง
สมณสาสน์ออกไปด้วยอีกฉบับหนึ่ง แล้วให้แต่งกำนัน
จําหนึ่งให้ทูตานุทูตไทยกับทงพระสงฆ์ลิลิปลิรูป และพระ
ราชสาสน์เครื่องราชบรรณาการลงกำนันนั้น ไปกับด้วย
กำนันทูตานุทูตอันมาแต่ลังกานั้น พระราชพงศาวดาร
ฉบับพระราชหัตถเลขาความดังนี้ ต่อไปเป็นพระนิพนธ์
ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

“ทั้งกิจการที่พระอุปาลิออกไปให้อุปสมบทแก่ชาว
ลังกานั้น เป็นการสำคัญ ทั้งในส่วนสนองคุณที่
ชาวลังกาได้มีแก่ไทยเรามาในเรื่องการพระศาสนา และ
เป็นการสำคัญที่ไทยเราได้รักษาพระพุทธศาสนาไว้ให้ถาวร

อยู่ในโลกนี้ด้วย เมื่อว่าโดยย่อ ที่พระสงฆ์ยังมีอยู่ใน
ลังกาตราบถึงทุกวันนี้ เพราะไทยเราเองเป็นผู้ไปตั้งให้
กลบมชน เมื่อคราวพระอุปาลิออกไปครองนั้น คุณ
ของไทยที่ได้อุปถัมภ์บำรุงแก่พระพุทธศาสนาดังกล่าวมาน
ข้างฝ่ายชาวลังกาเขายกย่องมาก ถึงมีหนังสือแต่งขึ้นไว้
เป็นตำนานเรื่องหนึ่งเรียกว่า “สยามุปสัมปทวัต” กล่าว
เฉพาะเรื่องที่พระสงฆ์สยามออกไปให้อุปสมบทแก่ชาว
สิงหล ประดิษฐานพระภิกษุสงฆ์สมณทัตให้กลับคืนมชน
ในลังกาตราบ และยังมีหนังสืออื่นที่กล่าวถึงเรื่องพระอุปาลิ
ออกไปให้อุปสมบทคราวนั้นอีกหลายเรื่อง ทั้งที่เป็น
หนังสือแต่งในลังกาตราบ และจดหมายเหตุของไทยเรา
เอง...”

หนังสือต่าง ๆ ดังกล่าวสมเด็จฯ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพว่ามีอยู่ 8 เรื่อง คือ⁽¹⁾

1. หนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกา หนังสือ
เรื่องนี้เป็นภาษามคธ ได้ความว่าแต่งตามคราว ๆ แรก

(1) พระนิพนธ์ เมื่อปีพุทธศักราช 2457 พิมพ์ใหม่ เมื่อปี
พุทธศักราช 2503

พระมหาเถระชาวลึงหลือ ชื่อพระมหานามแตงเมือระหว่าง
ราวพุทธศักราช 1002 ถึง 1020 ตัวเรื่องเป็นคาถา และ
มีฎีกาแก้กล่าวความเริ่มเรื่องแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า
ยังเสด็จดำรงพระชนม์ มาจนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพาน
พระพุทธศาสนาถลึงได้ 818 ปี จบไว้ตอนหนึ่ง ตอน
ที่สองพระเจ้าปรักกรมพาทุมหาราช ซึ่งได้ครอบครอง
ลังกาทวีปเสวยราชย์อยู่ ณ เมืองโปลันนะระมมหานครเป็น
ราชธานี เมื่อปีพุทธศักราช 1696 มีรับสั่งให้แต่งต่อลงมา
อีกตอนหนึ่ง แต่จะจบไว้เพียงโตหาทราบไม่ ตอนที่สาม
พระเจ้าเกียรตีสิริราชสิงหะ พระเจ้ากรุงลังกาซึ่งได้ผ่าน
พิภพ เมื่อปีพุทธศักราช 2290 เสวยราชย์อยู่ ณ เมือง
สิริวัฒนบุรี (ที่เรียกว่าเมืองแกนตี) คือพระเจ้าแผ่นดิน
พระองค์ที่ได้ให้เข้ามาขอคณะสงฆ์ไปจากกรุงศรีอยุธยา ได้
ลำเนาหนังสือมหาวงศ์ไปจากกรุงศรีอยุธยา จึงมีรับสั่ง
ให้แต่งเรื่องมหาวงศ์ต่อลงมาอีกตอนหนึ่ง เรื่องพระอุปาส
ออกไปเมืองลังกา มีอยู่ในตอนที่สามนี้ หนังสือมหาวงศ์
ได้แปลเป็นภาษาไทย เมื่อปีมะโรง จุลศักราช 1158

พุทธศักราช 2339 ในรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ ลงพิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยแล้ว เมื่อปีพุทธศักราช 2451 เป็นสมุดสองเล่ม เนื้อเรื่องพงศาวดารที่แปลแล้วมีอยู่เพียงในตอนหนึ่งที่พระมหานามแต่ง จึงมิได้ปรากฏความเรื่องพระอุบาลีออกไปตั้งศาสนวงศ์ในลังกาทวีป .. แต่ต้นฉบับหนังสือมหาวงศ์ภาษามคธ เขาได้พิมพ์ขึ้นในเมืองลังกาตลอดทั้งเรื่อง หอพระสมุดมณฑลหนังสือใน ข้าพเจ้าจึงได้ให้พระปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ์ เปரியัญ) แปลเฉพาะในตอนที่พระอุบาลีออกไปประดิษฐานสงฆมณฑล เพื่อการตรวจสอบความหนังสือ

2. หนังสือเรื่องเมืองลังกา เซอร์ เจมส์ เอเมอร์ซันเตนเนนท์ แต่งไว้เป็นภาษาอังกฤษ คัดเนื้อเรื่องพงศาวดารลังกาจากหนังสือมหาวงศ์เรื่องหนึ่ง หนังสือราชารัตนจารเรื่องหนึ่ง หนังสือราชวลเรื่องหนึ่ง (สองเรื่องข้างหลังนี้เห็นจะเป็นภาษาสิงหล) กับเรื่องราวที่ได้จากจดหมายของฝรั่งมาลงในหนังสือนี้ มีเรื่องราวพิสดารในตอนหลัง ตั้งแต่ฝรั่งโปรตุเกสมาตั้งอำนาจในลังกาทวีป

ตลอดจนสิ้นพระเจ้าแผ่นดินสิงหล เมื่อเกาะลังกาทกไปเป็น
เมืองขึ้นของอังกฤษ ในหนังสือเรื่องนี้ มีลำดับพระเจ้า
แผ่นดินสิงหลทวีปทำได้เรียบร้อยดี มีประโยชน์ในการ
สอบสวนคราวนี้เรื่องหนึ่ง

3. หนังสือระยะทางทูตลังกา ที่พระเจ้าเกียรติสิริ
ราชสิงหลเข้ามาขอพระสงฆ์สยามได้แต่งตั้งไว้ เดิมเห็นจะ
เป็นสองฉบับ คือพวกทูตที่มาต่างคนต่างแต่ง หนังสือ
เรื่องนี้ นายปรีดี เนติบัณฑิตได้แบ่งเป็นภาษาอังกฤษลง
พิมพ์ไว้ในหนังสือรอแอลเอเซียติก โซไซเอตี้ เมืองลังกา
เล่มแปดมีเรื่องราวและรายวันพิสดาร ตั้งแต่ราชทูตลังกา
ออกจากสิริวัฒนบุรี จนกลับไปถึงเกาะลังกาเรื่องหนึ่ง

4. หนังสือระยะทางพวกราชทูตไทยที่ไปกับพระ
อุปฮาดแต่งตั้งไว้ เดิมเห็นจะเป็นสองเล่มสมุดไทย เหลืออยู่แต่
เล่มหนึ่ง กล่าวความตั้งแต่พระอุปฮาดออกจากกรุงศรี
อยุธยาไปจนถึงสิริวัฒนบุรี มีรายการและวันคืนละเอียด
ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณเรื่องหนึ่ง

5. หนังสือพระทางพวกราชทูตไทยที่ไปคราวหลัง
ครั้งพระวิสุทธิธารจารย์ พระวรญาณมุนีไปเปลี่ยนพระสงฆ์
ชุดก่อน หนังสือต้นฉบับนี้ตกไปอยู่กรุงปารีส โปรเฟส
เซอร์โลมู อาจารย์ภาษาไทย ซึ่งเคยเป็นกงสุลฝรั่งเศส
อยู่ในกรุงเทพฯ แต่ก่อนไปพบเข้า ได้มีแก้ไขช่วยจัดการ
ให้ได้คัดจำนวนมาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณเรื่องหนึ่ง

6. หนังสือศุภอักษรอัครมหาเสนาบดีไทย ให้ราช
ทูตลังกาที่เข้ามาส่งพระอริยมุนี ถิ่นไปถึงอัครมหาเสนาบดี
เมืองลังกา หนังสือเรื่องนี้แต่งเป็นภาษามคธลงวันศุกร์
แรมเจ็ดค่ำ เดือนสิบเอ็ด ปีชวด อัฐศก จุลศักราช 1118
พุทธศักราช 2299 ได้ต้นฉบับมาจากเมืองลังกา แต่ใน
รัชกาลที่ 5 เรื่องหนึ่ง

7. หนังสือพระลังการูปหนึ่งชื่อพระรัตนปาละแต่ง
ไว้เป็นภาษาสิงหล ว่าด้วยมูลเหตุที่จะเข้ามาขอพระสงฆ์
ไทยออกไปให้อุปสมบทชาวลังกา นายปรีดิ เนติบณิตติ
ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษ และพิมพ์ไว้ข้างต้นหนังสือพระ
ทางราชทูตลังกาที่กล่าวมาแล้วเรื่องหนึ่ง

8. หนังสือเรียกว่า “สยามปดัมปทวิต” พระเถระชื่อพระสิทธิธรรมาภพทรรักขิต สถิตวัดบุบผารามวิหาร (ที่พระอุบาลีไปอยู่) ณ เมืองสิริวัฒนบุรีผู้เป็นสัทธภิหาริกของพระสังฆราชสรณังกูร ซึ่งได้รับอุปสมบทจากพระอุบาลี แต่งไว้เป็นภาษาสิงหล เมื่อปีพุทธศักราช 2318 กล่าวด้วยเรื่องศาสนวงศ์ในลังกาทวิป ซึ่งเป็นมาแต่เดิมอย่างไร และเสื่อมทรามลงอย่างไร จนสูญสิ้นสมณวงศ์ แล้วจึงได้มาขอพระสงฆ์สยามออกไปให้อุปสมบท ประดิษฐานสงฆมณฑลให้กลับคืนมีชนในลังกาทวิป หนังสือเรื่องนี้ พระยาอรรธการประสิทธิ์ (คุณดิลก) ได้มีแก้ไขช่วยจัดการให้แปลออกมาเป็นภาษาอังกฤษ ให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณเรื่องหนึ่ง

สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ ทรงให้คิดแก่นักศึกษาโบราณคดีว่า “...บรรดาหนังสือที่แต่งแต่โบราณไม่ว่าในกาลครั้งใด ๆ หรือในประเทศใด ๆ ผู้แต่งย่อมแต่งตามความเชื่อและความประสงค์ ซึ่งถือว่าถูกต้องในสมัยนั้น ๆ ครั้นเมื่อล่วงเวลาช้านานเข้า คนภายหลัง

บางจำพวกที่หลงหลับตาเชื่อไปทุกข้อทุกคำก็มี บางจำพวกก็มีความเห็นแตกต่าง เพราะความรู้ความเห็นในเวลาปัจจุบันนี้ ได้ดำเนินแปลกเปลี่ยนมากกว่าเวลาที่เขาแต่งหนังสือเรื่องนั้น ๆ มาก มีข้อความหลายอย่างที่จะได้เห็นจริงตามไปด้วยไม่ได้ ดังเช่นพรรณนาถึงปาฏิหาริย์อันพิ้นวิสัยที่จะเป็นได้โดยธรรมดาโลกเป็นต้น ตลอดจนที่พรรณนาถึงความเลื่อมใสศรัทธากระทำกิจการต่าง ๆ เพื่อประโยชน์แก่วัตถุและบุคคล ซึ่งเป็นที่นับถือของผู้แต่งหนังสือนั้น ๆ ข้อความที่กล่าวมานี้ ถ้าใครอ่านหนังสือมหาวงศ์ฉบับพิสดารที่ได้แปลเป็นภาษาไทย เมื่อในรัชกาลที่ 1 จะได้เห็นเต็มบริบูรณ์ จนในบางแห่งเมื่ออ่านเข้าไปในสมัยนั้นทำให้เกิดขยเซินแก่ใจผู้อ่านก็มี แม้ความรู้สึกของเรามีอยู่อย่างนั้น เมื่อใคร่ควรญดุกก็เห็นว่า เราควรจะยับยั้งจิตใจก่อน ด้วยเราเกิดทีหลังเขาร้านานนัก ในเวลาเมื่อเขาแต่งหนังสือนั้น ๆ คนในสมัยนั้นความคิดเห็นและความเชื่อถือ ตลอดจนกิจการของเขาเป็นอย่าไรเราไม่รู้ได้ แม้เราเห็นว่าข้อความที่แต่งหนังสือเก่าจะวิปลาสคลาด

เคลือบ จากความจริงสักเพียงใด ถ้าเรายังไม่มีหลักพอที่จะลงเนื้อเห็นว่าเขาเกลียดเอาความเท็จมาจใจแต่งหลอกลวงว่าเป็นความจริงอยู่ตราบใด ตูก็ยังหาควรจะต้องติดสินตติเยนผู้แต่งหนังสือโดยเหตุที่เขาหลงเชื่อความเท็จว่าเป็นความจริงนั้นไม่ แต่ส่วนข้างความดีของผู้แต่งหนังสือแต่ก่อนมามีอยู่อย่างหนึ่งซึ่งเราไม่ควรจะลืมเสีย คือว่าถ้าเขาหนึ่งเคยเสียไม่แต่งหนังสือเหล่านั้นจนได้ เราผู้เกิดมาภายหลังก็ไม่ได้รู้เรื่องราวอะไรเลยทีเดียว เพราะฉะนั้นบรรดาหนังสือเก่าที่คนครึ่งโบราณได้แต่งไว้ ผู้ศึกษาโบราณคดีในชั้นหลังควรอ่านด้วยวิจารณ์ปัญญา เลือกลงชื่อแต่ในข้อความซึ่งประกอบด้วยเหตุผลอันสมควรจะเชื่อถือใดไม่สมควรจะเชื่อก็อย่า้นำพา ข้าพเจ้าเข้าใจว่าอย่างนี้เป็นทางกลาง ซึ่งสมควรแก่ผู้ศึกษาโบราณคดีทั่วไป...”

พระนิพนธ์ที่ได้นำมาลงไว้นี้ สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพทรงกระทำพระองค์เป็นสายกลาง นับเป็น
ตัวอย่างแก่คนชั้นหลังจะพึงกระทำยิ่ง

ที่จริงประเทศลังกาเป็นประเทศที่เจริญรุ่งเรืองทาง
พุทธศาสนาอยู่ก่อนแล้ว เหตุที่ศาสนาพุทธต้องเสื่อมลง
ถึงขอพระสงฆ์ไทยไปประดิษฐานพระพุทธรูปใน
ประเทศ ด้วยเหตุมีข้าศึกศัตรูเบียดเบียน และมีพวก
อริยชนทำให้พระศาสนาเศร้าหมอง แต่ถึงเช่นนั้นกษัตริย์
ลังกาก็พยายามที่จะฟื้นฟูพระศาสนาให้เป็นศาสนาประจำ
ชาติชาวสิงหล สิ่งที่สำคัญยิ่งคือการแผ่ศาสนาของ
ศาสนาอื่น ซึ่งชาติผู้มิชอบก็พลเห็นอกว่าในยามพระอำนาจ
กษัตริย์ลังกาเสื่อมทรามลง

ในเหตุหลายประการ ที่ทำให้ลังกาเสื่อมลง
กษัตริย์องค์หลังพระนามว่า พระเจ้าศรีวิชัยราชสิงหะ
เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว จากเรื่องประดิษฐาน
พระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป ได้กล่าวความตอนนั้นว่า
พระเจ้าศรีวิชัยราชสิงหะมีพระประสงค์จะบำเพ็ญราชกิจ
ให้บังเกิดความนิยมแก่ชาวลังกา จึงเริ่มปรารภเรื่องบำรุง
พระพุทธรูป

ครั้งนั้นในจำพวกตามเกณฑ์เหลืออยู่ มีสามเนร
องค์หนึ่งชื่อว่าสุรณังกร เป็นผู้ปรีชาฉลาด และเป็นผู้มี

ศรัทธามั่นคง พระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะได้สามเณรสนังกร
เป็นที่ปรึกษาในการที่จะคิดตั้งสงฆมณฑลให้มีขึ้นอีก ซึ่ง
ความจริงแต่แรกยังมีได้ทรงคิดจะมาขอพระสงฆ์ไทย เพื่อ
ไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในประเทศของพระองค์ ได้
แต่งราชทูตให้ไปขอที่เมืองยะไข่ก่อน แต่ไม่ได้พระสงฆ์
ตามปรารภณา จะเป็นด้วยพวกพระสงฆ์ยะไข่เซ็ดชยาด
อากาศในเมืองลังกา หรือจะเป็นด้วยกษัตริย์ยะไข่ในเวลา
นั้นไม่ต้องการเกี่ยวข้องกับลังกา อาจเป็นโดย
ทางใดทางหนึ่ง เพราะตามความที่ปรากฏในพงศาวดาร
พม่า พวกยะไข่ไม่นับคงในการถือศาสนานัก กษัตริย์
บางองค์นับถือศาสนาพุทธ ชาวยะไข่ก็โอนไปถือพุทธตาม
บางองค์นับถือศาสนาอื่น ชาวเมืองก็หันไปนิยมศาสนานั้น
ตามกษัตริย์ของตนเป็นยุคเป็นสมัย และเมืองยะไข่ก็ไม่
ส่งบรรพชาบันฑิต แผ่นดินพุกามมอญกับพม่าเกิดรบพุ่งกัน

ที่ลังกามีพระมอญองค์หนึ่ง เป็นเจ้าตักยากเข้ามา
อยู่ในดินแดนลังกา ชาวเมืองต่างพากันนับถือมาก ด้วย
เคยเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่ง เมื่อสมิงทอมมีอำนาจอยู่ใน

หงสาวดี พระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะทรงเห็นชาวเมืองเลื่อมใส นับถือ ก็มีพระราชนิมิตด้วย โดยให้พระมอญองค์นั้นอยู่ใน พระอุปการะของพระองค์ ซึ่งมีพระราชประสงค์จะบำเพ็ญ ราชกิจบำรุงพระพุทธศาสนา โดยยัดพระมอญองค์นั้นเป็น หลัก ทำการอุปสมบทชาวลังกาเป็นพระภิกษุสงฆ์ดำรง พระพุทธศาสนาต่อไป

พระมอญได้ทราบพระราชประสงค์จึงถวายพระพร ว่า การที่จะให้อุปสมบทนั้น ต้องมีพระภิกษุพร้อมคณะ สงฆ์องค์ประชุม ถ้าจะโปรดฯ ให้ทำการอุปสมบทเป็นภิกษุ ภาวะได้ ก็ให้ไปขอสงฆ์จากเมืองหงสาวดีมาเพิ่มเติมให้ ครบคณะ จำพึงเพียงองค์เดียวเท่านั้นหาต้องด้วยพุทธ บัญญัติไม่

พระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะจึงแต่งราชทูตให้ไปขอคณะ สงฆ์เมืองหงสาวดี คณะทูตเดินทางไปตามรับสั่ง แต่เรือ ได้ไปแตกเสียกลางทาง คนไปจมน้ำตายเสียเป็นอันมาก รอดกลับมาเมืองลังกาก็ไม่คน เป็นอันว่าการขอคณะสงฆ์ มอญมาเพื่ออุปสมบทชาวลังกาในครั้งนั้นไม่สำเร็จอีก

พระมอญองค์นั้นเป็นญาติกับสมเด็จพระสังฆราช เมื่อสมเด็จพระสังฆราชตั้งตัวเป็นใหญ่ได้แต่งตั้งให้เป็นเจ้ามอญองค์หนึ่ง ครั้นสมเด็จพระสังฆราชหมดอำนาจ พระยาพระตะครองอำนาจแทนได้หันภัยไปบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ เมื่อพรรคพวกของพระยาพระตะจับตัวได้นำมามอบให้พระยาพระตะ แต่พระยาพระตะเห็นเป็นพระภิกษุครองผ้ากาสาวพัสตร์จะฆ่าเสียเกรงบาป จึงฝากกำนันวัดจินดาเอาไปปล่อยเสียที่เกาะลังกา เมื่อมีพระภิกษุสงฆ์มาจากต่างแดนและมีอิสรียศเป็นเจ้า เข้ามาอยู่ในฐานะนักโทษการเมือง ชาวลังกามีความเห็นใจมาก ทั้งก็กำลังอยากจะอุปสมบทอยู่แล้ว แต่เมื่อเหตุการณ์เรือแตกได้มาเป็นอุปัทวเหตุเสีย ก็จำต้องส่งไปอีกวาระหนึ่ง

แต่ถึงเช่นนั้นพระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะก็ยังไม่วางความพยายาม วันหนึ่งได้ทรงทราบจากพ่อค้าชาววัดจินดาว่า พระพุทธศาสนาที่ประดิษฐานอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศรุ่งเรืองยิ่งกว่าประเทศอื่นๆ มีพระภิกษุสงฆ์มาก บ้านเมืองก็เป็นปกติเรียบร้อย

เป็นความจริง เพราะในเวลานั้น มอญกับพม่ายังรบพุ่งกันอยู่ พม่ายังไม่มีอำนาจเป็นใหญ่อยู่ในพุกาม จึง

ไม่มีโอกาสที่จะแผ่อำนาจไปยังประเทศใกล้เคียง โดยเฉพาะกรุงศรีอยุธยา และยังไม่ได้เป็นใหญ่สามารถกตมอญให้อยู่ในใต้อำนาจได้เหมือนยุคสมัยที่ผ่านมา พม่าก็ฉลาดทำดีกับไทย คือได้ทำทางพระราชไมตรีไว้กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศดังกล่าวมาแล้ว

การที่ลังกามาขอพระสงฆ์ไทย เพื่อไปประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนายังประเทศของตน ก็ไม่ราบรื่น มีอุปสรรคอยู่ ราชทูตลังกาเชิญพระราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการจะเข้ามากรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น โดยสารมาโดยเรือกำปั่นพ่อค้าวิลันดา

เวลานั้นมกษัตริย์วิลันดาทั้งสองชาติแข่งขันกันอยู่ คือ วิลันดากับโปรตุเกส โปรตุเกสเคยมีอิทธิพลครอบคลุมเกาะลังกา มีทั้งการค้าขายและแพร่ศาสนาไปในตัว แต่ได้ถูกกษัตริย์ลังกาองค์ก่อนขับไล่ออกนอกประเทศสำเร็จแล้ว มอมเมืองท่าที่ โปรตุเกสตั้งอยู่ให้พ่อค้าวิลันดารักษาต่อไป พวกวิลันดามีนิสัยฝักใฝ่กับพวกโปรตุเกส ที่ตั้งใจแสวงแต่ในการค้าหาทำไร ไม่เอาธุระในเรื่องศาสนาเป็นเหตุเกี่ยว

ของด้วย ประกอบกับอยู่ในระหว่างได้รับสิทธิในการค้า
แต่ผู้เดียวโดยพระกรุณาของกษัตริย์ลังกา จึงทำตนให้
เป็นทาสของชาวลังกามากกว่า

แม้มาถึงรัชกาลของพระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะ ชาว
วิลังดา ก็ยังปฏิบัติตนให้เป็นทาสกรรมของชาวลังกา
อยู่เสมอ เมื่อกษัตริย์มพระราชประสงค์ให้ราชทูตถือราช
สาส์นเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ก็รับเป็นธุระให้โดยยินดี
เป็นการสนองพระคุณตอบแทน และทำนองพระเจ้าศรีวิชัย
ราชสีหะจะไม่ทรงเชื่อว่า พระพุทธศาสนาที่กรุงศรีอยุธยา
จะรุ่งเรืองกว่าประเทศอื่นจริง ราชทูตที่มาจึงมีหน้าที่
สืบสวนไปในตัวด้วย ว่าถ้าพระสงฆ์ไทยทรงคุณธรรม
สมควรจะอาราธนาออกไปให้อุปสมบท เมื่อทรงคุณธรรม
จริงดังกล่าวขวัญจะเต็มใจออกไปหรือไม่ เพื่อจะได้มา
เห็นข้อเท็จจริงเสียก่อน และเพื่อพระเกียรติยศของพระเจ้า
ศรีวิชัยราชสีหะ ราชทูตจึงเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาแต่ตัว
ฝากราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการไว้กับพ่อค้าวิลังดา
ซึ่งพักอยู่ที่เมืองท่าปัตตาเวีย

ครั้นเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา ได้เห็นข้อเท็จจริงเป็น
 ประจักษ์ กรุงศรีอยุธยามีวัดวาอารามมากมาย แต่ละ
 พระอารามสวยงามวิจิตรพิสดาร พระภิกษุสงฆ์ก็มาก
 สมเป็นเมืองแห่งพระพุทธศาสนายิ่งนัก ราชทูตก็ขอเฝ้า
 แต่ผิดธรรมเนียมราชประเพณีที่ราชทูตไม่มีราชสาส์นมาเป็น
 สำคัญ จึงเข้าเฝ้าไม่ได้ แต่ได้แสดงความปรารถนาดีให้
 ความมั่นใจแก่ราชทูตดังกล่าวไว้ว่า ถ้าพระเจ้าศรีวิชัยราช
 สิทะ ทรงมีพระราชสาส์นมาให้ถูกต้องตามราชประเพณี
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จะเป็นพระราชหฤทัยจัดคณะ
 สงฆ์ส่งไปประดิษฐานสมณวงศ์ตามความประสงค์ ด้วย
 ความยินดี

ราชทูตดังกล่าวจึงอยู่ในภาวะลำบากแก่ตนเอง แต่
 ต้องปฏิบัติตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 บรมโกศ โดยแบ่งพวกออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งพำนักร
 คอยอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา อีกพวกหนึ่งโดยสารเรือกลับไป
 เมืองปัตตาเวีย เพื่อจะไปรับพระราชสาส์นและเครื่องราช
 บรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

แต่เมื่อราชทูตออกไปถึงเมืองปัตตาเวียก็ได้ข่าวว่า
พระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะสิ้นพระชนม์เสียแล้ว⁽¹⁾ พระเจ้า
เกียรตินิรราชสีหะ⁽²⁾ ผู้เป็นพระภาดาของพระอัครมเหสี
ได้ครองราชสมบัติทำให้ราชทูตไม่แน่ใจว่าพระราชประสงค์
ของกษัตริย์องค์ใหม่ จะมีพระราชนิยมในเรื่องพระศาสนา
เจริญรอยตามพระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะหรือไม่ จึงปรึกษา
เห็นชอบว่า ควรจะกลับไปกราบทูลความทั้งปวงให้ทรง
ทราบก่อน แต่พระเจ้าเกียรตินิรราชสีหะก็มีพระราชอัชฌา
ศัยเช่นเดียวกับพระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะ ทรงพระราชดำริ
เห็นสมควรจะจัดการเรื่องตงสงฆมณฑลในลังกาทวีป ให้
สำเร็จเป็นพระเกียรติยศ ราชทูตจึงได้เชิญพระราชสาส์น
กับเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรม
โกศ โดยถูกต้องตามราชประเพณี

ที่กล่าวว่า พระสงฆ์ชาวยะไข่เซ็ดชยาตอากาศใน
เมืองลังกา ก็เพราะกษัตริย์องค์ก่อนโน้นเคยขอพระสงฆ์

(1) พระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะสิ้นพระชนม์ เมื่อปีพุทธศักราช 2290 เป็น
ปีที่ 16 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

(2) แผ่นดินพระเจ้าเกียรตินิรราชสีหะ ก็แผ่นดินที่พระสงฆ์ไทยทั้ง
สองชุดออกไปลังกา (ชุดพระอุบาลีและชุดพระวิสุทธาจารย์)

ยะไซ้ไปครึ่งหนึ่งแล้ว พระเจ้าศรีวิชัยราชสีหะจึงทรง
 ปราบปรามขอเป็นคำรบสองในแผ่นดินของพระองค์ การที่
 ทางเมืองยะไซ้ไม่ยอมส่งให้ในเหตุนี้ เพราะภิกษุสงฆ์ที่ส่ง
 ไปครึ่งนั้น ไปทนท้าวและความเจ็บไข้ที่เมืองลังกาไม่ได้
 ถึงมรณภาพที่เมืองลังกาหลายรูป ที่เหลืออยู่ก็พากันกลับ
 เมืองยะไซ้หมด

แม้ในคราวที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศส่งไปใน
 แผ่นดินพระเจ้าเกียรติศิริราชสีหะ พระอุปาลักก็ป่วยมรณ
 ภาพที่ลังกา โปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุ เมื่อ
 ภิกษุที่รับส่งการพระราชทานเพลิงแล้วไว้ที่บนยอดเขา ซึ่ง
 สมเด็จพระกรรมพญาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า ยัง
 ปรากฏอยู่ถึงชวงปัจจุบันนี้

ก่อนที่พระอุปาลักจะไปถึงลังกาการเดินทางก็ไม่ราบ
 รื่น ได้เดินทางไปด้วยเรือสองลำ ลำหนึ่งของวิไลนดาลำหนึ่ง
 ลำบันไทยลำหนึ่ง ขณะที่เรือกำลังใช้ใบอยู่ในท้องทะเล
 เรือทั้งสองได้พัดตกกัน เรือลำบันไทยแล่นไปได้สองสามวัน
 ได้ถูกคลื่นใหญ่เสากะโตะหักถึงสองเสา ตัวเรือก็คล้าย

หมัน เรือร่อนเข้าไม่หยุด ต้องชนสินค้าทางนาเพื่อมิให้เรือจม ต่อเมื่อบังคับเรือให้เข้าเกยชายเลนที่เมืองนครศรีธรรมราชได้ จึงพ้นอันตรายชีวิต แล้วมีใบบอกให้คนเดินบกใช้เวลาหนึ่งเดือนกับเจ็ดวัน จึงเข้ากราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศให้ทรงทราบได้ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้มีรับสั่งให้ช่างออกไปซ่อมแซม นำเรือกลับเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ก่อน

เรือกำปั่นวิลันดาแล่นไปถึงเมืองมะละกาแล้ว ก็ยังไม่ทราบว่าเรือกำปั่นไทย ซึ่งมีพระอุปาลกับคณะสงฆ์ รวมทั้งราชทูตไทยพลัดแล่นไปทางไหน ต่อภายหลังจึงได้ทราบจากนายเรือลำหนึ่ง ซึ่งออกมาจากกรุงศรีอยุธยาว่า เรือกำปั่นไทยชำรุด ได้ซ่อมแซมแล่นได้ แต่ได้เดินทางกลับกรุงศรีอยุธยาเสียแล้ว ราชทูตลังกาจึงขอรับรองต่อเจ้าเมืองมะละกาให้ติดต่อให้ด้วย เรือกำปั่นวิลันดาจอดพักอยู่ที่เมืองมะละกาพักช้าวอยู่นานวัน เรือที่เจ้าเมืองมะละกาใช้ให้ถือจดหมายมาพักช้าวก็กลับไปแจ้งให้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีรับสั่งว่า อย่าให้พวกราชทูตลังกา

ท้อใจ จะโปรดฯ ให้ส่งพระสงฆ์ไทยออกไปประดิษฐาน
พระพุทธรูป ๓ องค์ กว้างให้ได้ โดยให้เดินบกไปลง
เรือที่เมืองมะริด คงจะถึงลังกาทวีปในปีนี้ (พุทธศักราช
2295) ราชทูตลังกาจึงเดินทางล่วงหน้าไปกราบทูลให้
พระเจ้าเกียรติสิริราชสีหะทรงทราบ

พระอุปาลักษณ์คณะสงฆ์รวมทั้งราชทูตไทยเกือบจะ
ไม่ได้ไปลังกาเสียแล้ว เพราะเหตุที่พระทัยของสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงเนืองจากอุบัติเหตุเรือข้าม
ตองกลับกรุงศรีอยุธยาแล้ว กำนันหลว่งที่บรรทุกช้างและ
สินค้าอื่น ๆ ไปขายยังเมืองหนึ่งได้อับปางลง คนที่ไปในเรือ
จมน้ำตายเสียมาก เหลือรอดชีวิตเพียงเจ็ดแปดคน ชำเรือ
กำนันอีกสี่ห้าคนทอดสมออยู่ที่ปากน้ำถูกพายุใหญ่พัดแตก
ล่มลงไปอีก เหตุสองประการนี้ เป็นประการสำคัญที่
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศท้อพระทัย จะทรงเลิกตั้ง
พระอุปาลักษณ์คณะไปเมืองลังกา แม้ราชทูตลังกาผู้หนึ่ง
ซึ่งตกค้างอยู่กรุงศรีอยุธยา เพราะแยกมาอยู่ในกำนันไทย

จะได้กราบบังคมทูลฯ วังวอนเป็นหลายครั้ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ยังไม่ปลงพระทัย

จนถึงช่วงอีกหลายเดือนเมื่อวันวันดาเข้ามากรุงศรีอยุธยาตำแหน่ง ขอเขมรเลย นายเรือทราบพระราชประสงค์จึงให้ลามากราบทูลว่า ตนจะรับอาสาพาพระสงฆ์ไทยกับราชทูตไปส่งถึงเมืองลังกาเอง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจึงตกลงพระทัย

พระอุปฮาดไปกับเรือกำปั่นวันดา มีอุปสรรคพอแก้ไขได้ กล่าวคือครั้งหนึ่งลมพายพัดแรงกล้า กำปั่นเอียงถึงช่องบันช้างขวามือ เสาหน้าชนกลางใหญ่รอบหักทำได้หักกลางสองส่วน ส่วนหนึ่งห้อยอยู่ และเสาหน้าใหญ่รอบสามหักหักออก ก็ลงมากะทบเพลานในชนกลางหักเป็นสามท่อน และเลายอดเสากลางใหญ่รอบสี่หักหักทับลงมาถึงกลางธงแดงสำหรับพระราชสาส์นตกลงย่นไป นายกำปั่นต้นหนให้ทอดสมอ แล้วช่วยกันแก้ไขเอกสายลวดสายโยงเอาเสาที่หักลง ต่อจากนั้นไป ก็เดินทางโดยสวัสดิภาพ

จากเชิงอรรถของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศว่า ธรรมเนียมพระยศที่ได้นำไปดั่งกาทวิกับพระอุปาดิ มีในหนังสือสยามสัมพันธ์ที่รวบรวมสืบแปลรูปด้วยกัน

พระราชกณดอง คือ

1. พระอุปาดิ
2. พระอริยมุนี

เปรียญไปเป็นพระกรรมวาจาจารย์ทำ คือ

1. พระมหานาม
2. พระมหาบุญ
3. พระมหาสุวรรณ
4. พระมหามนัส
5. พระมหามณี

พระอันดับสืบเชื้อรูป เรียกตามนามฉายาว่า

1. พระพรหมโชติ
2. พระมณีโชติ
3. พระจันทร์โชติ
4. พระธรรมโชติ

5. พระบุญโชติ
6. พระอินทโชติ
7. พระจันทรสาระ
8. พระศิริจันทร์
9. พระอินทสุววรรณ
10. พระพรหมสร
11. พระยศทิน

(ราชทูต เป็นที่พระธรรมไมตรี และมีอุปทูต
ตรีทูตด้วย)

แต่พระสงฆ์ไปลังกาคราวนี้เหลือกลับมากรุงศรี
อยุธยาเพียงเจ็ดรูปเท่านั้น นอกจากมรณภาพของพระ
อุบาลีพระสงฆ์ไทยอีกจำนวนหนึ่งก็ได้มรณภาพที่เมือง
ลังกาไปด้วย การที่คณะสงฆ์ไทยครั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศออกไปให้อุปสมบทแก่ชาวลังกานี้ เสมือนเอา
ชีวิตไปถวายเป็นธรรมพลีเสียหลายองค์ เพื่อดำรงพระ
พุทธศาสนาให้ถาวรมั่นคงอยู่ในโลกนี้ และคณะของพระ
วิสุทธาจารย์ก็ได้เชิดชวาคต่อความหนาว ความเจ็บไข้

ความตาย เพราะถือเอาชีวิตเพื่อประโยชน์เป็นธรรมพลี
ราชทูตไปกับพระวิสุทธิอาจารย์ คือหลวงวิสุทธิไมตรี
อุปทูต ขุนพาทวิจิตร ตริทูต หมื่นพิพิธเสนหา ต้องฝ่า
อุปสรรคเรือแตก พระภิกษุรูป สามเณรสองรูป จมน้ำ
หายไป ต่อมาจึงพบศพเพียงสามเณรหนึ่งรูป ทถูกคลื่น
ซัดขึ้นมาบนหาดทราย แต่คณะสงฆ์ครั้งพระอุปาสดีและครั้ง
พระวิสุทธิอาจารย์ ก็ได้ไปทำประโยชน์ทางพระศาสนา
มีชื่อเสียงเกียรติยศปรากฏอยู่ในพงศาวดาร ทั้งอ่าว
พระเกียรติยศของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศอยู่ช่วง
กัลปาวสาน สามเณรฉนวนังกร หลังจากได้รับอุปสมบท
ได้รับแต่งตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราชฉนวนังกร เป็นพระ
อุปัชฌายาจารย์ให้บรรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงหลสืบมา

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นอกจากจะทรงมี
พระราชศรัทธาในการพระศาสนาแก่กล้า แต่ครั้งดำรง
ตำแหน่งสมเด็จพระอนุชาธิราช พระมหาอุปราช ถึงช่วง
เสด็จครองราชสมบัติเจริญตามพระมหากรุณายิ่งนักก่อน ๆ
แล้ว ผลงานการส่งคณะสงฆ์ไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา

ณ ลังกาทวีป เป็นอีกส่วนหนึ่งสำคัญยิ่งในรัชกาลของ
พระองค์

อันดับรองจากการพระศาสนา^{๔๔}คชวรรณคดี^{๔๕} ซึ่งถือ
ว่ารัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นสมัยที่รุ่งโรจน์
ยุคปลาย^{๔๖} ทงนหลังจากเมื่อสนรชกาลสมเด็จพระนารายณ์
มหาราช กรุงศรีอยุธยาเริ่มระส่ำระสายเนื่องจากการชิง
ราชบัลลังก์ การกบฏ และการสงคราม ทำให้วรรณคดี
ร่วงโรยเป็นเวลาเกือบช่วงศตวรรษ วรรณคดีที่บ่งแสดงอา
คณิชนิพนธ์มาบ้าง ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อดำรงพระยศเป็น
สมเด็จพระอนุชาธิราช^{๔๗} เจ้าฟ้าเอกทัศ โอรสของสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวท้ายสระ^{๔๘} รวมทงเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ได้
ปรากฏผลงานการกวีในรัชสมัยนั้นแล้ว หากแต่มีความ
รุ่งโรจน์เต็มทีเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จขึ้น
ครองราชสมบัติแล้ว

พระราชवरวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ(น.ม.ส)
ทรงกล่าวเฉลิมพระเกียรติไว้ใน “สามกรุง” ว่า

อยู่ชยาว่าสี่ร้อย	พรรษา แล้วแฮ
สามสิบสามราชา	ก่อนนี้
ไม่มีกวีว่า	ทะกษัตริย์ สยามเลย
เว้นแต่สองคช	เชิดชั้ นววรรณคดี

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทั้งสามสิบสามองค์ทรงมีพระนามว่าสมเด็จพระองค์เท่านั้นซึ่งเป็นยอดองค์กวีได้แก่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถหนึ่ง สมเด็จพระนารายณ์มหาราชหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมหนึ่ง อีกพระองค์หนึ่งคือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ถ้าจะแบ่งแยกกวี ชันเจ้านาย ข้าราชการ และพระภิกษุ กวีชันเจ้านายคือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ เจ้าฟ้าหญิงสังวาล เจ้าฟ้าหญิงกุนทล และเจ้าฟ้าหญิงมงกุฎ ส่วนที่เป็นข้าราชการได้แก่หลวงศรีปริชา (เซ่ง) พระภิกษุได้แก่ พระมหานาค วัดท่าทราย รวมทั้งกวีที่ไม่ปรากฏนามอีกหลายคน โดยเฉพาะที่เจ้าฟ้าหญิงทั้งสามองค์ มีชื่อในการกวีก็โดยเจ้าฟ้าหญิงสังวาลทรงถนัดพระนิพนธ์เพลงยาว ซึ่งในเวลา

นั้นแต่งเกลื่อนกันในราชสำนักฝ่ายใน แต่ลีลาและกระบวน
กลอนของพระองค์ไพเราะเพราะพริ้งยอดเยี่ยมเกินกว่าที่จะ
มีผู้ใดหาเทียมได้

เจ้าฟ้าหญิงกนกทูลทรงมีชื่อเสียงในการพระนิพนธ์
ดาหลัง หรืออิเหนาใหญ่ เพราะทรงถนัดเชิงกลอนบท
ละคร และความสำคัญในครั้งนั้นก็คือ ใช้เป็นบทเล่น
ละครหญิงล้วนภายในราชสำนัก ถวายแด่สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศ และพระราชมารดาฝ่ายในทอดพระเนตร
เจ้าฟ้าหญิงมุกฏ ทรงถนัดเชิงกลอนบทละครเช่นกัน ทรง
แต่งเรื่องอิเหนา (อิเหนาเล็ก) ด้วยพระประสงค์เช่นเดียว
กัน บทละครเรื่องดาหลัง และอิเหนาของเจ้าฟ้าทั้งสอง
พระองค์ นอกจากจะเป็นบทเพื่อถวายทอดพระเนตรแล้ว
ยังปรากฏว่าใช้เล่นฉลองในพิธีต่างๆ และการที่เรียกว่า
อิเหนาใหญ่ อิเหนาเล็ก ก็ด้วยเจ้าฟ้าหญิงทั้งสองทรงเป็น
พระพี่นางองค์ใหญ่และพระน้องนางองค์เล็ก ประสูติแต่
เจ้าฟ้าหญิงสงวาล

หลวงศรีปริชา (เซ่ง) มีความเชี่ยวชาญพิเศษทางกลอนกลบท มีชื่อเสียงด้วยการแต่งกลบทสรีวิบูลกิต อันนับเป็นวรรณคดีประเภทกลอนเรื่องแรก ที่ได้รับการยกย่องว่า เป็นผู้ประมแต่งกลอนกลบทขึ้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นบรมครูกลอนกลบทต่อมา

พระมหานาค วัดท่าทราย มีชื่อเสียงในการแต่งบุนโณวาทคำฉันท์ บรรยายความรู้สึกและสิ่งที่ได้ไปพบเห็นในโอกาสที่ได้ไปนมัสการพระบาท ระหว่างที่มีการสมโภชครั้งสำคัญ และโคลงนิราศพระบาท โดยเฉพาะบุนโณวาทคำฉันท์ พระมหานาคได้พรรณนาสิ่งซึ่งมีอยู่ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทั้งนั้น สมเด็จพระบรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ในต้นเรื่องนว่า “นับถือกันมาว่าแต่งดีโดยกระบวนฉันท์อย่างหนึ่ง พรรณนาว่าด้วยลักษณะการสมโภชพระพุทธบาทตามราชประเพณี ครึ่งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ถ้วนถี่ด้วยอย่างหนึ่ง จดว่าเป็นฉันท์ตำราเรื่องหนึ่ง”

บุญโนวาทคำฉันท์ซึ่งพระมหานาควัดท่าทรายแต่ง
 นั้น พรรณนาสิ่งที่มีอยู่ ณ พระพุทธรูปาทงนนั้น ตั้งแต่
 แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวบรมโกศ เริ่มตั้งแต่สร้างพระมณฑปล้อมรอบพระ
 พุทธบาท พระวิหารหลวง กำแพงแก้ว สร้างสังฆาราม
 ที่พระภิกษุสงฆ์อยู่บริบาล และบริเวณพระราชวังที่เชิง
 เขาพระพุทธบาท ที่ทำเจาสุนัข การสร้างถนนตั้งแต่ท่าเรือ
 ไปถึงเขาสุวรรณบรรพต แต่งธารทองแดงเป็นที่ประพาส
 สร้างพระตำหนักธารเกษม บูรณะเปลี่ยนแปลงพระตำหนัก
 ที่ทำเจาสุนัข พร้อมกับขุดบ่อน้ำ ทำศาลารายตามริมถนน
 หลวง ต่อมายังมีถนนจากเมืองลพบุรีไปถึงเขาสุวรรณ
 บรรพตอีกสายหนึ่ง และสร้างอ่างแก้วก่อกำแพงกันน้ำ
 ตามไหล่เขาชันก้านผืนให้ไหลไปลงอ่างแก้ว ชึ่งน้ำไว้ให้
 มหาชนบริโภค ต่อมาก็ได้เปลี่ยนแปลงพระมณฑปใหม่
 เหล่านี้เป็นต้น เป็นลำดับรัชกาลที่ทรงมีพระราชศรัทธา
 ก่อสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์จากพระมหากษัตริย์พระองค์
 นั้น ๆ รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศด้วย พระ

มหานาค วัดท่าทราย จมปูนโนงาทคำฉันท์ด้วยคำโคลง
สองบทท้ายว่า

ฉันทพากย์พระนาคถ้า	ทรายผจง
ยินยอมอาลัยหลง	เล่ห์ขี้
แรกรักร่วมจิตปลง	ปลุกสวาท ลืมฤา
โสดเสนาะเพราะรู้	รสอ้อยตาลหวาน ฯ

จมกลอนพระนาคแก้ง	เกลือบท
ฉันทพากย์นิพนธ์พจน์	เรียบร้อย
เพียงทิพย์สุธารส	สรงโสรจ ใจนา
เพียงเสนาะเพราะถ้อย	ถ้วนกลอนแถม ฯ

และการ บรรยายถึง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
เสด็จประพาสว่าไว้ดังนี้

ปางฤๅทิมวคฺคมาต	องค์อิศวราช
ปิ่นพิภพกรุงเทวา	
ปราโมทย์หฤทัยราชา	จักเสด็จวันทา
บรมบาททรงญาณ	

ตำรวจอินเืองการ
พิริยวจนรงค์พลัน

สังเ็นชาญ

จงจัดจตุรงค้อนันต์

อิกมหาสุวรรณ

นาเวศพยุหยาตรา

จักรวัดัญชลีศักดิ์กา

รพทุธบาทา

สถิตสุวรรณคีรี

มหรสพสมโภชโสภ

มาลาอค์นี

จงสรรพระตบักิจการ

อำมาตย์ร้บราชบรรหาร

สตุดีนฤบาล

ตระบัดฉวตไทรตรา

การสรรพกลบัผยของผันมา

ทูลแด่มหา

กระษัตริย์เสด็จบริบูรณ์

ขออัญเชิญเสด็จนเรศวร

อรุโณทจํารูญ

สกฤณฤกษ์พยุหพล

ปางนั้บรมนฤเบศร์

สุรราชพังกล

เสนางคจัตจตุรพล

พิริยสรรพระตบักการ

เร่งมีกมลก็ประโมข	สมนัสไสฐานต์
ครันล่างอรุณวิวาร	ยเยียมยอตุคุณธ
เสด็จสงสุขาวทิพรส	สุคนธกำจร
ภูษิตวิจิตรอลงกรณ์	จรรตนอำมรงค์
ทองกรตระกองกรประดับ	ฉวีรเรืองระยับองค์
สังวาลวิไลยบวรมง	กฎแก้วคุณทศพราย
เสด็จสงกัทรังพิชัยอา	วสุตวรพณูสาย
สพักเสด็จเสด็จจวก็ผาย	บทบาทยุคคลคลา
แสนสาวสรวงควรวสนม	ก็ประดับดังดารา
แวดล้อมพระจันทร์ ฤ อา	ภาคเรืองรังษี
เสด็จตลฉนวนพระอรณพ	ชนานหน้าวสุกริ
แตรงสังขประโคมดุริยดนตรี	มหรทิกและกาหล
เสด็จทรงที่นั่งสุวรรณา	วบุษบกไพชยนต์
เมินแมนพิมานอมรกล	ก็ประเทิดประทิตทาย
เครื่องสูงไสวเศวตฉัตร	อภิรมย์ชุมสาย
กลดกลังกระชิงรัตนพราย	มยุรฉัตรจรัสจรัญ

พัตโปกและจามรมณีน	ทรงกำบังสุริย
ธงฉายฉวัตวรพิบูลย์	ระยะยาบที่ธงไชย
นาเวศสุวรรณวรประดับ	สุรมุขเกรียงไกร
คู่เคียงกับจักษุวิมานไชย	รัตนเรืองสุธาธาร
นาวาชนัตถคณคชสีห์	สิทธิราชมกรกาญจน์
โตสิงกิเลนทอศवार	สฤณพักัตร์เจษฎา
นอกนนักงับวรฉลาก	นวุสุรเสนา
แท่นแห่นบรมนรนา	ธิปดินทร์เสด็จจร
ไท่แท่นกระหมัดพัทลำนเียง	นิสนันชโลธ
พวยทองกระทุ่มธวัชกร	ชลฟุ้งคือฝนผอย
ฟองฟุ้งนทีธรวา	ครวละลือกกระฉอกชล
ธงเทียวธวัชกลคือกล	สฤณร่อนรววไพบ
ทวาราวดีพิภพปล้น	สนั่นคณครนโครม
ไพร่ฟ้าประชาชนก็โสม	มนัสโดยเสด็จไคล
เหวมาจกจกจกป่วน	บมิตอนสถิตใน
สาครกระเจิงจวนไพร	พ้านักห้วยละหารธาร

เสด็จชลประทับท่าเจ้าสนุก พระตำหนักอันโอฬาร
 เถลิงอาสนราชสุสาน ตีกรมยมยา
 ปราการประตุงคิขกัน สมุทรคนคัมภีรา
 หว่างเขาศักรรณวินตกา คิขภูคฺหาหงส์
 ตาวระรอบกลคือเขา บริณทกรรวง
 รอบล้อมนิเวศวรคือวง กฏเกยวพระเมรุมาศ
 สรรพพยุทพระราชชนนิกร วรมนตริเกลื่อนกลาด
 อีกรึงอุโฆษพนวาศ พนพนมจะถล่มทลาย
 เรือจอตจรตกับมโหฬาร ตูคคฉำกระแสดสาย
 ภูกันพเพรียกจรวาย บมวิฏโฆษจรว
 เสพโภชนกระยาหารสำเร็จ สุขรมยชมกัน
 เปรมเปรอจเรอจรวัด กัดเค็ลือบทั้งแดนตง
 สายัณห์แสงสุริยเสด็จ จรคดียพระเมรุลง
 บัษาคณากรสู่พง พนพฤษเพรียกรัง
 จัณจอมณการประธิง คคคิงคฺฐินทัง
 ทวนทันกระสันสัตวประนัง ศัพทว่องดำเนินหวาน

ราตรีสังคัศัพทนิกร	นรราชทวยหาญ
เพอผลมหันตตรธาน	ประทุษฐจิตรกามา
แสงจันทร์จรัญเมฆาแจ่ม	จวแห่มณนภา
ภาคเร่องรยัรบัตมิดา	รกพรายโพยมบน
น้ำค้างร่ำเพยประวายุพัด	ปรมาณุฝอยฝน
เย็นทวทงพนพณภูวดล	ชฉาพวกพลากร
กวางทรายกระต่ายจวกัด	ประชมแสงศศิธร
โลดแล่มรบัตตสุขและจว	ณ เหล่าแหล่งพนาราม
โถงเงอมยุคนธระจวน	ปจุสสมัยย่ำยาม
กตโกกิลาสกณปาม	สุรคัพททองอด ๖
ครันเพลลาฤกษเรื่อจว	อัญเชิญอุติศว
สุเรนทรวาชาตรา ๗	
ปางนันทนถบดิน	ทวสุเรนทรมหา
เร่งมีมโนปรา	รทชิงเสด็จดล
เสด็จสรงสุธารทวง	พิภษิตตระการกล
พาหุรัตนกุนทล	มกฏแก้วกรรเจียกจว

เสด็จทรงพิไชยหา
 ย่างเยื้องจรัลจร

วุฒสรรพประดับกร
 วรราชเกยไชย

ทรงพระคชาธาร
 คุของคัสหัสไน

ทรเรืองมหิทธิไกร
 ยนิสิทไอยวรา

ประดับหมู่พิริยพล
 สำแสนทแสนยา

ลโษจล ณ มรรคา
 กรก้องกเกริกไพโร

เสียงสารอัครราช
 แตรสังข์ประนังใน

นฤนาทวนาไโดย
 ศุภฤกษ์ดำเนินพล ฯ

พระมหานาคได้พรรณนาถึงช้างพระที่นั่งทรงว่า
 ประคุดช้างเอราวัณ ช้างสามเศียรอันเป็นพาหนะของ
 พระอินทร์ และเสียงช้างเสียงม้า เสียงรถตลอดถึงบรรดา
 พยุหโยธาที่กำลังยกไปนั้น ก้องสะเทือนไป บรรดาสัตว์
 บ้างต่างแตกตื่นตระหนกตกใจไปตามกัน ทั่วราชวงศ์ถึงเมือง
 ปันตปะหรือเมืองพระพุทโธบาท และเมื่อหยุดยั้งจตุรงค์
 เตรียมสมโภช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จทรง
 ทรงเครื่องเสด็จแล้ว ในตอนนั้นพรรณนาว่า

เสด็จทรงอาภรณ์พรายพรรณ	ภูธรจรวัด
มากกระทำอัญ	ชลิตวา
ทักษิณพุทธบาทศาสดา	ถวายเป็นบูชา
โดยศุคนธา	ร่ำการ
อภิญญิตสรวพารณ์	เบญจราชกกุธอร
ถอดถวายเป็น	ภิรมย์
เสด็จสถับสวัสดิธรรมเทศน์	ดุริยางค์จำเรียงสังข์
คีตประณังดัง	ประโคมถวายเป็น
ครั้นเสด็จอภิวันเสด็จปราย	ทิวัญสุพรรณหลาย
ทวยแจกจ่าย	คณานันต์
ทานแก้พิษพิษสรรพ	บรมทวิภักษาร
โลงลีลาฉัน	ประเวศวง ๖

การสมโภชได้มีมหรตพต่างๆ ชนิดเท่าที่นิยมเล่น
ในสมัยนั้น เช่น โขน ละคร หุ่นกระบอก ชกมวย
มวยปล้ำ กระบี่กระบอง และอื่นๆ อีกมาก ละครคือ
ละครใน อาจเป็นบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าหญิงกุนทุล

หรือไม่ก็เจ้าฟ้าหญิงมณฑุ เพราะบ่งแต่ว่าเล่นเรื่องอิเหนาเท่านั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงสมโภชพระพุทธรูปเจ็ดวันก็เสด็จกลับ ตอนเสด็จกลับพระมหานาคพรรณาถึงพระองค์ทรงชมห้วยเหว ถ้ำธาร แมกไม้ และสัตว์ต่าง ๆ เรื่อยมาตามวิถีสัญจร แล้วเสด็จโดยชลมารคกลับพระนครศรีอยุธยา "...เสด็จโดยด่านพนเวศและสินธุมรคา ดลกรุงทวารว ภิรม..." ดังนี้

งานด้านศิลป เกี่ยวกับการบูรณะวัดวาอารามและเกี่ยวแก่สิ่งก่อสร้างภายในพระราชวัง ในสมัยโบราณต้องใช้ความประณีตบรรจงกันอย่างสุดฝีมือ เช่นการแกะสลักและอื่น ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงสนพระทัยในงานฝีมือประเภทนี้อยู่แล้ว ทั้งยังทรงถ่ายทอดให้พระราชโอรสองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์เป็นแม่งานต่างพระเนตรพระกรรณในรัชกาลของพระองค์

ด้านสัมพันธ์ไมตรีกับนานาประเทศ ปรากฏว่าพม่าได้มีทางพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาครั้งหนึ่ง นับเป็นเกียรติยศที่พม่าคู่สงคราม ได้ให้ความนับถือในรัชกาลของพระองค์

ด้านเมืองชั้น ในเวลานั้นกรุงกัมพูชายังเป็นเมือง
ชั้นของไทย และถึงแม้ในต้นรัชกาล ควันแห่งศกกลาง
เมืองเพ็ญจางหาย กรุงกัมพูชาก็ไม่ถือโอกาสแปรพักตร์
เมื่อคล้อยข้างเผือกได้ ยังส่งมาถวาย ข้างเผือกเชื่อกัน
ที่ทำการสมโภชขึ้นระวาง พระราชนามว่า พระวิเชียร
หัตถิน

ด้านการปกครอง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ทรงปกครองไพร่ฟ้าประชาชนเป็นสุขทั่วหน้า แม้ชาว
ต่างประเทศที่หันมาพึ่งพระบารมี พระองค์ก็ให้การทำนุ
บำรุงให้มีความสุขเสมอหน้า เช่น โปรต ฯ ให้ที่ดิน
ปลูกบ้านอยู่ ให้ไถนาทำมาหากิน ผู้ที่เคยทำราชการใน
เมืองต้น ก็ยกย่องให้มีหน้าที่ในกรุงศรีอยุธยาตามความ
สามารถ และเนื่องจากเงินเบี้ยได้ขาดแคลนลงชั่วคราว
ได้ทรงใช้วิธีเอาดินเผาต่างเบย เป็นผลบังคับใช้ได้ตาม
กฎหมาย ทำให้การเงินและการค้าหมุนเวียนต่อไปได้
สะดวก นับว่าทรงแก้ไขสถานการณ์เฉพาะหน้าไปได้
ในสมัยกรุงสุโขทัย และมาถึงกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

ใช้เงินพดด้วงและเบี้ย ลักษณะของเงินพดด้วงและเบี้ย
ต่าง ๆ นี้นั้น ดูได้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ

ด้านการทหาร กรุงศรีอยุธยาแม้ว่ากำลังทางทหาร
จะหย่อนความเข้มแข็งมาแต่รัชกาลก่อน ๆ และผู้คน
พลเมืองไม่คับคั่งหนาแน่น แต่ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศก็มีนโยบาย ถ้ายกคนหัวเมืองเข้ามาอยู่ใน
พระนครได้มาก และปริมาณผู้คนทางหัวเมืองต่าง ๆ
ก็ได้ลดน้อยถอยไป พระองค์ทรงสะสมกำลังผู้คนกำลัง
อาวุธ และเสบียงอาหารด้วยความไม่ประมาทในการ
สงครามอยู่เสมอ ยิ่งตอนปลายรัชกาลได้ทรงทราบข่าวว่า
ทางพม่าเกิดมีคนตีกษัตริย์ ก็ยังไม่ไวใจพม่ายิ่งขึ้น เพราะ
ว่าพม่าเป็นใหญ่ในมอญได้เมื่อไร เมื่อปราบมอญอยู่ใน
กำมือได้แล้วจะต้องแผ่อำนาจไปทั่วพุกามประเทศ และ
เมื่อสามารถตีประเทศต่าง ๆ ได้แล้ว ก็จะแผ่อำนาจมายัง
ไทย มีตัวอย่างไม่เคยเว้น เช่น พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้
พระเจ้าบุเรงนองเป็นต้น และก็เป็นจริงดังว่า ด้วยพม่า
กษัตริย์ผู้นั้น ในที่สุดก็มาตีไทยจนได้ในรัชกาลต่อมา

เหตุการณ์ ก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่บรมโกศจะเสด็จสวรรคต และก่อนที่เจ้าสามกรมถวายสัตย์ยอมเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทต่อหน้าพระที่นั่ง โดยจะไม่คิดร้ายต่อองค์รัชทายาทผู้ที่จะได้รับราชสมบัติต่อไป เพราะพระราชคณะทั้งห้ารูป คือพระธรรมโศคม พระธรรมเจดีย์ พระพุทธโฆษาจารย์ พระเทพมุนี และพระเทพกระวีช่วยกันกล่าวเล่าโลมจนใจอ่อนนั้น ก็เพราะว่าก่อนหน้านี้ เบื้องหลังราชบัลลังก์กำลังร้อนระอุ ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

“ในขณะนั้นกรมหมื่นเทพพิพิธจึงเชิญเอาพระแสงดาบ พระแสงกระบี่ พระแสงง้าว ที่ข้างที่นั่งสั่งให้ขุนพิทักษ์รักษา ชาวที่ เชิญตามเสด็จกรมราชวังไปในพระตำหนักสวนกระต่าย และกรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพลักดีเสด็จเข้าไปข้างใน เชิญเอาพระแสงบนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนานันท์ เอาไปตำหนักศาลาลอดທံး และกรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจิตรสุนทร จึงตรัสสั่งเจ้าพระยา

อภัยราชา พระยาพระคลัง พระยาวรันทนธิเบศร์ ให้ปิด
ประตูพระราชวังตามธรรมเนียม พอเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์
มนตรี (เจ้าฟ้าเอกทัศ) เสด็จมาตรัสเรียกกรมหมื่น
เทพพิพิธออกไป สั่งให้เชิญหีบพระแสงในโรงต้น เอาไป
ตำหนักสวนกระต่ายทาง^{๕๕}สน กรมหมื่นจิตรสุนทรเห็นดังนั้น
ก็ตกพระทัย เสด็จกลับไปตำหนักศาลาลวดซึ่งเป็นที่อยู่

“ครั้นเพลาคะใกล้ค่ำ กรมพระราชวังบวร ามี
พระบัญชาให้หาท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่
ผู้น้อย ซึ่งประชุมพร้อมกันอยู่ ณ ศาลาลูกขุนเข้ามาเฝ้า
ณ พระตำหนักสวนกระต่าย จะปรึกษาราชการแผ่นดิน

“ฝ่ายขุนอนุรักษ์ภูธร ข้าหลวงในกรมหมื่นสุนทร
เทพ พาเอาคน ณ ตำหนักสระแก้วประมาณร้อยเศษ เป็น
ขามกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ และกำแพงโรงรถเข้ามา
บรรจบคนในกรมหมื่นจิตรสุนทร ณ ตำหนักศาลาลวด และ
ขุนพิทักษ์ภักดี ข้าหลวงในกรมหมื่นจิตรสุนทร พาคน
เข้าไปกระทุ้งทำลายบานประตูโรงแสงนอกเข้าไป เอาเป็น
นกดับและคัสตราวุธมาถือเป็นอันมาก”

นี้แสดงให้เห็นความอาภัพของเจ้าสามกรมที่คิดจะเหวราชสมบัติ เพราะไม่คิดเกรงกลัวพระราชอาญาแต่ประการใด และหาไม่รู้ว่าการที่ได้กระทำอะไรลงไปนั้น ภัยจะมาถึงตัวโดยไม่รู้สึก หลังจากพระราชวงศานุวงศ์ ได้ส่งนำพระบรมศพอัญเชิญเข้าพระโกศชั้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์แล้ว เหตุการณ์อะไรยังไม่เกิดขึ้น แต่ต่อมาอีกห้าวัน วันนั้นเจ้าสามกรมได้เสด็จมาเฝ้าเจ้าฟ้าอุทุมพร และเจ้าฟ้าเอกทัศ ณ พระตำหนักตึก เจ้าสามกรมก็เพิ่งจะทรงทราบว่า ภัยได้มาถึงตัวบัดนี้แล้ว กล่าวคือเจ้าฟ้าอุทุมพร พระมหาอุปราชราชอนุชา กับเจ้าฟ้าเอกทัศพระเชษฐา สองพระองค์ได้ส่งวางคนไว้พร้อมเพื่อจะจับกุมเจ้าสามกรม โดยวิธีที่แนบเนียนที่สุด และก็ได้โดยดลมือมทุกองค์ พันธนาการแล้วให้แยกย้ายไปจำขังแยกกัน กรมหมื่นสุนทรเทพให้ไปจำขังไว้ ณ หอพระมนเทียรธรรม กรมหมื่นเสวกศักดิ์ให้ไปจำขัง ณ ที่ตึกพระคลังศุภรัต กรมหมื่นจิตรสุนทรให้ไปจำขัง ณ ที่ตึกพระคลังวิเศษ ในการนี้ให้พระองค์เจ้าอาทิตย์ทรงจัดการ

การธรร และเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ตรัสสั่งว่า “เราทำ
กับพระราชบิดาเจ้าฉันใด จงกระทำตอบแทนฉันนั้น”

พระองค์เจ้าอาทิตย์ทรงเป็นพระโอรสองค์หนึ่งของ
เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ และก็เพราะเจ้าสามกรมนี้เอง ที่ต้อง
ทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ รับพระราชอาญาจากสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศถึงทิวศต จึงไม่ต้องสงสัยว่าพระ
องค์เจ้าอาทิตย์จะไม่แก้แค้นแทนพระบิดาให้สาสม เจ้าทั้ง
สามกรมโดนโทษอย่างหนักตลอดเวลาสามวัน และใน
วันที่สามนั้นเอง การพิจารณาโทษก็คือให้ประหารชีวิต
การประหารชีวิตเจ้านายชั้นสูงในสมัยนั้นก็คือ สำเร็จโทษ
ด้วยท่อนจันทน์ พิธีสำเร็จโทษได้นำ กรมหมื่นสุนทรเทพ
กรมหมื่นเสวกภักตมาทจากกรมหมื่นจิตรสุนทร ณ ทศก
พระคลังพิเศษ เพื่อที่จะได้สำเร็จโทษพร้อมกัน

เมื่อจะถึงแก่พระชีวิตนั้น กรมหมื่นสุนทรเทพถึง
กับทรงกันแสงตรัสวิงวอน ขอบย่าได้สำเร็จโทษพระองค์
ในวันนั้นเลย เพราะยังไม่ได้สั่งเสียผู้ใด แต่กรมหมื่นเสวก
ภักตมีนำพระทัยแข็ง มิได้ย่อท้อต่อความตาย ตรัสให้

สติกรรมหมื่นสุนทรเทพว่า “เจ้าพี่จะกลัวตายไปใย
กรรมดาเกิดมาในมหาประยูรเศวตฉัตรตั้งนี้ ใครจะได้ตายดี
อีกสักกี่คน”

เป็นความจริงอย่างหนึ่งของกรรมหมื่นเสพภักดี ผู้
เกิดมาในราชสกุล ไม่ว่าราชวงศ์ไหน เมื่อกรุงศรีอยุธยา
เป็นราชธานี มักจะตายไม่ต่างกันเสียโดยมาก ทั้งนี้
เนื่องจากซึ่งราชสมบัติเป็นสำคัญ ใครดีก็อยู่ ใครไม่ดี
ก็ตายและตายอย่างไม่ดี ส่วนกรรมหมื่นจิตรสุนทรนั้น รู้
พระองค์เป็นผู้คิด ก็ก้มหน้ารับกรรมโดยไม่ปรีโอษฐ์
แต่ประการใด ครั้นแล้วพระองค์เจ้าอาทิตยภักดีส่งให้เจ้า
พนักงานลงท่อนจันทน์สำเร็จโทษเจ้าสามกรมสนพระชนม์
ให้เอาพระศพทั้งสามไปฝังไว้ ณ วัดโคกพระยาตามราช
ประเพณี

เราอ่านประวัติศาสตร์ พระราชพงศาวดาร ทำ
ให้รู้จักว่า ที่ฝังพระศพเจ้านายสมัยกรุงศรีอยุธยาตาม
พระราชประเพณี เมื่อต้องสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์คือ
วัดโคกพระยา และเจ้านายที่สำเร็จโทษแล้วนำไปฝังไว้ ณ
วัดโคกพระยา เห็นจะเป็นสมเด็จพระเจ้าทองจันทร์เป็น

พระองค์แรก ตั้งความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราช
หัตถเลขาว่า

“ศักราช 744 ปีจอ จัตวาศก 6 (พุทธศักราช
1925) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จสวรรคต อยู่ใน
ราชสมบัติสืบตามปี จึงเจ้าทองจันทร์ราชบุตรพระชนม์
ได้สิบห้าพระพรรษา ชนเสวยราชสมบัติได้เจ็ดวัน สมเด็จพระ
พระราเมศวรเสด็จลงมาแต่เมืองลพบุรี เข้าในพระราชวัง
ได้ กรมเอาเจ้าทองจันทร์ได้ให้พิฆาตเสียวัดโคกพระยา
แล้วพระองค์ได้เสวยราชสมบัติ

เรื่องวัดโคกพระยารายกกล่าวต่อทหลัง ด้วยมีเรื่อง
พระนามของสมเด็จพระเจ้าทองจันทร์ หรือเจ้าทองจันทร์
กับการเสวยราชสมบัติได้เจ็ดวัน และการตายไม่ตัวของ
พระองค์เพราะเหตุใด เกี่ยวเนื่องกับการประทานอภัย
ของสมเด็จพระยาค้ำวรวงราชานุภาพ

กล่าวถึงพระนามของสมเด็จพระเจ้าทองจันทร์ก่อน
ในหนังสือพระราชพงศาวดาร นอกจากฉบับหลวงประเสริฐ
เรียกว่าทองจันทร์บ้าง เจ้าทองด้นบ้าง พระองค์เห็นว่า

ที่ถูกจะเป็นทองคำ ดังเรียกในฉบับหลวงประเสริฐ เป็น
ด้วยเขียนผิดในเวลาที่คัดลอกต่อ ๆ กันมา จึงทำให้ผู้แต่ง
พงศาวดารชนหลังเข้าใจไปว่าทองคำบ้าง ทองเงินบ้าง
เมื่อพิจารณาตามศัพท์ทั้งสาม ถ้าศัพท์เดิมเป็นทองคำ
จะผิดกลายเป็นทองคำหรือทองคำไม่ได้ ศัพท์ว่าทองคำ
ก็ไม่สมเป็นชื่อคน และจะกลายเป็นทองคำไม่ได้ แต่
ศัพท์ว่าทองคำนั้น อาจจะกลายเป็นทองคำหรือทองคำ
ได้ทั้งสองอย่าง ด้วยเหตุนี้จึงเห็นว่าพระนามที่จริงจะเป็น
ทองคำ คำว่าเงินเป็นภาษาไทยเก่าคำหนึ่งเป็นแน่

การเสวยราชสมบัติได้เจ็ดวัน ไม่มีปัญหาอะไร
เพราะทรงให้ข้อคิดเห็นว่า พอสมเด็จพระรามศรวรทรง
ทราบข่าวทางกรุงศรีอยุธยาจากเจ้าทองคำชนครองราชสมบัติ
ก็รวบรวมไพร่พลยกลงมากรุงศรีอยุธยา เห็นจะไม่ได้มี
ผู้ใดต่อสู้เท่าใดนัก ด้วยผู้นิยมในเจ้าทองคำมีน้อย สมเด็จพระ
รามศรวรจึงได้กรุงศรีอยุธยา และจับเจ้าทองคำได้
ภายในเจ็ดวัน ถ้ามหาว่าการที่ยกเจ้าทองคำชนครองราช
สมบัติ ต้องด้วยความนิยมของคนทั้งหลาย เห็นที่สมเด็จพระ

พระราเมศวรจะชิงราชสมบัติได้ด้วยยาก หากจะได้ก็คง
ช้ากว่าเจ็ดวัน

เหตุที่ได้ราชสมบัติด้วยการชิงของสมเด็จพระราเม
ศวร^๕ มีความกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวง
ประเสริฐว่า เมื่อปีมะโรงจุลศักราช 750 พุทธศักราช 1931
สมเด็จพระบรมราชาธิราช เสด็จขึ้นไปเมืองชากังราว
(เมืองกำแพงเพชร) ไปประหารพญากษัตริย์แล้ว
สวรรคตในกลางทาง เจ้าทองด้วงเป็นพระราชโอรสได้
เสวยราชย์ ณ กรุงศรีอยุธยาได้เจ็ดวัน สมเด็จพระราเม
ศวรยกลงมาแต่เมืองลพบุรีขึ้นเสวยราชสมบัติ ให้สำเร็จ
โทษพระเจ้าทองด้วงเสียตั้งน^๕ พิจารณาเหตุตามเหตุผลที่
ปรากฏมาในทั้งปวง พระองค์^(๑) เข้าพระทัยว่า เมื่อ
สมเด็จพระราเมศวรยกมาชิงราชสมบัติให้แก่สมเด็จพระบรม
ราชาธิราช น่าจะมีความตกลงหรือเข้าพระทัยกันว่าสมเด็จพระ
ราเมศวรเป็นรัชทายาทของสมเด็จพระบรมราชาธิราช
คือตกลงกันว่า เมื่อสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช

(๑) พระองค์ในที่นี้หมายถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

แล้ว ก็ให้สมเด็จพระวราเมศวร เข้ามาครองกรุงศรีอยุธยา
อย่างเดิม⁽¹⁾ และมีได้ปรากฏเหตุร้ายอันใดเกิดขึ้น ใน
ระหว่างสมเด็จพระบรมราชาธิราช กับสมเด็จพระวราเมศวร
ตลอดรัชกาล เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จไปตีเมือง
ซำแกวครั้งหลัง ไปประจวบและสวรรคตในกลางทาง
เมื่อซำกลับ เห็นจะไม่ทันได้ทรงสั่งเสียจัดวางการเรื่องรับ
รัชทายาท ข้าราชการพวกหนึ่งซึ่งมีความนิยมต่อเจ้าทองด้วง
หรือไม่นิยมต่อสมเด็จพระวราเมศวร จึงยกเจ้าทองด้วง
ราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชขึ้นครองราชสมบัติ
เมื่อมีพระชนษาเพียงสิบห้าปี สมเด็จพระเจ้าทองด้วง
อาจตายไม่ได้เพราะข้าราชการนิยมพระองค์ และเพื่อ
ผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นต้นเหตุ

เรื่องนี้เข้าทำนองเกิดมาในมหาประยูรเศวตฉัตรตาย
ไม่ตีพระองค์หนึ่ง

ทนกล่าวดังวัดโคกพระยา สถานที่สำหรับฝังพระ
ศพเจ้านายที่ถูกสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์เป็นลำดับมา แต่

(1) สมเด็จพระวราเมศวรเคยเสด็จครองกรุงหนึ่ง แล้วถวายสมเด็จพระ
บรมราชาธิราช (ขุนหลวงพัว)

วัดนี้ปราศจากร่องรอยพิสดารได้ว่าตั้งอยู่ที่ใด บางท่าน
 ว่าอยู่ใกล้กับวัดกุเขาทอง⁽¹⁾ ซึ่งอยู่ในทุ่งฝั่งตะวันออกทาง
 ด้านเหนือ ห่างจากพระราชวังหลวงประมาณสองกิโลเมตร
 ซึ่งไม่ใช่อยู่ใกล้พระราชวัง สะดวกแก่การจะนำพระศพ
 ออกไปฝัง วัดนี้จะทำการฝังพระศพเจ้านายที่สำเร็จโทษ
 ด้วยท่อนจันทน์ แล้วฝังตามพระราชประเพณีน่าจะอยู่ใกล้
 พระราชวังหรือในกำแพงวัง บางท่านก็ว่าอยู่ตรงข้ามพระ
 ราชวังถัดวัดช้างที่เรียกว่าวัดโคกเขย ๆ ไม่มีสร้อยว่า
 พระยา ถ้าจะนับวัดนี้ต่อมาภายหลังว่าเป็นวัดโคกพระยา
 เพราะเป็นท่งพระศพเจ้านายที่สำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์
 อยู่ใกล้พระราชวังเป็นสถานที่สะดวกกว่า อยู่ใกล้วัด
 กุเขาทองซึ่งห่างไกลถึง 2 กิโลเมตร ก็น่าจะตกลงใจเชื่อ
 ว่าวัดโคกนี้คือวัดโคกพระยาอันแท้จริง ทั้งนต้องยกให้เป็น
 ขื่อพิสดารของนักศึกษาโบราณคดี ที่จะตรวจซากทางศิลป
 กรรมที่สร้างแต่ละสมัยมาวิเคราะห์หาหลักฐานอันแท้จริง

(1) วัดกุเขาทอง พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดี ปรต ฯ
 ให้สร้างเมื่อปีพุทธศักราช 1930

เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรได้รับพระราชทานราชสมบัติ มีสิ่งกีดขวางของราชบัลลังก์คือเจ้าสามกรม ถึงแม้จะกระทำสัตย์ปฏิญาณว่า จะซื่อตรงจงรักต่อพระมหากษัตริย์ ไม่คิดคดกบฏร้าย แต่ก็ไม่น่าจะเป็นที่เชื่อถือได้ เพราะรู้เห็นเห็นชาติที่เคยกระทำกับเจ้าฟ้าอรรณนิเบศร์ พระเชษฐาองค์ใหญ่มาแล้ว นี่เป็นการปฏิบัติการ ก่อถกวนครั่งที่สอง หากไม่กำจัดให้เด็ดขาดเสียแล้วก็ยอมเป็นภัยต่อราชบัลลังก์ต่อไป อันความลับที่จะกำจัดเจ้าสามกรมนี้ ร่วมคิดกัน แต่เพียงสององค์ คือเจ้าฟ้าอุทุมพรพระมหาอุปราช และเจ้าฟ้าเอกทัศสมเด็จพระเชษฐาธิราช เจ้าน้องและเจ้าพี่ร่วมพระอุทรในพระราชมารดาเดียวกัน

แต่ในพระทัยของเจ้าฟ้าอุทุมพร ก็ยังไม่วางพระทัยสนิท ว่าเจ้าฟ้าเอกทัศ พระเชษฐาของพระองค์ จะทรงร่วมคิดโดยพระทัยสุจริต หรือว่ามีแผนการอย่างหนึ่งอย่างใดไว้ล่วงหน้า

เราท่านลองพิจารณาข้อความในพระราชพงศาวดาร กล่าวถึงการแต่งตั้งสถาปนาพระมหาอุปราชองค์ที่สองใน

แผ่นดิน ซึ่งได้แก่เจ้าฟ้าอุทุมพร พระอนุชาของเจ้าฟ้าเอกทัศ
ทางที่ถูกที่ควรจะต้องได้แก่เจ้าฟ้าเอกทัศ เพราะเป็นอนุชา
รองลงมาจากเจ้าฟ้าอรรณโธเบศร์ และเป็นพระเชษฐาของ
เจ้าฟ้าอุทุมพร ความจริงตำแหน่งพระมหาอุปราชน่าจะได้
แก่เจ้าฟ้าเอกทัศอยู่แล้ว เพราะกรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งเป็น
พระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชสำนัก ได้กราบบังคมทูลเสนอขอ
พระราชนาน แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไม่ทรง
เห็นด้วย ดำริว่าเจ้าฟ้าเอกทัศนั้น โศกเศร้าหาสติปัญญา
และความเพียรมิได้ ถ้าครอบครองแผ่นดินต่อไปเบื้อง
หน้า⁽¹⁾ บ้านเมืองก็จะเกิดภัยพิบัติอันตรายเสีย ความจริง
ตำแหน่งพระมหาอุปราชย่อมเป็นที่ปรารถนาของเจ้าฟ้า
เอกทัศอยู่แล้ว เจ้าฟ้าอุทุมพรเองไม่ทรงคิดอยากได้
เพราะด้วยความเป็นธรรม เป็นตำแหน่งที่สมควรแก่พระ
เชษฐา แต่เจ้าฟ้าอุทุมพรต้องทรงรับทั้ง ๆ ที่เกรงพระทัย

(1) ตำแหน่งพระมหาอุปราชในครั้งกรุงศรีอยุธยา หมายถึงจะได้รับ
เป็นรัชทายาทครองแผ่นดินต่อไป ถ้าไม่เกิดเหตุการณ์อันใดที่
จำเป็นจะต้องประกาศตัวเป็นพระมหากษัตริย์เอง เช่น สมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้น

เจ้าฟ้าเอกทัศอย่าเอออู และเกรงกลัวพระราชอาญา
ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพระราชบิดา ชำการรับ
ของพระองค์ผิดปกติในข้อที่ว่า สมเด็จพระราชบิดายังทรง
บังคับให้เจ้าฟ้าเอกทัศออกผนวชเสียอีกด้วย เพื่อจะได้
ไม่กีดขวางทางแห่งการดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชของ
พระองค์

ในบรรดาพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศทั้งหกพระองค์ ยกเว้นกรมหมื่นเทพพิพิธ ต่างฝ่าย
ต่างไม่มีความสามัคคีปรองดองกัน นับตั้งแต่เจ้าฟ้าธรรมา
ธิเบศร์ต้องพระราชอาญาแล้วทิวงคตในระหว่างโทษ แล้ว
เจ้าฟ้าเอกทัศกับเจ้าฟ้าอุทุมพร ก็เป็นอริกับเจ้าสามกรม
อย่างออกนอกหน้า ด้วยความโกรธแค้นแทนพระเชษฐา
พระองค์ใหญ่ที่ถูกเจ้าสามกรมกลั่นแกล้ง แต่ในขณะนั้น
ยังทำการแก้แค้นอย่างใดมิได้ เพราะสมเด็จพระราชบิดา
ยังเป็นหลักชัยประกันชีวิตของเจ้าสามกรมอยู่ อันเห็นจะ
เป็นการได้ใจกำเริบเลิบลาน คิดก่อการประทุษร้ายขึ้นเป็น
คำรบสองอีก และเมื่อตอนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

เสด็จสวรรคตนี้เอง เป็นโอกาสให้เจ้าฟ้าเอกทัศและเจ้าฟ้า
อุทุมพรทำการแก้แค้นแทนพระเชษฐาได้สำเร็จ ทั้งเป็นการ
กำจัดกบฏต่อราชบัลลังก์ไปในตัวด้วย

แต่ในขณะนั้น ใน “ถ้ำ” กรุงศรีอยุธยาอุปมา
พญาพยัคฆ์สองพญา ที่พญาหนึ่งพญาใดจำเป็นจะต้อง
ครองถ้ำแต่พญาเดียวโดยพฤตินัย เจ้าฟ้าเอกทัศคงจะ
วางแผนการไว้อย่างใดทราบไม่ได้ เป็นแต่ปรากฏในพระ
ราชพงศาวดารว่า เจ้าฟ้าเอกทัศซึ่งต้องออกไปผนวชตาม
กระแสรับสั่งของสมเด็จพระราชบิดา พอทรงทราบว่า
สมเด็จพระราชบิดาประชวรจะไม่คืนดีได้ ก็ลอบลามา
กลับเข้ามาอยู่ในพระราชมณเฑียร และเมื่อรวมกันกับพระราช
อนุชาจำกัดเจ้าสามกรมแล้ว ก็ทรงย้ายที่ประทับจาก
พระตำหนักสวนกระต่าย ขึ้นไปอยู่บนพระที่นั่งสุริยาศน์
อมรินทร์ตงพระองค์เป็นอิสระ ถ้าแผนการนั้นเป็นทำนอง
แผนการชั้นสุดท้าย คือจะให้เป็นที่มั่นประจักษ์ชัด
รอยเดิมในความหมายที่ว่า พระประสงค์จะให้พระราช
อนุชาถวายราชสมบัติให้แก่พระองค์เหมือนเมื่อกครั้งสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศถวายราชสมบัติให้แก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระก็เป็นได้

โดยสมเด็จพระเจ้าเสือ มีเจ้าฟ้าพระวราโอรสสองพระองค์ ได้แก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระในครั้งกระนั้น ดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศดำรงพระยศเป็นพระบวรน้อย เมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือจะสวรรคตทรงพระพิโรธเจ้าฟ้าพระวราโอรสพระองค์ใหญ่ จึงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าพระวราโอรสพระองค์น้อย แต่พระวราโอรสพระองค์น้อยยอมถวายราชสมบัติให้แก่สมเด็จพระเชษฐาธิราช เจ้าฟ้าพระวราโอรสพระองค์ใหญ่จึงเสด็จครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระภูมินทรราชา และเรียกต่างกันเป็นขุนหลวงท้ายสระบ้าง สมเด็จพระเจ้าท้ายสระบ้าง สองพระนามหลังเป็นการเรียกให้สมกับพระราชอัธยาศัยที่เสด็จประทับ ณ พระที่นั่งข้างท้ายสระ หรือเรียกนัยหนึ่ง คือ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์เป็นปฐมเหตุ

เจ้าฟ้าเอกทัศเสด็จขึ้นประทับ ณ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์โดยพลการ โดยไม่มีการเชอเชิญเป็นทางการยอม

เพื่อให้เห็นว่า พระองค์ถือเอาอำนาจความเป็นพระเชษฐา และถือการตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ในพระราชวัง ในเวลานั้น เจ้าฟ้าอุทุมพรเสด็จเสวยราชย์แล้วทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรราชา ก็ไม่อาจกระทำการใด เพราะเกรง สมเด็จพระชนนี อีกอย่างหนึ่งก็เป็นพระเชษฐาร่วมพระอุทรพระราชมารดาเดียวกัน ถ้าจะถือว่าเมื่อปีพุทธศักราช 2301 กรุงศรีอยุธยา มีพระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ อาจไม่ผิดนัก องค์หนึ่งราชาภิเษกตั้งตามพระราชประเพณี อีกองค์หนึ่งเสด็จขึ้นครองเฉย ๆ

สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรราชาทรงอดอดพระทัยยิ่งนัก จะทรงจัดระบบแผนงานด้วยพระสติปัญญาอย่างไรก็ขัดด้วยพระเชษฐา สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงมีพระอุปนิสัยมัคนัสอยู่แล้ว ก็เมื่อหน่ายในราชสมบัติ ไม่ทรงคิดจะเอาพระเกียรติยศในสภามัน ต่อไปอีกเลย ในปีนั้นเมื่อญะพระองค์ทรงมีพระชันษาครบฉนวนช ครั้นเสวยราชย์ได้เดือนเศษก็ถูกลดถวายราชสมบัติแก่พระเชษฐาให้ทรงครอง แล้วเสด็จออกไปผนวชที่วัดศรี

โอโยธนิยา เสด็จมาประทับอยู่ที่วัดประตูโรงธรรม มีพระนามเมื่อออกผนวชว่า “ขุนหลวงหาวัด” ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธ ครั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จออกผนวช ก็ตามเสด็จออกผนวชบ้าง กรมหมื่นเทพพิพิธอยู่ที่วัดกระโสม

ในระหว่างที่ราชสมบัติตกเป็นของสมเด็จพระเชษฐาธิราชบ้านเมืองยังคงเป็นปกติอยู่ แต่ครั้นสมเด็จพระเชษฐาธิราชเสวยราชสมบัติไม่ทันถึงปี ก็ให้เกิดมีเรื่องไม่ดีไม่งามขึ้นจนได้ ดูเหมือนพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะประกาศิตได้อย่างพระร่วงเจ้า ว่าถ้าเจ้าฟ้าเอกทัศครอบครองแผ่นดินบ้านเมืองจะเกิดภัยพิบัติฉิบหาย เวลา^๕นั้นก็ได้เกิด^๕ขึ้นลง ๆ แล้ว

เนื่องจากเจ้าฟ้าเอกทัศ^๕ หวังก่อนครองราชสมบัติ และได้ราชสมบัติแล้ว ไม่เป็นที่นิยมนับถือของคนทั้งปวง^๕ ฟ้าได้ราชสมบัติด้วยการช่วงชิงจากราชอนุชาโดยปริยายได้เป็นที่ติฉินนินทาและขาดความเคารพยำเกรงโดยใจจริงเสียเป็นส่วนใหญ่ และคนส่วนมากต่างพากันเสียตายที่

เจ้าฟ้าอุทุมพร หรือขุนหลวงหาวัดสละราชสมบัติออก
ผนวช กรมหมื่นเทพพิพิธองค์หนึ่งซึ่งยังมีความปรารถนา
จะให้เสด็จขึ้นครองราชย์ดังเดิม รวมทั้งเจ้าพระยาอภัยราชา
พระยายมราช และพระยาเพชรบุรี เมื่อพร้อมใจกันแล้ว
ได้พากันไปทูลหาวิธีให้ทรงทราบ

พระมหากษัตริย์นอกราชบัลลังก์หรือขุนหลวงหาวัด
ได้ทรงฟังคำหาวิธีของกรมหมื่นเทพพิพิธ และข้าราชการ
ทั้งสามก็ตกพระทัยว่าจะเกิดความไม่สงบในแผ่นดิน
จะพาให้ผู้คนล้มหายตายจาก เพราะการยึดราชบัลลังก์
พระองค์ทรงเบือนหน้ามาครั้งหนึ่งแล้ว อีกประการหนึ่ง
เท่ากับเป็นการล้มล้างสมเด็จพระเชษฐาผู้ร่วมพระอุทรของ
พระองค์เองโดยแท้ และถ้าหากพระองค์ได้เสด็จขึ้นครอง
ราชย์อีกครั้ง ในทำนองนี้ พระองค์จะดูหน้าตาใครได้
ถวายราชสมบัติแล้วต่อภายหลังกลับมามีคติอยากเป็นกษัตริย์
เองเสียอีก

แต่ความสำคัญในพระราชพงศาวดารมุ่งไปในทาง
ที่กรมหมื่นเทพพิพิธ และข้าราชการผู้ร่วมคิดเชือดคอคำสาป

สวราชของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ควรคิดกำจัดเจ้าฟ้าเอกทัศ หรือสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเสียจากเขตฉัตรแล้วเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพรรษา ซึ่งผนวชอยู่นั้นให้ลาผนวชออกมาเสวยราชสมบัติดังเดิม บ้านเมืองจึงจะเป็นสุข นี่เป็นคำกล่าวของเจ้าพระยาอภัยราชา

พระยายมราช พระยาเพชรบุรีจึงว่า ซึ่งจะคิดการทั้งนี้เป็นการใหญ่ จำจะไปทูลปรึกษากรมหมื่นเทพพิพิธก่อน ด้วยพระองค์เป็นเจ้านายผู้ใหญ่ จะเห็นควรไม่ควรประการใด ให้กรมหมื่นเทพพิพิธออกความเห็นมา

เจ้าพระยาอภัยราชาเห็นชอบด้วย ครั้นถึงเวลาเช้าก็พากันไปวัดสระเกษ เข้ากรมหมื่นเทพพิพิธ แล้วทูลปรึกษาตามความทักตักนั้น กรมหมื่นเทพพิพิธก็ตรัสว่าทรงเห็นด้วย แต่เกรงว่าขุนหลวงหาว่าดจะไม่ยอมลาผนวชออกมาครองราชสมบัติ ถ้าจะให้ดีไปทูลปรึกษาพระองค์ให้ทรงเห็นชอบมิชอบเสียก่อน หากพระองค์เห็นชอบจึงคิดการ

ครั้นค่ำอีกวันหนึ่ง หลังจากทนต์แนกกันแล้ว กรมหมื่นเทพพิพิธ เจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช พระยา

เพชรบุรี พระราชพงศาวดารว่ามีนายจ้อยอีกคนหนึ่ง จึงไป
เฝ้าสมเด็จพระเจ้าอู่ทองพร ณ วัดประตูโรงธรรม

เมื่อกราบทูลตามความคิดให้ทรงทราบแล้ว สมเด็จพระ
เจ้าอู่ทองพรมีพระราชดำรัสว่า บัดนี้พระองค์ผนวชเป็น
พระภิกษุสงฆ์ในบวรพุทธศาสนา จะคิดอ่านการแผ่นดิน
ด้วยนั้นหาควรไม่ ท่านทั้งปวงเห็นควรประการใดก็ตามแต่
จะคิดกันเถิด กรมหมื่นเทพพิพิธกับข้าราชการทั้งสี่คนเข้าใจ
ว่าทรงยอมแล้ว ก็ทูลลากลับ

ครั้นกรมหมื่นเทพพิพิธและข้าราชการทั้งสี่คน
กลับไปแล้ว สมเด็จพระเจ้าอู่ทองพรทรงพระราชดำริว่า
คนเหล่านี้คิดกบฏจะทำการใหญ่ และการที่กรมหมื่นเทพ
พิพิธเป็นสงฆ์แล้วไม่น่าจะคิดการแผ่นดิน หากไม่มีส่วน
ได้ส่วนเสียอันสำคัญ และถ้าเขาทำการสำเร็จจับสมเด็จพระ
พระเชษฐาได้แล้ว มีอยู่หรือที่เขาจะไม่มาจับกุมเราด้วย
แล้วยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นครองราชสมบัติ เราสองคน
พี่น้องก็จะพากันตาย ฉะนั้นไม่ว่าจะไปทูลสมเด็จพระ
เชษฐาให้ทรงทราบ

วันขึ้นเข้าสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงเสด็จเข้ามาใน
พระราชวัง เข้าเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาถวายพระพรให้พระ
องค์ทรงทราบและให้ระวังพระองค์ให้จงดี แล้วถวายพระ
พรก่อนกลับว่า “เรื่องนมิใช่กิจของอาตมาซึ่งเป็นสมณะ
จะขอรับพระราชทานแต่ชีวิตคนเหล่านี้ร้ายอย่าให้ถึงตาย”

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ จึงมีพระราชโองการตรัส
สั่งเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจทั้งแปดกรม ให้ไปตามจับ
คนเหล่านั้น โดยให้แจ้งจับว่ามีโจทก์ฟ้องหาว่าเป็นกบฏ
ตำรวจหลวงก็จับได้ตัวเจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช
พระยาเพชรบุรี และนายจួយทั้งสี่คนมาลงพระราชอาญา
เขียนแล้วจำไว้

กรมหมื่นเทพพิพิธอาจไหวทัน ในการจับกุมครั้งนี้
จึงเสด็จหนีจากวัดกระโจມไปอยู่ที่วัดพนัญเชิง ซึ่งตั้งอยู่
ริมน้ำข้างใต้พระนคร

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้
ในไทยรบพม่า ก่อนที่จะถึงสงครามพระเจ้าอลองพญาว่า
สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเสวยราชย์ยังไม่ทันถึงปี ก็เกิดการ

บนป่วนขึ้นในแผ่นดิน ก็ด้วยเหตุว่า การจับกุมตัวกรม
หมื่นเทพพิพิธเป็นเรื่องใหญ่ เพราะเจ้ากรมปลัดกรมและ
ข้าในกรมของพระองค์เป็นอันมาก ต่างพากันมาตั้งค่าย
ล้อมวัดพนัญเชิงเพื่อป้องกันมิให้ตำรวจหลวงลงลวงล่าเข้าไป
จับกุมเจ้านายของตนได้ เตะระบุมุขที่ไม่มีการปะทะนองเลือด
เมื่อตำรวจหลวงมีอาจจะเข้าไปจับกุมกรมหมื่นเทพพิพิธได้
จึงต้องกลับมากราบทูลให้ทรงทราบ

เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ แสดงว่าผู้คนในกรมหมื่นเทพ
พิพิธมีอยู่มิใช่น้อย จึงสามารถเป็นกำแพงป้องกันเจ้านาย
ของตนให้ปลอดภัยจากการถูกจับกุม และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
เช่นนี้เป็นเหตุตึงเครียดแก่ผู้ทรูเห็นใกล้เคียง แล้วเป็นข่าว
สพัดแพร่รวดเร็วทวพระนคร

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงพระราชดำริว่า ถ้าจะ
หักเอาด้วยกำลังก็อาจจะเกินกับเหตุไป เพราะเพียงจับคน ๆ
เดียวมาลงพระราชอาญา จึงทรงหันมาใช้วิธีปลอบ โดย
แต่งข้าหลวงที่ฉลาดให้ไปทูลแก่กรมหมื่นเทพพิพิธว่า ทรง
พระกรุณาด้วยว่า กรมหมื่นเทพพิพิธเป็นคนซื่อสัตย์

จงรักภักดีต่อแผ่นดิน ก็เหตุไฉนจึงไม่เอาความสัตย์ซื่อมา
กราบทูลความจริงให้ทรงทราบ ทำให้เกิดเป็นเรื่องใหญ่
ถึงเจ้ากรมปลัดกรม ทำการลวงอาญาแผ่นดินเช่นนั้น ให้
ส่งตัวเจ้ากรมปลัดกรมมาถวายเสียโดยดี แล้วจะทรงพระ
กรุณามิเอาโทษแก่กรมหมื่นเทพพิพิธ

เมื่อข้าหลวงผู้ฉลาดเจรจาได้ไปเล่าโฉมกรมหมื่น
เทพพิพิธเช่นนั้น ก็รับว่าจะส่งตัวให้ตามพระราชประสงค์
เจ้ากรมปลัดกรมครั้งนี้ได้แจ้งว่า เจ้านายตนจะส่งตัวพวกตน
เข้าไปรับพระราชอาญาในวังหลวง ก็รับพามบุตรภรรยา
หนีไป ข้าในกรมทั้งนั้นก็แตกหนีกระจัดกระจายกันไปด้วย
ในพระราชพงศาวดารว่า กรมหมื่นเทพพิพิธก็พาไพร่
หลายองค์หนีไปทางตะวันตก เส้นทางเมืองกาญจนบุรี
และจับได้ที่ป่าพระแท่นดงรังพร้อมทั้งไพร่ ก็คุมตัวเข้า
มาถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมโหฬารพระราชทานชีวิตไว้
ก่อนนั้นจึงเพียงให้สึกจากสมณเพศแล้วคุมขังไว้ แล้ว
เนรเทศไปอยู่ล้งกาทวีป

ภูมิฐานของพระแท่นดงรัง เมื่อครั้งสามเณรกลั่น
บุตรบุญธรรมของสุนทรภู่ไปนมัสการมากยังเป็นป่าอันสงัด

ถ้าจะเล่าถึงบำพระแท่นดงวัง ในสมัยที่เถรทนต์ได้ไปมา
นิราศเรื่องนพวรรณได้ดีกว่า

“ถึงพระแท่นแสนสงัดเห็นวัคมี่
ทั้งโบสถ์ที่ครอบพระแท่นแผ่นศิลา
กับต้นรังทั้งค้ำยังอยู่พร้อม
ดูยอดน้อมมาข้างแท่นที่แผ่นผา
ต่างชื่นชมโสมนัสยิ่งศรัทธา
ตามบิดา⁽¹⁾ ทักขิณด้วยยินดี
เข้าประคุดแผ่นพระแท่นดง
เหนือบัลลังก์แลจำรัสศรีมี
ก้อนโลหิตกิดเห็นเช่นบาฬี
อยู่ข้างที่แท่นพระเจ้าเข้านิพพาน
จุกเทียนรูปบุผาบูชาพระ
นิกมานะนั่งคิดพิชฐาน
ขอเคชะพระมหาโลกาจารย์
เป็นประธานทั้งพระแท่นแผ่นศิลา”

(1) บิดาในที่นี้คือท่านสุนทรภู่ ซึ่งสามเถรทนต์ฝากชีวิตเป็นบุตร
บุญธรรม สามเถรทนต์นั้นเป็นหลานเจ้าจอมน้อย (สุหรานางง)
ในรัชกาลที่ 3

อีกตอนหนึ่งว่า

“พอบิดาลาออกมานอกโบสถ์
 ขึ้นเขาโชกแผ่นผาศิลาสลาย
 เป็นภูมิพนร่นร่มลมทราย
 ชื่อเขาถวายเป็นเพลิงพระเจ้าเขาเล่าความ
 เป็นกรวดแก้วแวววาวลอยพร่าพร่าง
 เพชรน้ำค้างอย่างมณีสีสยาม
 แม่นกลางคืนพันผาริมอาราม
 ดูแวววามวาววับแจ่มจักษุ
 ครั้นกลางวันนั้นเห็นเป็นแต่กรวด
 จะเก็บมาอดกัณฑ์ทราบบาปหนักหนา
 เทียวชมรอบขอบอารามตามบิดา
 แล้วเลยลาตั้งทางมากลางดง”

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เนรเทศ
 สมิงทอด้วยเรือดำเภาไปกักกันไว้ ณ แดนจีน กรมหมื่น
 เทพพิพิธถูกเนรเทศครั้ง^{๕๕} พระราชพงศาวดารฉบับพระราช

หัตถเลขากล่าวว่ไปพร้อมกับพระวิสุทธาจารย์ พระ
วรมณีน่วมด้วยคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นผลัดสองเปลี่ยน
ชุดพระอุปถัมภ์พระอริยมุนี ที่ไปประดิษฐานพระพุท
ศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งเป็นผลัดแรกในรัชกาลสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ความจริงพระวิสุทธาจารย์ออกไปลังกาทวีปครั้ง
เป็นปีพุทธศักราช 2298 อยู่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศ และกลับเมื่อปีพุทธศักราช 2301 เป็นปีหัวต่อ
หัวเดียวการครองราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและ
สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ซึ่งพระวิสุทธาจารย์และคณะสงฆ์
ไปอยู่ลังกาได้สิบและกลับมา ไม่ใช่เพิ่งจะไป สมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ยังทรงพระกรุณาส่งคณะสงฆ์ที่
พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เพราะอยู่ริมกำแพงด้านริม
ชาวบ้านชาวเมืองรวมท่งแม่ค้าแม่ขาย ชวนกันมาถวาย
สิ่งของต่างๆ แก่พระสงฆ์เป็นอันมาก บางครั้งให้วัก
เชิงแซ่ไปตลอดทาง ด้วยได้ทราบว่า เมื่อครั้งพระอุปถัมภ์
เป็นประธานไป เรือจวนจะอับปางก่อนถึงลังกา ทั้งยังได้

ทราบข่าวมาถึงกรุงศรีอยุธยาว่า พระสงฆ์ที่ร่วมไปกับ
พระอุปาดิ ไปถึงกัมรณภาพลงบ้าง คนทั้งหลายรู้ว่าการ
ที่ออกไปประเทศลังกาไม่ปลอดภัยนัก ประกอบด้วย
อันตรายต่าง ๆ มีความสงสารผลัดพระวิสุทธาจารย์ที่ต้ง
ไปเป็นชุดสอง^๕ มีความสงสารจึงพากันร้องไห้

และความต้งปรากฏในจดหมายเหตุดังนี้ สมเด็จฯ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงให้ช้คิดว่า “คิดดูที่น่า
ชมน้ำใจพระสงฆ์ไทยที่ออกไปคราวพระอุปาดิ และคราว
พระวิสุทธาจารย์ ด้วยแลเห็นได้ว่า เสมือนท่านมอบกาย
ถวายชีวิตไว้กับพระศาสนา มิได้หวาดหวั่นครั่นคร้ามต่อ
ภัยอันตรายที่จะพึงมีแก่ตัวของท่าน”

กรมหมื่นเทพพิพิธ ถูกนำไปปล่อยเกาะลังกาทตาม
พระราชพงศาวดารแต่ไปโดยเรือกำปั่นในครั้งหลัง⁽¹⁾ เพราะ
มีเรือกำปั่นวิลันดาไปมาค้าขาย ระหว่างเมืองไทยกับเมือง

(1) จากเรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป ตอนสมณ
ทูตไปลังกาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ของสมเด็จฯ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ

มีรับสั่งให้ข้าหลวงลงไปคุมตัวกรมหมื่นเทพพิพิธไว้ที่เมือง
มะริด”

ทรงนมัสการความในเรื่องสมณทูตไทยไปลังกาในชั้น
กรุงรัตนโกสินทร์กล่าวต่อไปว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
สุริยามรินทร์⁽¹⁾ ก่อนเสียกรุง มีเวลาว่างการทัพอยู่หลาย
ปี และเรือกำปั่นวิลันดาไปมาค้าขายในระหว่างเมืองลังกา
กับเมืองไทยอยู่เสมอ พระลังกาเพิ่งรับอุปสมบทจาก
พระสงฆ์สยามวงศ์ใหม่ ๆ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา
ธำรงราชานุภาพเข้าพระทัยว่า คงจะมีการไปมาถึงกันในตอนนั้น
ต่อมาอีก แต่หากไม่มีเรื่องสำคัญจึงไม่ปรากฏจดหมาย
เหตุ ตั้งแต่กรุงเก่าเสียแก่พม่าเข้าศึกแล้ว เชื้อได้ว่างเว้น
การไปมากับลังกาตลอดรัชกาลกรุงธนบุรีและในรัชกาลที่ 1
กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะเหตุที่คิดทำสงครามตลอด
มา มาปรากฏจดหมายเหตุที่เกี่ยวข้องกับลังกาอีก ตั้งแต่
ในปลายรัชกาลที่ 1 มีเรื่องราวกล่าวไว้ในหนังสือพระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

(1) สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ หรือขุนหลวงเอกทัศ

เรียบเรียง และมีจดหมายเหตุเรื่องสมณทูตไทยไปลังกาใน
รัชกาลที่ 2 แต่งไว้โดยพิสดาร หอพระสมุดวชิรญาณได้
ต้นฉบับมาจากเมืองเพชรบุรี แต่ข้างปลายขาดหายเสียบ้าง
เรื่องสมณทูตไทยไปเมืองลังกาครั้งรัชกาลที่ 3 ได้สำเนา
สมณสาส์นในห้องอาลักษณ์ มาประกอบกับเรื่องราวที่
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียงไว้ ในหนังสือพระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้เรื่องตลอดตั้งแต่รัชกาล
ที่ 1 มาจนรัชกาลที่ 3

เรื่องราวของกรมหมื่นเทพพิพิธยังมีต่อมาอันเป็น
ตอนสำคัญ ๆ อีกหลายตอน เช่นตอนกรมหมื่นเทพพิพิธ
หนีออกจากเมืองมะริดพร้อมกับเจ้าเมืองทวาย⁽¹⁾ คือเจ้า
เมืองทวายหนีมาอาศัยอยู่เมืองมะริด พม่าต้องการตัวเจ้า
เมืองทวายได้ที่เมืองมะริดแตก แต่จับตัวเจ้าเมืองทวาย
ไม่ได้ เพราะปรากฏว่าลงเรือหนีมากับกรมหมื่นเทพพิพิธ
ในเวลานั้นพม่ากองโจรได้เมืองมะริดแล้ว เลยตีตะเอย

(1) หุยทองจากตามพระราชพงศาวดารว่า เป็นขุนนางชาวทวาย เป็น
เจ้าเมืองทวายโดยการยกพวกเข้าปล้นฆ่าเจ้าครองเมือง

มา พม่าได้แยกย้ายกันตั้งหัวเมืองต่าง ๆ ของไทย ได้เมือง
ตะนาวศรีอีกเมืองหนึ่ง พม่าพวกที่ติดตามตัวเจ้าเมืองทวาย
โดยคำสั่งของแม่ทัพใหญ่ เมื่อล่องกองทัพรือมาถึงไหน
ก็บุกรุกไทยเมืองนั้น เช่นจับคนไทยไปเป็นเชลย เก็บบริ
ทรัพย์สมบัติอันมีค่าต่าง ๆ เช่นแก้วแหวนเงินทอง เมื่อได้
ทรัพย์สมบัติแบ่งกันตามอำเภอใจแล้ว ก็เผาวานเรือน
เสีย การหนีของเจ้าเมืองทวายเข้ามาในไทยเป็นโอกาสให้
พม่าทำการย้ายไทยได้รับความเสียหายมาก เพราะพวก
กรมการเมืองแต่ละเมืองไม่กำลังพอจะต่อสู้ และเจ้าเมือง
ทวายมีส่วนทำให้ไทยทางด้านบักซ์ได้ชายทะเลได้รับความ
เดือดร้อนพินาศไปตาม ๆ กัน กรมหมื่นเทพพิพิธผู้คิด
กระทำตัวเป็นผู้กษัตริย์ไม่ทำอะไรเพื่อชาติเลย ได้แต่หนีเพื่อ
ความเป็นอิสระแก่ตัวเองอย่างเดียว ในที่สุดไทยก็จับได้ที่
เมืองเพชรบุรี แล้วกุมตัวควบคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี

แต่จะกล่าวหากรมหมื่นเทพพิพิธว่า ไม่คิดต่อต้าน
พม่าเสียทีเดียวก็ไม่ได้ เข้าใจว่าในครั้งนั้นคงจะยังไม่
มีโอกาสแสดงตัวเป็นคนสำคัญคนหนึ่ง ให้ผู้ใดนับถือได้

เพราะเป็นที่รู้จักกันอยู่โดยทั่วไปว่าเป็นนักโทษเนรเทศอันไม่
พึงประสงค์ของไทย หรือไม่กี่หัวเมืองน้อย ๆ เหล่านั้น
ผู้คนกำลังตกอกตกใจ รวมทั้งชาวอยุธยาปกครองอะไรก็ไม่
มีพอจะต่อสู้ การที่ไทยควบคุมตัวกรมหมื่นเทพพิพิธไว้ที่
เมืองจันทบุรี จึงทำให้เห็นหน้าพระทัยกรมหมื่นเทพพิพิธ
ปรากฏขึ้นมาในตอนนั้น กล่าวคือ เวลานั้นกรุงศรีอยุธยา
ถูกพม่าล้อมไว้ กรมหมื่นเทพพิพิธได้หาทางออกจากที่กัก
ขังแล้วประกาศตัวเป็นหัวหน้ากษัตริย์ โดยชักชวนพวก
ชาวเมืองชายทะเลทางตะวันออก ให้เข้ามาช่วยแก้กรุงศรี
อยุธยา มีพวกกรมการและราษฎรพากันเข้าอาสาสมัคร
เป็นจำนวนมาก และมีอาวุธต่าง ๆ พอที่จะทำการต่อสู้พม่า
ได้ กรมหมื่นเทพพิพิธจึงนำขบวนอาสาภักษบวนมาทาง
เมืองระยอง เมืองบางละมุง เมืองชลบุรี รู้สึกว่าชาวเมือง
ต่าง ๆ ได้แสดงถึงความรักประเทศชาติ และเลื่อมใสใน
ตัวกรมหมื่นเทพพิพิธด้วยการเสียสละโดยพร้อมเพรียงกัน
ด้วยพอยกขบวนมาถึงเมืองไทรเมืองนั้นก็มีผู้เข้าอาสาด้วย
ความเต็มใจอย่างกล้าหาญ กรมหมื่นเทพพิพิธรวบรวม

ผู้คนได้ถึงหมื่นคนกว่า พอที่จะจัดเป็นกองทัพได้ยกไปตั้ง
ที่เมืองปราจีนบุรี ภายหลังยังมีผู้คนภายในพระนครวิ
ยธยาออกมาเข้ากับกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นจำนวนไม่น้อย
อีก รวมทั้งพวกข้าราชการด้วย การที่คนในกรุงสามารถ
หนีออกมาได้ เพราะพม่าตั้งล้อมยังไม่กดดันทุกหน้าที่
หรือเรียกว่าเพียงตั้งค่ายล้อมเฉพาะที่สำคัญเป็นแห่งๆ แล้ว
ยกออกเป็นกองโจรเที่ยวปล้นสะดม ข้าราชการและพวก
ชาวกรุงจึงหนีออกมาไม่ยากนัก แม้แต่หม่อมห้ามและ
โอรสของกรมหมื่นเทพพิพิธที่อยู่ในกรุง ยังหนีออกมาได้
อย่างปลอดภัย ไปรวมกันอยู่ที่ปราจีนบุรีทั้งหมด

กรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งกองบัญชาการอยู่ที่เมือง
ปราจีนบุรี แล้วจัดผู้คนเป็นกองหน้ายกไปตั้งที่ปากน้ำ
โยธะกา พม่ารู้ว่ามียกทัพไทยตั้งต่อสู้อยู่ที่นั่น ก็ยกกำลัง
เข้ารบพุ่ง ไทยเห็นจะมีผู้คนน้อยกว่าและขาดผู้บังคับบัญชา
หมดฝีมือและความสามารถ กองทัพของกรมหมื่นเทพพิพิธ
ที่ปากน้ำโยธะกาจึงพ่ายแพ้พม่าอย่างไม่มีอะไรดี หัวหมวด
หัวหมู่ก็ตายเป็นหลายคน ผู้คนอาสาศบดเจ็บล้มตามก็มาก

ที่เหลืออยู่ก็หนกระจัดกระจายไปคนละทิศละทาง หัวหน้า
 ลำคญคือ กรมหมื่นเทพพิพิธหนีเอาตัวรอด เมื่อหัวหน้า
 หนีเอาตัวรอดเสียคนเดียว กำลังใจของพวกอาสาหัวเมือง
 ทั้งหลายที่ยังมีชีวิตอยู่ก็หมดสิ้น ต่างพากันกลับบ้านเมือง
 ของตนตามเดิม

ครั้นแล้วกรมหมื่นเทพพิพิธได้ปรากฏตัวขึ้นอีกครั้ง
 หนึ่งในมณฑลนครราชสีมา พร้อมกับพระยารัตนาธิเบศร์
 และข้าราชการที่หนีออกไปจากกรุงศรีอยุธยาหลายนาย พา
 สมัครงพรรคพวกไพร่พล ครอบครองชนทางด้านช่องเรือ
 แดงไปเมืองนครราชสีมา แล้วไปตั้งอยู่ ณ ด้านโคกพระยา
 แต่พระยารัตนาธิเบศร์ป่วยถึงแก่กรรมเสียก่อน ก็เหมือน
 กรมหมื่นเทพพิพิธหมดคู่คิดสำคัญไปคนหนึ่ง ถึงเช่นนั้น
 ก็พยายามที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ต่อไปให้ได้ โดยให้คนเข้าไป
 เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองนครราชสีมาให้เข้าด้วย ในพระราช
 พงศาวดารกล่าวว่ากรมหมื่นเทพพิพิธได้ให้ห่อดงมหาพิชัย
 และนายทองคำนำเอาหมวกฝรั่งใบหนึ่ง เสือกระบวณจีน
 หนึ่งเสือ ผ้าเกยวลายสองผืนไปประทานเจ้าเมืองนครราช

ตีมาเป็นบรรณาการด้วย เมื่อรอฟังข่าวอยู่ประมาณ
สองสามวัน จึงมีข้าราชการในเมืองออกมาเฝ้าทูลว่า
เจ้าเมืองนครราชสีมาเกณฑ์เขมรไว้สักร้อย จะให้มาจับ
พระองค์ส่งไป ณ กรุงศรีอยุธยา

กรมหมื่นเทพพิพิธได้ทรงฟังกตกรพระทัย คิดจะหนี
แต่หม่อมเจ้าประยงค์ไม่ทรงเห็นด้วยได้ทูลห้ามไว้ แล้วทูล
ขอเงินตราหาช่างกับวานากังสืบบ้าง นำไปเที่ยวแจกจ่าย
หัวหน้านานางสิบสองตำบล เพื่อจะเกลี้ยกล่อมผู้คนมา
เป็นสมัครพรรคพวก เมื่อได้คนประมาณสักร้อยห้าสิบเศษ
กรมหมื่นเทพพิพิธ จึงเริ่มคิดกำจัดเจ้าเมืองนครราชสีมา
โดยให้หม่อมเจ้าประยงค์ หลวงมหาพิชัย หลวงปราบ
คุมผู้คนตามสืบเสาะกับพวกชาวบ้าน ซึ่งเข้าด้วยลอบเข้าไป
ซุ่มในเมืองในคืนหนึ่ง

ทรงนพเพราะคืนนั้นเป็นคืนวันสิบสี่ค่ำ รุ่งเช้าวัน
สิบห้าค่ำ เจ้าเมืองนครราชสีมาจะต้องออกไปทำบุญทอด
กลาง⁽¹⁾ เหมือนมิได้ศึกมาแจ้งข่าวให้กรมหมื่นเทพพิพิธ

(1) วัดพระนารายณ์มหาราช

ทรงทราบไว้ก่อน เจ้าเมืองนครราชสีมาไม่ทันรู้ตัวก็พร้อมด้วยบ่าวไพร่จะนำข้าวของที่ทำบุญเหล่านั้นไปวัด แต่ทันใดนั้นผู้คนของกรมหมื่นเทพพิพิธก็รีบเข้าล้อมจนไว้พวกที่ไปก็จับเจ้าเมืองนครราชสีมาแล้วฆ่าเสีย ในเวลานั้นหลวงแพ่งผู้น้องชาย เห็นจะตระเตรียมไปวัดด้วยพรรคพวกของกรมหมื่นเทพพิพิธต้องการจะจับฆ่าเช่นเดียวกับพชายมีความตกใจไม่เป็นอันต่อสู้ ได้รับความอันตรายหนีออกจากเมืองไป หม่อมเจ้าประยงค์หญิงเป็นใหญ่ขึ้นเป็นอุภย แล้วเกณฑ์ให้ผู้คนออกมารับเสด็จกรมหมื่นเทพพิพิธ ผู้พระบิดาเข้าไปในเมือง เป็นอันว่ากรมหมื่นเทพพิพิธชิงเมืองได้

แต่กรมหมื่นเทพพิพิธ นั้นเมืองอยู่ได้สักสี่ห้าวัน หลวงแพ่งก็ไปชักชวนพระพิมาย ซึ่งเป็นเจ้าเมือง ๆ ขึ้นของนครราชสีมา ยกกองทัพเข้ามาล้อมเมืองนครราชสีมาไว้เพื่อจะตีหักเอาเมืองคืน และจับตัวการที่ฆ่าพชายเป็นการแก้แค้น กรมหมื่นเทพพิพิธก็ให้เกณฑ์ชาวเมืองขึ้นรักษาหน้าตึกเชิงเทียนเป็นสามารภ แต่ควบคุมให้มีความ

พร้อมเพรียงไม่ได้เต็มที่ เพราะพวกชาวเมืองไม่เต็มใจที่จะ
จะรบพุ่งกับชาวพิมาย ต่างหลบหนีไปเสียเป็นอันมาก
กรมหมื่นเทพพิพิธบัญชาการรบอยู่ได้สัปดาห์หนึ่ง กองทัพเมือง
พิมายก็ตีเมืองนครราชสีมาแตก พระราชพงศาวดารว่าเข้า
เมืองได้ทางบ่อมวัดพายัพ จับได้กรมหมื่นเทพพิพิธกับทั้ง
หม่อมเจ้าและข้าในกรม หลวงแพ่งให้ฆ่าหม่อมเจ้าประยงค์
หม่อมเจ้าดารา หม่อมเจ้าธรรมาภักดิ์พวกหัวหน้าข้าในกรม
เสีย ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธ หลวงแพ่งจะปลงพระชนม์
เสีย แต่พระพิมายรักไคร่นับถือกรมหมื่นเทพพิพิธเห็นว่า
เป็นราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศผู้ทรงมีพระ
มหากรุณาธิคุณอยู่ จึงขอเอาไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย เมือง
นครราชสีมาหลวงแพ่งว่าท้าวเจ้าเมืองว่าราชการต่อไป

ในขณะที่ยกทัพกรีธาออกจากบ้านเมืองไม่มีพระ
มหาขันตริย์ เจ้านายในราชวงศ์ก็ถูกพม่าจับไปหมด พระ
พิมายเห็นว่าควรยกกองทัพไปตีเมืองพิมาย ซึ่งเท่ากับเหลือ
พระราชวงศ์เพียงองค์เดียว จึงยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้น
เป็นใหญ่เรียกว่าเจ้าพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธหรือเจ้า

พิมายก็ตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จ
ราชการบ้านเมือง ตั้งนายสาบุดรคนโตของเจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ (พระพิมาย) เป็นพระยามหามন্ত্রী บุตรผู้น้อย
เป็นพระยาวรวงศาธิราช หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระยา
น้อย

ในตอนนั้นข้าราชการและราษฎรชาวบ้านที่หลบหนี
การจับกุมเป็นเชลยได้หนีขึ้นไปอยู่กับกรมหมื่นเทพพิพิธเป็น
อันมาก ได้โปรดฯ ตั้งให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย และจัด
ที่อยู่อาศัยโดยทั่วหน้ากัน เมืองพิมายและเมืองนครราชสีมา
ยังเป็นเดียนหนามกันอยู่ ทางเมืองพิมายจึงคิดกำจัด
หลวงแพ่งที่จะได้รวมเมืองสองเมืองอยู่ในปกครองเดียวกัน
ดังนั้นทางเมืองพิมายจึงเริ่มวางแผนทันที

การกำจัดหลวงแพ่งนั้นไม่ยากนัก ด้วยหลวงแพ่ง
เกิดให้มีการเล่นละครสมโภชในการทำบุญ ชาวภูไปถึง
เมืองพิมาย จึงจัดทหารมีฝีมือสืบคนกับไพร่พลหัว้อย
เดินทางจากเมืองพิมายมาเมืองนครราชสีมา ในการมา
ครั้งนี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (พระพิมายเดิม) กับบุตรทั้ง

สองมาด้วยกัน หลวงแพ่งไม่สะกิดใจว่าจะมาร้าย จึง
เชื่อเชิญรับรองเป็นอันดี เข้าใจว่าจะมาร่วมในการบุญ
ฉันทมิตรสหาย ถึงเวลาตบะครกนั่งดูอยู่ด้วยกัน และ
สนทนาพาทีด้วยความสนิทสนมตักเคยมา

ครั้นแล้วถึงหมื่นกณกบงเกิดชน เจ้าพระยาศรีสุริย
วงศ์ลุลูกชนกระชากตาบออกจากฝัก แล้วโถมเข้าจ้วงฟัน
หลวงแพ่งถูกทศาคัญตาย ความกาหลอลหม่านบังเกิดชน
โดยทหารพิมายฆ่าฟันทหารนครราชสีมาตายเป็นหลายคน
เมื่อหลวงแพ่งตายเสียแล้วก็ไม่รู้ใครยืนหยัดต่อสู้เพื่อความ
อิสระของเมือง เมืองนครราชสีมาจึงตกเป็นของเมืองพิมาย
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้พระวรวงศาธิราชบุตรคนเล็กเป็นผู้
รักษาเมืองนครราชสีมา แล้วกลับไปเมืองพิมายกับพระยา
มหามนตรีบุตรคนใหญ่ เริ่มบำรุงการทหารให้เข้มแข็ง
กว่าเดิม ในฐานะผู้สำเร็จราชการยกกรมหมื่นเทพพิพิธ
ให้เป็นเจ้าพิมายผู้ครองเมืองพิมาย อาณาเขตของ
มณฑลนครราชสีมาในเวลานั้นขึ้นอยู่กับกรมหมื่นเทพพิพิธ
ทั้งหมด

มณฑลนครราชสีมาหรือเมืองนครราชสีมาปัจจุบัน
จากประวัตินครราชสีมาของคุณพูน พันธุ์เกาะ ในอนุสรณ์
นครราชสีมา ปีพุทธศักราช 2480 กล่าวว่า มีเอกสาร
อ้างอิงพอเชื่อถือได้ คือเอกสารต่างๆ ในสมัยกรุงธนบุรี
ส่วนสมัยต่อไปเป็นเรื่องของการสันนิษฐานประกอบ เมือง
นี้ถ้าเรียกตามประวัติเมืองโบราณเรียกว่านครแห่งปราสาท
หินพิมาย หรือนครแห่งปราสาท ซึ่งเริ่มตั้งแต่เมืองสระบุรี
ขึ้นไปตามเทือกเขาตงพญาเย็น ณ ที่ราบอันกว้างใหญ่
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของนครหลวงกรุงเทพธนบุรี
ปัจจุบันเรียกอีกชื่อหนึ่งว่านครแห่งท้าวสุรนารี เป็นแผ่นดิน
ที่ตั้งเป็นแคว้นดงเดิม มีชื่อเรียกในสมัยก่อนนั้นว่าโคตบุร
และเขาบรรทัดอันเป็นเขื่อนกั้นลอมรอบ เรียกตามภาษา
เขมรว่า เขาตงเร็ก หมายความว่าภูเขาไม้คาน เพราะ
มีรูปเหมือนไม้คาน

การที่เรียกเมืองนครราชสีมาปัจจุบันว่า แคว้น
โคตบุร สมัยเดิมความเข้าใจและการสันนิษฐานของท่านผู้
รู้ว่า เห็นที่จะเป็นชาวอินเดียสมัยโบราณได้ชานามนามชน

โดยแปลงคำโคบุร มาเป็นโคตบุร⁽¹⁾ ซึ่งเป็นนามมาจาก
พวกอริยกะของอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ อันเป็นเมืองที่
นำศึกษาดังน

แผ่นดินไทยเมื่อก่อนชนชาติไทยได้ปกครองนั้นตาม
บรรยายพงศาวดารสยามของสมเด็จพระยาบรมมหาราช
ราชานภาพว่าเป็นดินแดนของชาติละว้า แยกกันเป็นสาม
อาณาจักรภาคกลาง และภาคตะวันออกรวมกันเป็นอาณาจักร
หนึ่ง ปรากฏชื่อเรียกว่าอาณาจักรทวารวดี มีเมือง
นครปฐมเป็นราชธานี อาณาเขตเป็นภาคใต้

อีกอาณาจักรหนึ่งอยู่ภาคเหนือตลอดขึ้นไปถึงเมือง
ลือ เชน เหนือแม่น้ำโขง รวมเป็นอาณาจักรหนึ่งเรียกว่า
อาณาจักรขอมหรือโยนก มีเมืองเงินยางริมแม่น้ำโขงข้าง
เหนือเมืองเชียงแสนเป็นราชธานี

(1) คำว่า “โคบุร” แยกศัพท์ก็คือ “โค” แปลว่า แผ่นดินพระอาทิตย์
คำ “บุร” แปลว่า เมือง ก่อน ที่แรก เมื่อรวมทั้งสองคำเป็น
“โคบุร” ก็แปลว่า “เมืองเกิดขึ้นที่แรก” หรือ “แผ่นดินพระ
อาทิตย์แรกขึ้น” หรือ “แคว้นทางทิศตะวันออก”

ตั้งอยู่ในแคว้นสิบสองปันนาชายแดนตอนใต้มณฑล
ยูนนานแห่งประเทศจีน มีเมืองเชียงรุ่งเป็นเมืองสำคัญ
เรียกว่าล่อหรือไทยล่อ เชนอยู่ในแคว้นเชียงตุงเป็นพวกที่
ใกล้ชิดกันมากกับไทยล่อทั้งในส่วนชาติกำเนิด ภูมิประเทศ
ภาษาและขนบธรรมเนียมประเพณี มีกิริยาเรียบร้อย เป็น
ไทยพวกหนึ่งคือไทยเชนนั่นเอง อังกฤษเรียกว่าชานไตคือ
เป็นชาติไทยสาขาหนึ่ง กลุ่มเมืองเหล่านี้สัมพันธ์กันมาแต่
โบราณ คือ เชียงใหม่ เชียงราย เชียงรุ่ง เชียงตุง นัก
ประวัติศาสตร์รวมเมืองเหล่านี้ว่ามณฑลพม่ามาก หมอตอด
หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันก็กล่าวรวมไว้ใน “โคะไทเวด”

อีกอาณาเขตหนึ่งอยู่ทางตะวันออก คือทองทากาศ
อีสาน และต่อออกไปถึงฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทางตะวันออก
เป็นอาณาเขตหนึ่ง เรียกว่าโคตบูรหรือพนม (โคตบูรอยู่
ตอนใต้ พนมอยู่ตอนเหนือ) ซึ่งจีนเรียกว่าฟูนัน มีเมือง
นครพนมริมแม่น้ำโขงเป็นราชธานี

ประมาณปีพุทธศักราช 600 พราหมณ์โกณฑัญญะ
เชื้อชาติชาวอริยะผู้เป็นหัวหน้าพวกอินเดียได้อภิเษกกับนาง

พระยาขอม (พวกขอมเรียกตัวเองว่าเขมร) แห่งกัมพูชา ตั้งแต่นั้นมาราชวงศ์ขอมก็กลายเป็นเชื้ออินเดีย วัฒนธรรมของขอมก็เริ่มคลุกเคล้ากับอินเดีย ทำให้ขอมเจริญรุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาการและเริ่มมีอำนาจเป็นลำดับ

เมื่อแคว้นโคตบุรมีความรุ่งเรืองถึงขีดสุด ภายหลังได้เสื่อมลง กำลังการป้องกันเมืองก็อ่อนแอ ประมาณปีพุทธศักราช 1101 โคตบุรเสื่อมลงมากถึงกับเกิดการรบพุ่งกันเอง เป็นโอกาสให้ขอมขยายอาณาเขตรุกรานโคตบุรเข้ามาเป็นลำดับ ต่อมาปีพุทธศักราช 1140 ขอมก็เข้าครองแผ่นดินโคตบุรไว้หมด โคตบุรก็ขึ้นแก่ขอมแต่นั้นมา

ล่วงมาถึงปีพุทธศักราช 1385 พระเจ้าไชยวรมันที่ 2 ครองราชสมบัติกรุงกัมพูชา ได้เริ่มสร้างนครหลวง (นครธม) เป็นราชธานีของขอม แต่สร้างได้เพียงเทวสถานบรรยงก์เท่านั้น การสร้างเมืองค้างอยู่ถึงพระเจ้ายโสวรมันเสวยราชสมบัติ จึงสร้างต่อสำเร็จเมื่อปีพุทธศักราช 1432 สำหรับโคตบุรก็กลายเป็นกำลังของขอม ในการขยายอาณาจักรต่อไป ปีพุทธศักราช 1500 ขอมก็แผ่อำนาจ

ครอบงำแคว้นทวารวดีทางใต้ และต่อมาก็ได้แคว้นโยนกทางเหนือ ขอมมีอำนาจครอบครองฉะว้างสามอาณาจักร

สำหรับโคตบุรุษซึ่งอยู่ใกล้กับขอมนั้น ขอมได้รวมเข้ากับประเทศกัมพูชาโดยทำถนน ให้มีการคมนาคมไปมาถึงกันโดยสะดวก ส่วนแคว้นทวารวดีและแคว้นโยนกซึ่งอยู่ห่างขอมได้ปกครองแบบประเทศราช

ต่อมาถึงสมัยพระเจ้าไชยวรมันที่ 5 ขึ้นครองราชย์ กษัตริย์ขอมพระองค์นี้เป็นกษัตริย์ที่มีอำนาจมากพระองค์หนึ่ง ได้แผ่อำนาจและคิดปฏิรูปการมากมาย ครองราชสมบัติอยู่สามสิบสามปี คือปีพุทธศักราช 1511–1544 ในแผ่นดินนี้เอง พวกช่างและนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าได้สร้างปราสาทหินพิมายขึ้นเป็นปราสาทใหญ่ มีเนื้อที่ถึงสองแสนหนึ่งหมื่นตารางวาตามศิลาจารึกซึ่งอยู่ในปราสาทว่า “วิเรนทราธิบดี วรมัน ได้ประดิษฐานรูปเสนาบดีไตรโลกยวิไชยผู้เป็นเสนาบดีของพระเจ้าพิมาย” ศิลาจารึกเมื่อปีพุทธศักราช 1651 ซึ่งตรงกับแผ่นดินพระเจ้าอรรณพวรมันที่ 1 ของกัมพูชา (พุทธศักราช 1651–1655) ตาม

ความสันนิษฐานเข้าใจว่า^๕ ไม่ใช่ปีสร้างพิมาย เพราะ
ฝีมือสร้างตามความเห็นของช่างว่าเก่ากว่าสมัย^๕ และ
แผ่นดิน^๕ เสวยราชย์เพียงห้าปีเท่านั้น ไม่น่าจะเป็นผู้แผ่
อำนาจถึงกับมาสร้างปราสาทหินเช่นนี้ได้ ฉะนั้นปีพุทธ
ศักราชที่จารึก^๕ เข้าใจว่า เป็นปีที่มีการซ่อมใหญ่และทำบุญ
ฉลองใหญ่มากกว่า นี่เป็นความสันนิษฐานของหลวง
บริบาลบุรีภัณฑ์จากปาสูกถา เกี่ยวแก่การสร้างปราสาท
หินพิมาย

ในหนังสืองานฉลองยี่สิบห้าพุทธศตวรรษ จังหวัด
นครราชสีมา ก็กล่าวว่าปราสาทหินพิมายสร้างในสมัย
พระเจ้าไชยวัฒน์ที่ 5 ตรงกันโดยพรรณนาว่า เป็นปราสาท
ขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยม เนื้อที่กว้างยาวประมาณด้านละ
สามร้อยเมตร บางส่วนของปราสาทเช่นซุ้มประตู เสาหิน
พระปรางค์องค์กลางระเบียง กำแพงปราสาทชั้นในและ
วิหารคด ก่อสร้างด้วยฝีมือประณีตบรรจง ใช้หินทราย
จำหลักเป็นเรื่องราวต่าง ๆ เป็นเรื่องเกี่ยวกับลัทธิพราหมณ์
บ้าง ปราสาทหินองค์กลางงดงามวิจิตรนัก เฉพาะภาพที่

จำหลักไว้รอบปราสาทตอนบนนั้น เป็นภาพที่น่าศึกษา
 คั่นคว้าเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณี และประวัติศาสตร์
 ของชนในสมัยนั้นเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งความจริงในปัจจุบันมี
 นักศึกษาชาวไทยและต่างประเทศได้สนใจค้นคว้าหาความรู้
 ไปชมกันอยู่เสมอ

มีนิทานเกี่ยวกับประวัตตวรรณกรรม เรื่องการสร้าง
 ปราสาทหินพิมาย ตามนิทานว่าท้าวพรหมทัตเป็นผู้สร้าง
 ถ้าจะสันนิษฐานว่านิทานนั้นพอมีเค้าว่า ท้าวพรหมทัตสร้าง
 จริง ซึ่งควรนนั้นเป็นอุปราชของขอมครองพิมายอยู่ก็พอจะ
 ลงข้อสันนิษฐานได้บ้าง เพราะรูปแกะสลักท้าวพรหมทัต
 และเมรุหินท้าวพรหมทัต มีปรากฏอยู่ที่ปราสาทหินพิมาย
 เป็นประจักษ์ การที่มีรูปท้าวพรหมทัตอยู่เช่นนั้น ท้าว
 พรหมทัตอาจจะมีจริงและเป็นคนสำคัญของพิมาย หรือ
 อาจสร้างพิมายขึ้นก็ได้

มีเมืองอีกสองเมืองชื่อว่าเมืองเสมากับเมืองโคราช
 เมืองเสมออยู่ใกล้ลำน้ำตะคอง แต่ปัจจุบันเหลือแต่ซาก
 เมืองเป็นโบราณสถาน ส่วนเมืองโคราชนั้นอยู่ห่างจาก

เมืองเสมาประมาณหกสิบกิโลเมตร เมืองเสมา เมืองโคราช และเมืองพิมายก็คืออาณาเขตนครราชสีมา ซึ่งแต่ก่อน เมืองเสมาและเมืองโคราช สร้างขึ้นเพื่อเป็นเมืองหน้าด่าน ของนครราชสีมา โดยเฉพาะเมืองโคราช นามของเมือง มีเรื่องอยู่ในหนังสือใบลานชื่อว่า เรื่องตำนานเมืองขวาง อบรม โดยกล่าวว่า เดิมชื่อเมืองขวางอบรมนครราชสีมา สร้าง ในสมัยขุนบรมราชา (คงเป็นกษัตริย์ไทยเดิม) เมื่อสิ้น รัชกาลของขุนบรมราชาปฐมกษัตริย์ผู้สร้างเมืองนี้ ก็มี กษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาปกครองเป็นลำดับ แต่กษัตริย์ผู้สืบ ครองมิได้ตั้งอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของขุนบรมราชา ละทิ้ง จารีตประเพณีของบ้านเมือง จึงเกิดภัยพิบัติยุคเข็ญผู้คน ล้มตายลงมาก ท้าวคัทนามกุมาร กษัตริย์ผู้ครองต่อใน แคว้นไทยเดิมของขุนบรมราชาจึงยกทัพลงมาปราบยุคเข็ญ แล้วจัดการบ้านเมืองอยู่ประมาณเดือนเศษ เรียบร้อยแล้ว ให้อุปราชแสนเมืองมาครอบครองต่อมา ตอนนั้นบ้านเมืองได้ เจริญรุ่งเรืองขึ้นกว่าเก่า จึงเปลี่ยนชื่อเมืองเป็นขวางอบรม

ศรีมหานครราช เนื่องจากนามเมืองยาวประชาชนจึงพากัน
เรียกสั้น ๆ ว่าคอนราช ต่อมาเพี้ยนเป็นโคราช

ชนชาติไทยมีภูมิลำเนาอยู่ในถิ่นซึ่งตามภูมิศาสตร์
ประเทศจีนแบ่งออกเป็นมณฑล มณฑลหนึ่ง ๆ ของจีนมี
เนื้อที่กว้างขวางมาก บางมณฑลใหญ่กว่าประเทศไทย
ที่จริงประเทศไทยถ้านับทางภูมิศาสตร์แล้ว มีภูมิลำเนา
กว้างใหญ่ไพศาลมาก แต่ต้องอพยพลงมาจากใต้เรื่อย ๆ
การอพยพเนื่องจากถูกจีนรุกราน ไทยสาขาหนึ่งอพยพ
มาแต่ปีพุทธศักราช 400 ลงมาอยู่ทางแคว้นสิบสองปันนา
ใต้เงื้อมมือที่ต่อมาได้ขยายลงมาตั้งราชธานีสุโขทัย แล้ว
เข้าครอบครองลุ่มน้ำเจ้าพระยา อีกพวกหนึ่งอพยพลงมา
ทางแคว้นสิบสองจุไทยตั้งอยู่ลุ่มน้ำโขง พวกนี้ออกจะเป็น
พวกขอมรบ เจ้าผู้ครองนครล้วนเป็นผู้กล้าหาญ เช่นพระ
เจ้าพรหมมหาราช ซึ่งคุมทัพยกเข้ารุกอาณาจักรขอม
ลงมาทางใต้ ถึงตั้งอาณาจักรล้านช้าง (หลวงพระบาง—
เวียงจันทน์) และไทยสาขานี้เองได้ขยายลงมาทางใต้ถึง
แคว้นโคตบูร

เมื่อไทยสาขานามอำนาจขึ้นที่แคว้นโคตบุร ชาวโคตบุรและชาวไทยที่ขยายลงมามีความใกล้ชิดได้ผสมกัน ในที่สุดก็กลายเป็นเชื้อชาติไทยขึ้นโดยลำดับ ชาวโคตบุรค่อย ๆ สูญสิ้นไป เมื่อโคตบุรใหม่รุ่งเรืองขึ้น จึงเกิดเมืองพิมาย เมืองโคราช และเมืองเสมาอยู่ในกลุ่มเดียวกัน

ต่อมาราวปีพุทธศักราช 1600 เศษ พระเจ้าอนุรุธแห่งพม่าเป็นกษัตริย์ที่มีอำนาจมาก ได้แผ่อำนาจมายังสุวรรณภูมิ ถึงกับครอบครองแผ่นดินลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งหมด ได้แคว้นสิบสองปันนาเดิม ได้ได้แคว้นโยนก อันอยู่เหนือโคตบุรขึ้นไป และทางใต้ก็ได้อำนาจลาวได้ไว้ในอำนาจ สุวรรณภูมิตกอยู่ในอำนาจพระเจ้าอนุรุธทั้งหมด แต่แคว้นโคตบุรยังเป็นอิสระ ทังนกเพราะโคตบุรยังมีกำลังเข้มแข็งอยู่ กษัตริย์พม่าองค์หนึ่งจึงไม่กล้ารบกวน

ต่อมาถึงสมัยสุโขทัยเป็นราชธานีของไทย ในปีพุทธศักราช 1820 พระเจ้ารามคำแหงได้ครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 3 พระองค์ได้แผ่อำนาจจักรสุโขทัยไปทุกทิศทิศเหนือได้แก่แคว้นหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และอุดร

ทิศใต้ตลอดแหลมมลายู เช่นเมืองนครศรีธรรมราชก็ต้อง
เป็นเมืองขึ้น แต่พระองค์ไม่สามารถแผ่อำนาจครอบครอง
แคว้นโคตบูรเพราะยังมีกำลังเข้มแข็งอยู่นั่นเอง

ความเข้มแข็งของยุคโคตบูรนี้ มิใช่แต่จะเป็นที่
เกรงขามของพระเจ้าอนุรุธแห่งพม่า หรือพระเจ้าราม
คำแหงแห่งสุโขทัย ถึงแม้ผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่ต่อมาเช่น
พระเจ้าฟ้างุ้มแห่งหลวงพระบาง (กรุงศรีสัตนาคนหุต
ล้านช้างร่มขาว) แม้จะยกทัพลงลำเข้ามาโคตบูรได้ แต่
โคตบูรก็ไม่เสียอำนาจให้แก่พระเจ้าฟ้างุ้ม⁽¹⁾

ต่อมากรุงสุโขทัยเริ่มเสื่อมอำนาจ พระเจ้าอยู่ทอง
หรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็น
ราชธานี พระเจ้าอยู่ทองเริ่มแผ่อำนาจ เวลานั้นพระเจ้า
เลอไทยครองกรุงสุโขทัย ก็คิดจะตัดกำลังกรุงศรีอยุธยา
โดยหวังพึ่งโคตบูร และในเวลานั้นกรุงกัมพูชา พระบรม

(1) มีคำเล่ากันว่าพระเจ้าล้านช้างร่มขาว บุคเข้าทำลายพระปรางค์
องค์ใหญ่ของปราสาทหินพิมายถึงยอดหัก ซึ่งยังคงยอดคั่นอยู่
ถึงปัจจุบันนี้

นิพนธ์บทครองนครอม ยังเป็นไมตรีกับพระเจ้าอู่ทองอยู่
ได้สิ้นพระชนม์ลง พระบรมลัมพวงได้ครองราชย์ต่อมา
พระเจ้าเลอไทยเห็นเป็นโอกาส จึงทำไมตรีกับพระบรม
ลัมพวง ยให้พระบรมลัมพวงเลิกไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา
ยอมจึงตัดขาดจากกรุงศรีอยุธยา เมื่อยอมตัดความสัมพันธ์
ไมตรี พระเจ้าอู่ทองจึงยกกองทัพไปตีนครอม ในปีพุทธ
ศักราช 1895 ระเบิดถึงสองทัพหักตีกรุงกัมพูชาได้สำเร็จ
เมื่อเสียกรุงกัมพูชาโคตบวรก็เสียไปด้วย พระเจ้าอู่ทอง
ทรงรวมโคตบวรเข้าเป็นแคว้นไทยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ตาม
ทางสันนิษฐานปรากฏแต่เพียงเสียเมืองโคราช (เก่า) เมือง
เสมากับเมืองพิมาย เพราะต่อมามีการรบพุ่งกันอีก
หลายคราว ก็เท่ากับว่าโคตบวรยังไม่เสียอาณาเขตทั้งหมด

การที่เรียกว่า “ขอมแปรพักตร์” ในพระราช
พงศาวดาร ก็หมายความว่าขอมเอาใจออกห่างจากค่านัน
สัญญาที่ทำกันไว้ในสมัยพระบรมนิพนธ์บท แล้วพระบรม
ลัมพวงมาลงปลงศพเอง อย่างไรก็ตาม เมื่อพระเจ้า
อู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา เป็นเวลาที่ขอมเสื่อมอำนาจลง

มากแล้ว กรุงศรีอยุธยาจึงได้ราชธานีขอม และได้หัวเมืองขอมทางแผ่นดินสูง คือในท้องที่ซึ่งเคยเป็นมณฑลนครราชสีมาตลอดถึงมณฑลจันทบุรีมาเป็นของไทย และได้เมืองพิมายไว้ด้วย แต่ในสมัยนั้นพลเมืองในท้องที่แผ่นดินสูงยังเป็นเขมรอยู่โดยมาก และทั้งพวกเขมรก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อมราบคาบทีเดียว ไทยจึงปกครองท้องที่แผ่นดินสูงคือโคราช (เก่า) กับเมืองเสมา เมืองพิมาย

ถึงปีพุทธศักราช 2199 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงเห็นว่าเมืองโคราชกับเมืองเสมา เดิมเคยเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองพิมายสมควรจะตั้งเมืองใหญ่แต่เมืองเดียวบนแผ่นดินสูงนั้น (หรือที่ราบสูง) จึงทรงจัดตั้งเมืองใหม่ คือเมืองนครราชสีมาเวลานี้ เมืองนครราชสีมาใหม่นี้ ได้สร้างเป็นเมืองล้อมปราการ ประกอบด้วยบ่อน้ำเชิงเนินและขุดคูหล่อน้ำไว้เต็มรอบเมือง ผนังเมืองได้ออกแบบและควบคุมการสร้างโดยนายช่างชาวฝรั่งเศส กำหนดตัวเมืองยาวหนึ่งพันเจ็ดร้อยเมตร กว้างพันเมตร มีประตูสี่ประตู คือประตูพลแสน

อยู่ด้านเหนือ ประตูพลด้านอยู่ด้านตะวันออก ประตู
ไชยณรงค์อยู่ด้านใต้ ประตูจอมพล (ชุมพล) อยู่ด้าน
ตะวันตก ที่ๆสร้างเมืองใหม่ขึ้นจากโบราณวัตถุ และ
โบราณสถาน ดันนิษฐานว่าได้เคยเป็นบ้านเมืองใหญ่โต
มาแล้ว สืบเกิดได้จากโบราณวัตถุสมัยขอมที่เหลืออยู่คือ
พระนารายณ์ พระยานาค เป็นต้น ฉะนั้นการที่สมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช ทรงเลือกสถานที่เป็นที่สร้างเมือง
ใหม่คือการสร้างทับเมืองเก่าลงไปนั่นเอง แต่เมืองพิมาย
ยังคงอยู่เป็นเมืองเดิมและชนกับเมืองนครราชสีมา เจ้าเมือง
นครราชสีมาคนแรกที่ได้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้ง
คือพระยายมราช (สังข์) ในรัชกาลสมเด็จพระเพท
ราชาถูกหาว่าเป็นกบฏ กรุงศรีอยุธยาถูกกองทัพมารบพุ่ง
และในรัชสมัยเดียวกัน เมื่อเปลี่ยนเจ้าเมืองใหม่ก็มีกบฏ
บุญกว้างเข้าครองเมืองระยองหนึ่ง โดยเจ้าเมืองคนใหม่อยู่
ได้อำนาจเพราะความกลัว แต่เจ้าบุญกว้างทำการเกินตัว
ยกกองทัพจะไปตีกรุงศรีอยุธยา จึงตกหลุมพรางและถูก
จับฆ่าตาย ต่อจากนั้นเมืองนครราชสีมาสงบต่อมาถึง

รัชสมัยปลายยุคกรุงศรีอยุธยา แล้วตกเป็นเมืองขึ้นของ
เมืองพม่ายิ่งเล็กกว่า โดยกรมหมื่นเทพพิพิธตั้งตัวเป็น
เจ้าพม่ายครองเมืองพม่าย

วิชีวิตของกรมหมื่นเทพพิพิธพบจุดจบเมื่อแผ่นดิน
จลาจล มีการตบถกตบเหล่าชนหลายก๊ก และมาพบจุดจบ
ที่ก๊กเจ้าตากสิน (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) โดย
รบพุ่งต้านทานมิได้เสียที จับตัวได้ที่แดนกรุงศรีสัตนา
นหุต วันที่กรมหมื่นเทพพิพิธจะถึงตาย พระราช
พงศาวดารกล่าวว่าเมื่อเอาตัวกรมหมื่นเทพพิพิธเข้ามาหน้า
พระที่นั่ง ดำรัสว่า “ตัวเจ้าหาบุญบารมีมิได้ ไปอยู่ที่ใด
ก็พาพวกผู้คนทนบถพลอยพินาศฉิบหายทนน ครั้นจะ
เลี้ยงไว้ก็จะพาคนทลงเขือถอบญพลอยล้มตายเสียอกด้วย
เจ้าอย่าอยู่เลย จงตายเสียครองนทเดยวเถิด อย่าให้เกิด
จลาจลในแผ่นดินสืบไปข้างหน้าอีกเลย” แล้วดำรัสสั่งให้
เอาตัวกรมหมื่นเทพพิพิธไปประหารชีวิตเสีย

๔๘ วิชีวิตของกรมหมื่นเทพพิพิธ ราชโอรส
องค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งเป็นไปใน

แง่มุมที่บอกไม่ถูกว่า พระองค์ตั้งเข็มพระชีวิตไว้อย่างไร
 แรกเริ่มก็ตั้งตัวเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ ที่วางพระองค์เป็น
 กลาง ไม่เข้าด้วยกับเจ้าสามกรมที่ผูกอาฆาตเจ้าฟ้าธรรม
 ธิเบศร์ และยังทรงสนับสนุนให้เจ้าฟ้าอุทุมพรทรงเป็น
 รัชทายาท เมื่อตำแหน่งพระมหาอุปราชว่าง เพราะเจ้าฟ้า
 ธรรมธิเบศร์ถึงทิวงคตในระหว่างทรงได้รับโทษทัณฑ์

นับตั้งแต่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงถูกกล่าวหาว่าเป็น
 ชู้กับเจ้าฟ้าสังวาล พระมเหสีองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวบรมโกศ ต่อจากนั้นมาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
 ก็ทรงตระหนักว่า พระราชโอรสธิดาชั้นเจ้าฟ้าและพระ
 องค์เจ้าต่างไม่มีความสามัคคีสมานฉันท์กัน และอาจจะ
 ทรงทราบด้วยว่า การที่เจ้าสามกรมใช้พระราชอาญาตาม
 กฎมนเทียรบาลกำจัดเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ พระราชโอรส
 องค์ใหญ่ พระมหาอุปราชรัชทายาท ก็เพราะเจ้าสามกรม
 ร่วมกันคิดการใหญ่ต่อแผ่นดิน หากแต่ทรงจับข้อการพิรุณ
 มิได้ กอปรทั้งจะทำอะไรรุนแรงลงไปก็เกรงพระทัยจะเป็น
 บาป ด้วยบาปที่ทรงทำกับเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ และเจ้าฟ้า

หญิงสาวลั่นเพียงพอแก่ความเสียพระทัย ในฐานะที่
พระองค์ทรงยึดมั่นแต่ในการบุญกุศลตลอดพระชนม์ชีพมา

มาถึงตอนทรงพระประชวรหนัก พระราชทาน
ราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้าอุทุมพรพระราชโอรสองค์เล็ก ตอนนั้น
จะทรงทราบหรือไม่ว่า เจ้าสามกรมเตรียมการตั้งตัวเป็น
ใหญ่ขึ้นจริง ๆ กรมหมื่นเทพพิพิธคงวางพระองค์เป็นกลาง
อย่างเช่นเคย แต่ทรงก่อกวนขึ้นแล้วแต่หนหลัง คือเจ้าฟ้า
เอกทัศ ซึ่งไม่ได้รับตำแหน่งพระมหาอุปราช รัชทายาท
มีหน้าชาสมเด็จพระเจ้าอยู่บรมโกศยังทรงบังคับให้ไปผนวช

เหตุการณ์ต่อมา เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรได้ราชสมบัติ
เป็นสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรราชา และเจ้าฟ้าเอกทัศได้ลา
ผนวชมาประทับอยู่พระที่นั่งสุริยามรินทร์ (พระที่นั่ง
สุริยาสน์อมรินทร์) ถึงแม้กรมหมื่นเทพพิพิธจะอยู่ในใต้
พระบารมีของสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรราชาที่ทรงปกปักรักษา
แต่กรมหมื่นเทพพิพิทธนั้นก็ยังไม่วางพระทัยในเจ้าฟ้าเอกทัศ
นัก ถึงแม้จะมีได้เสด็จเสวยราชย์ก็เป็นท่เกรงพระทัยของ

สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรราชาราชอนุชา ก็ได้แต่คอยระวัง
พระองค์

ครั้นเจ้าฟ้าเอกทัศเสด็จขึ้นครองราชย์โดยการถวาย
ราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรราชา ทรงพระนาม
ว่าสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ หรือพระนามที่ชาวบ้านนิยม
เรียกกันว่า “พระที่นั่งสุริยามรินทร์” แล้วสมเด็จพระ
เจ้าอุทุมพรราชาเสด็จออกผนวช กรมหมื่นเทพพิพิธ
พระองค์วางน้อมใจได้แล้ว ก็ออกผนวชตามไปบ้าง เพราะ
ผ้ากาสาพัศตร์จะช่วยให้รอดพ้นพระราชอาญา หาก
สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจะทรงพระพิโรธ เหาผิดทางหนึ่ง
ทางใดก็เป็นได้ การเสด็จออกผนวชโดยใช้ผ้ากาสาพัศตร์
เป็นพระบารมีคุ้มครองกรมหมื่นเทพพิพิธ ก็ปลอดภัยไปได้
ช่วงระยะหนึ่ง

แต่กรมหมื่นเทพพิพิธ มิได้ทรงใช้ผ้ากาสาพัศตร์
เป็นพระบารมี มิให้พระองค์บังเกิดความโลภหลงต่อโลก
ภายนอก พระทัยของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศคงทรงคิดแต่
เพียงว่า เมื่อกรมหมื่นเทพพิพิธผู้พี่พระองค์ทรงชิงชังออก

ผนวชเสียได้ ก็เท่ากับหมดสิ่งกีดขวางพระเนตรพระกรรณ
ภายในราชสำนักไป ในฐานะพระเชษฐาที่พระองค์ไม่ถูก
พระราชอาชญาภัย แต่กรมหมื่นเทพพิพิธกลับคิดวิตรอน
พระองค์โค่นราชบัลลังก์ รวมทั้งพระชีวิตของพระองค์ด้วย
ซึ่งเรียกว่าคิดกบฏต่อพระมหากษัตริย์อย่างร้ายแรง โดย
ไม่ไตร่ตรองให้รอบคอบเสียก่อนว่า การนำข้อปรึกษา
เข้าไปเพ็ดทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพรรษา ก็เท่ากับไป
บอกให้น้องฆ่าพี่ร่วมอุทร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพรรษาเป็น
ผู้กัณเอยและยอมเสียสละ เพื่อดุสมเด็จพระเชษฐาธิราชมา
แล้ว เป็นไปได้หรือจะยอมเห็นพ้องด้วย

ในที่สุดกรมหมื่นเทพพิพิธ ก็ถูกลงโทษสถานเบา
คือเนรเทศไปอยู่เกาะลังกา โทษสถานนี้กตวญสมเด็จพระ
พระอนุชาทรงขอพระราชทานไว้ก่อนแล้วว่าโปรดอย่าฆ่า

กรมหมื่นเทพพิพิธไปอยู่เกาะลังกา กล่าววาทำ
ความเดือดร้อนให้ทนนั่งต้องขับออกจากประเทศ กรม
หมื่นเทพพิพิธจะออกจากลังกาวด้วยวิธีใดก็ตาม ได้มาขึ้น
เรือที่เมืองมะริด แต่แล้วก็หนีพม่ามากับเจ้าเมืองทวาย

ในเวลานั้น พม่าเข้าเมืองทำการปล้นสะดมแบบกองโจร ทางกรุงศรีอยุธยาได้ส่งกองทัพออกไปปราบปราม ไปถึงเมืองเพชรบุรี พม่าได้ถอยหนีไปก่อนจะปะทะกัน แต่ได้ตัวกรมหมื่นเทพพิพิธ ทำนองจะมีหนังสือเข้ามากราบทูลก่อน สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้เอาตัวไปคุมขังไว้ที่เมืองเพชรบุรี มีข้อที่น่าสังเกตว่ากองทัพกองนั้น นอกจากพระยาพิพัฒน์โกษาเป็นผู้ควบคุมยังมีพระยาวชิรปราการ⁽¹⁾ กำกับกองทัพมาด้วย พม่ากองโจรต้องถอยหนีไป อาจเป็นเพราะเกรงกลัวบารมี และเป็นเวลาที่บุคคลสำคัญสองคนได้มาพบกัน ซึ่งแต่ละฝ่ายยังไม่ทราบอนาคตตนเอง

กรมหมื่นเทพพิพิธนั้นขอควรสรรเสริญว่า ทรงมีน้ำพระทัยรักชาติบ้านเมือง ด้วยพอทรงทราบว่าพม่าล้อมกรุง ก็มีความระแวงหวั่นเกรงว่าพม่าจะช่วยเหลือกรุงศรีอยุธยา แต่พระองค์ไม่มีแผนการรบที่จะเอาชนะชนะ พม่า พอพม่าแตกถอยหนีเอาแต่พระองค์รอด ทอดทรง

(1) ต่อมาเสด็จเสวยราชย์กรุงธนบุรี ทรงมีอำนาจมาก ถ้วยเป็นกษัตริย์นักรบที่เข้มแข็ง จึงถวายพระเกียรติของพระองค์ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

สมควรพรรคพวกเสียดกลางคัน พระอัครวิระจึงเป็นผู้นำ
 ที่ไม่ได้ สมกับที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงดำรัส
 ว่า “ตัวเจ้าหาบุญวาสนาบารมีมิได้ ไปอยู่ที่ใดก็พา
 พวกผู้คนที่นับถือพลอยพินาศฉิบหายกันไป” การตั้งฐานทัพ
 ที่เมืองปรางัน ก็ได้ทำให้ผู้คนล้มตายมิใช่น้อย แล้วหนี
 ไปตั้งหลักใหม่ที่เมืองพิมายอีก

ณ ที่เมืองพิมายเอง กรมหมื่นเทพพิพิธก็ได้พบ
 กับชายชาตินักสู้จริง ๆ ชายชาตินักสู้ผู้ไม่ยอมถอยหลัง
 ให้ข้าศึกแม้สักก้าวเดียว และเป็นบุคคลที่เคยพบกันที่
 เมืองเพชรบุรีมาแล้วด้วย เคยรู้จักกันแต่หลังจากมาอย่างด
 ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในครั้ง
 ได้มาพบกัน โดยกำพระชีวิตของกรมหมื่นเทพพิพิธไว้ใน
 อุ้งหัตถ์

กรมหมื่นเทพพิพิธมีความดีควรสรรเสริญนำพระทัย
 ในการทวงบ้านทวงเมือง แต่มีข้อเสียดอนผู้ก่ศัตรูเป็น
 มิตร ทั้ง ๆ ที่ศัตรูผู้นั้นเป็นเสนียดจัญไรของคนทั้งชาติ

กรมหมื่นเทพพิพิธดำเนินแผนการผิดพลาด นำตำหนิอย่าง
เอกอุ ซึ่งทำให้พระชีวิตของพระองค์ต้องวอดวายไปด้วย

พระนายกอง (สุก) แห่งค่ายโพธิ์สามต้น ถึงกับ
ไทยเราทุกคนก็ว่าได้ ยิ่งเคียดแค้นวิญญานมอญผู้น้อยมี
หยาบ แต่กรมหมื่นเทพพิพิธกลับปรารภนาตัวมาเป็นเครื่อง
มือการตบตีเป็นใหญ่ของพระองค์ กล่าวคือให้คนไปเกลี้ย
กล่อมให้ชนมารวมกันอยู่ที่พิมาย ตามแผนเพื่อจะใช้
ประโยชน์เป็นสองประการ

ประการแรกพระนายกองมีทั้งปัญญาสามารถและ
ฝีมือ พยายามอยู่ในบังคับบัญชามีความเกรงกลัว เมื่อมา
รวมกับพระองค์ได้แล้ว ก็จะใช้มือพระนายกองผู้นั้นบังคับ
กดขี่พวกชาวนครราชสีมาที่ไม่นิยมพระองค์ จำต้องหันมา
นิยมให้จงได้

ประการที่สอง กักเจ้าตากสิน⁽¹⁾ กำลังมีอำนาจ
มากสามารถต่อศึกต่าง ๆ ราบคาบหมด เมื่อได้พระนาย

(1) เจ้าตากสิน พระยศเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และ
ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า นอกจากเจ้าพระยาศรีสุรียงศรี
พระยามหามนตรี มีมอญมาถล่มฆ่าตายอีกคนหนึ่ง เป็นพม่าที่กรม
หมื่นเทพพิพิธเกลี้ยกล่อมมาเป็นกำลังสำคัญ

กองมาช่วยป้องกันต่อสู้ ความกังวลในเรื่องปราชัยจะ
ไม่มี

เวลานั้นบังเอิญกองทัพธนบุรี ยกกองทัพติดตาม
พระนายกองมา ด้วยเมือต่ายโพธิ์สามต้นได้พระนายกอง
พาทหารหลบหนีไปได้ จึงยกทัพติดตามเพื่อจะจับฆ่าให้ได้
กรมหมื่นเทพพิพิธครั้นทราบข่าวศึก ก็จัดส่งกำลังออกไป
ต้านทานทุกทาง กองทัพธนบุรียกขึ้นไปตีทัพพระยา
วรวงศาธิราช ซึ่งตั้งอยู่ที่ด่านขุนทดทัพหนึ่ง อีกทัพหนึ่ง
ยกขึ้นไปทางด้านจอหอเข้าตีทัพเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้
สำเร็จราชการเมืองพิมาย ทัพกรุงธนบุรีทั้งสองทัพตีได้
ชัยชนะ พระยาวรวงศาธิราชหนีไปทางแดนกัมพูชาแล้ว
สูญหายไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ พระยามหามนตรีถูก
จับตัวได้ให้ประหารชีวิต ผู้คนทั้งเมืองนครราชสีมาและ
เมืองพิมาย ล้มตายและแตกหนีไปมาก พอกรมหมื่น
เทพพิพิธรู้ว่าทัพแตกหนีเอาตัวหนีรอดเหมือนอย่างเดิม
แต่ครั้งนั้นทัพกรุงธนบุรีไม่ยอมให้หนีไปได้อย่างปลอดภัย ได้
ติดตามเอาตัวได้ที่เมืองเวียงจันทน์ พร้อมทั้งครอบครัว

กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในไทยรบพม่าว่า
 “ในครั้งนั้น ไม่ได้คิดอ่านที่จะรวบรวมกำลังต่อสู้ชาติ
 ประการใด สักแต่ได้ข่าวว่าพม่าจะยกมาทางไหนก็เกณฑ์
 กองทัพยกไปตักทางนั้น เพียงแต่จะสืบสวนให้ได้หลักฐาน
 มันคงเสียก่อนก็ไม่มี เอากำลังพลไปช่วยการเสียเปล่าๆ
 มากกว่าที่ได้อุตสาหกิจ”

เราท่านที่ได้เคยอ่าน “ไทยรบพม่า” หรือยังไม่มี
 โอกาสได้ศึกษาเรื่องราวที่ไทยเรารบกับพม่า นับตั้งแต่
 แผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช ถึงสิ้นสุดสงครามระหว่าง
 กันเมื่อปีพุทธศักราช 2428 เพราะพม่าเสียอิสรภาพแก่
 อังกฤษ จะประจักษ์ได้ในตอนนั้นว่า การที่สมเด็จพระ
 ยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวเช่นนั้น ก็เพราะชาติ
 ผู้บัญชาการรบที่สามารถ

การที่พม่าจะมาตีไทยเมื่อปีพุทธศักราช 2302 นั้น
 และทำให้พวกหัวนั้วติดกันวายเป็นทั้งกรุงศรีอยุธยา ก็เพราะ
 ผู้บัญชาการรบทำความบกพร่องให้มองเห็น ดังสมเด็จพระ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้นั่นเอง และจะมองเห็นชัดดังทรงบรรยายว่า

เหตุที่พม่าจะมาตีเมืองไทยคราวนี้ เดิมเมื่อพระเจ้าอลองพญาตีได้เมืองหงสาวดีแล้ว กลับขึ้นไปยังเมืองรัตนดิงค์ ประสงค์จะไปปราบปรามพวกกระแจะ ซึ่งมาบุกรุกเขตแดนพม่าข้างฝ่ายเหนือ ขณะนั้นทางเมืองมอญมีขุนนางมอญผู้หนึ่ง เคยเป็นแม่ทัพของพระยาหงสาวดีอยู่แต่ก่อน ยังหลบหลีกอยู่ได้ ครั้นเห็นได้ท่วงทีจึงคุมสมัครพรรคพวกเข้าปล้นเมืองสิริเยรมอันอยู่ปากน้ำเมืองหงสาวดีด้วยเมืองสิริเยรมเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศมีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ ชาวทราบถึงแม่ทัพพม่าที่อยู่ใกล้เคียงก็ยกกองทัพจะมาตีเอาเมืองสิริเยรมคืน พระยามอญเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติโดยสรวเร็วฉริ่งเคลื่อนหนีไปจากเมือง หมายว่าจะไปอาศัยอยู่ที่เมืองปอนดิเอร์อันเป็นเมืองชนของฝรั่งเศษในอินเดีย แต่เรือกำปั่นนั้นถูกพายุใหญ่พัดมาทางตะวันออก จึงแวะมาอาศัยซ่อมแซมในแดนไทยที่มีเมืองมะริดอันเป็นเมืองชนของเมืองตะนาวศรี

พม่ามีหนังสือมาถึงพระยาตะนาวศรีว่า พระยามอญนั้น
เป็นกบฏ ฝรั่งพาหนีมา ขอให้ไทยจับส่งไปให้ทั้งตัวคน
และเรือกำปั่นที่รับมานั้น ฝ่ายไทยตอบไปว่า เรือกำปั่น
ฝรั่งถูกพายุพัดมาขออาศัยซ่อมแซมที่เมืองมะริดไม่มีเหตุอัน
ใดที่จะจับกุมได้ ครั้นซ่อมแซมเสร็จแล้วก็ปล่อยให้ไป
ซึ่งว่ามีพวกกบฏคิดโทษมาในเรือด้วยนั้นก็หาทราบไม่
พระเจ้าอลองพญาได้ทราบ ก็ขัดเคืองไทยแต่ยังนิ่งอยู่
(ความทั้งนี้เป็นบันทึกจากจดหมายเหตุฝรั่ง)

ครั้นถึงฤดูแล้ง ปีเถาะพุทธศักราช 2302 พระเจ้า
อลองพญาลงมาฉลองพระเกศาที่เมืองร่างกุ้ง ซึ่งส่งให้
ลงมือปฏิสังขรณ์แต่เมื่อตเมืองได้ เมื่อการฉลองพระธาตุ
เสร็จแล้ว พระเจ้าอลองพญาให้มังระราชบุตรที่สอง กับ
มังชองนรธา ยกกองทัพมีจำนวนพลแปดพันลงมาตีเมือง
ทวายซึ่งยังตั้งแข็งเมืองอยู่ ครั้นตีได้เมืองทวายแล้ว มังระ
ทราบความว่า เรือกำปั่นพวกพ่อค้าพากันหนีจากเมือง
ทวายมาอาศัยอยู่ในแดนไทย ที่เมืองตะนาวศรีและเมือง
มะริดนั้นกำลังรพลไทยที่จะป้องกันรักษาหาไม่เท่าใด จึง

บอกความไปทูลพระเจ้าอลองพญาที่เมืองว้างกุ้ง พระเจ้า
อลองพญาเห็นได้ท่วงที ก็ยกขัณฑ์ไทยไม่ยอมส่งตัวพระยา
มอญกับเรือกำปั่นฝรั่งคืนให้ ชนอ้างว่าไทยทำให้เสีย
ทางไมตรี ส่งให้มังระยกกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรี
และเมืองมะริดทั้งสองเมือง กองทัพพม่ายกล่วงแดนไทย
เข้ามาครั้งนั้น จะเป็นด้วยเหตุใดไทยจึงมิได้ตระเตรียม
ต่อสู้หาปรากฏไม่ ได้ความแต่ว่าพม่าตีเมืองได้โดยง่ายทั้ง
เมืองตะนาวศรีและเมืองมะริด พม่าเองก็ประหลาดใจว่า
ไทยทำไมถึงอ่อนแอเช่นนั้น จึงเลยเป็นเหตุให้พม่ากำเริบ
คิดอยากจะลงตีหัวเมืองไทยต่อเข้ามา ในชั้นนั้นพม่าหาได้
ตั้งใจว่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาไม่

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อได้รับใบบอกพระยา
ตะนาวศรีว่า พม่าจะยกกองทัพมาตีเมืองตะนาวศรี เมือง
มะริด ทางกรุงศรีอยุธยาก็ก่ส่งการให้เกณฑ์กองทัพ พระราช
พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า 'ให้พระราชรองเมือง
ซึ่งได้ว่าที่พระยายมราช เป็นแม่ทัพถือพลสามพัน พระยา
เพชรบุรีเป็นกองหน้า พระยาราชบุรีเป็นยกกระบัตร พระ

สมุทฺทสงครามเป็นเกียกกาย พระอนบุรกับพระนทบุร
เป็นกองหลังยกไปรักษาเมืองมะริด แล้วให้พระยารัตนา
ธิเบศร์ซึ่งว่าที่จตุสดมภ์กรมวังคุมกองทัพจำนวนพลสองพัน
ยกหนุนไปอีกทัพหนึ่ง และครั้นนั้นขุนรอนปลัดชู กรมการ
เมืองวิเศษไชยชาญเป็นผู้วิญญาคม เข้ามาอาสาราชการ
สงคราม จึงโปรดให้คุมสมัครพรรคพวกรวมส่วยคนเป็น
กองอาทมาตไปในกองทัพพระยารัตนาธิเบศร์ด้วย

กองทัพพระยายมราช ยกไปไม่ทันจะรักษาเมือง
ตะนาวศรี เมืองมะริด พอข้ามแนวเขาบรรทัดออกไปถึง
ด่านสิงขร ก็ได้ความว่าเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เสีย
แก่พม่าแล้ว จึงตั้งอยู่ที่แก่งตมปลายแม่น้ำตะนาวศรี หวัง
จะรอกองทัพหนุน หรือจะบอกขอคำส่งอย่างไรก็ไม่ปรากฏ
ฝ่ายพม่าเตรียมจะยกกองทัพเข้ามาในหัวเมืองไทยอยู่แล้ว
ครั้นรู้ว่ากองทัพไทยไปตั้งอยู่ที่ปลายน้ำ มั้จะจึงให้มังฆ้อง
นรธายกเข้ามาตีกองทัพพระยายมราช กองทัพพระยา
ยมราชไม่ทันทันนักแตกพ่าย พม่าได้ใจก็ติดตามเข้ามา

ขณะนั้นพระยารัตนาธิเบศร์ตั้งอยู่ที่เมืองกุย ให้
ขุนรอนปลัดชูคุมกองอาทมาตลงไปตั้งสกัดอยู่ที่อำเภอหล้าขาว

อันเป็นที่แคบคับขันเห็นอประจวบศิริชนธ มีที่ราบเป็นทาง
เดินอยู่ริมทะเล แล้วมีภูเขาคือเทือกติดต่อกันไปถึงเขา
บรรทัด เป็นชัยภูมิต่อสู้ที่ได้เปรียบที่สุด และพม่าก็ได้ยก
มาถึงทันเวลาเข้าต่อสู้ ขุนรองปลัดชูเห็นได้ทักคุมกอง
อาทมาตออกโจมตี ไทยกับพม่ารบพุ่งกันด้วยอาวุธสั้น
ถึงตะลุมบอน พวกอาทมาตฆ่าฟันพม่าล้มตายลงเป็น
อันมาก ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาตรบกับพม่าตั้งแต่เช้า
ถึงเที่ยงวันก็ตึงกำลังลง พม่าหนุนกันมามากเข้า ล้อมจับ
ขุนรองปลัดชูได้ พวกกองอาทมาตก็แตกพ่ายยับเยิน พม่า
ไล่ลงทะเลจนฆ่าตายก็มาก พระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งตั้งอยู่
ที่เมืองกุย พอทราบว่ากองอาทมาตแตกก็ไม่รออยู่ต่อสู้
ข้าศึกรีบถอยทัพหนีมาเมืองเพชรบุรี พม่าไล่ตามมาโดย
ไม่มีผู้ใดต่อสู้กีดขวาง

และพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระยารัตนาธิเบศร์
ได้ทราบว่า กองทัพพระยาบมราชพ่ายแพ้แก่พม่าที่ปลายน้ำ
ตะนาวศรี ได้ส่งทหารไปช่วยหัวรัยคน คงเหลืออีกพันห้า
คงจะเห็นว่าทหารของตนมีไม่เพียงพอจะต่อสู้พม่าจะกระมัง

จึงหนีมาเสีย เปิดโอกาสให้พม่าฆ่าไล่ติดตามมาได้ถึง
เมืองเพชรบุรี

ในเวลานั้น พระเจ้าอลองพญาลงมาทอดพระเนตร
เมืองทวาย เมืองมะริด และเมืองตะนาวศรีที่ตใดใหม่
ครั้นทราบว่ากองทัพไทยรบพุ่งอ่อนแอแตกหนึ่งง่าย ๆ จึง
เกิดความคิดขึ้นในตอนนี้ว่า น่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา
ก็คงจะได้โดยไม่ยากนัก

จึงให้ตระเตรียมกองทัพเมืองตะนาวศรีนั้น ให้
มังระราชบุตรเป็นทัพหน้า พระเจ้าอลองพญาเป็นทัพหลวง
ยกตามเข้ามาทางด่านสิงขร แล้วสั่งให้ไปตระเตรียมเกณฑ์
ทัพทางเมืองมอญอีกสองทัพ สำหรับให้ยกเข้ามาใน
ภายหลัง

ฝ่ายเมืองกาญจนบุรีได้ยินกิตติศัพท์ว่า พม่าเกณฑ์
ทัพจะยกเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์คอกทางหนึ่ง ก็ม
โอบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา แสดงว่าทางกรุงศรีอยุธยา
รู้แล้วว่า พม่าเข้ามาทางด้านสิงขรแล้วยังเข้ามาทางด้าน
พระเจดีย์สามองค์ จึงให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล

ประมาณหมื่นหนึ่ง ให้พระยาอภัยมนตรีเป็นแม่ทัพยกไปตั้ง
ขัณฑ์ทัพอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี แล้วให้พระยาพระคลังคุม
กองทัพอีกกองทัพหนึ่ง มีจำนวนพลประมาณหนึ่งหมื่น
เช่นกัน ยกไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี ประสงค์จะให้เป็นกอง
หนุนทัพพระยาอภัยมนตรี และคอยต่อสู้ทัพพม่าที่จะยกมา
จากเมืองตะนาวศรีด้วย

ต่อมาเมืองกำแพงเพชรบอกลงมาอีกว่า ได้ข่าวว่า
พม่าจะยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา (ด่านแม่สอด) อีกทัพ
หนึ่ง ก็ให้เกณฑ์กองทัพให้เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นแม่ทัพ
ยกขึ้นไปคอยต่อสู้พม่าที่จะยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมานี้

เจ้าพระยาอภัยราชาผู้นี้เป็นผู้ที่ไต่รับแต่งตั้งใหม่
เพราะคนเก่าถูกลงโทษต้องหาเป็นกบฏ คราวเมื่อ
เนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปลังกา

ความจริงเป็นข่าวลือที่ตกเขา แล้วทางกรุง
ก็มิได้พิจารณาให้ถ่องแท้ พอบอกว่าข้าศึกมาทางด้านพระ
เจดีย์สามองค์ เมืองกาญจนบุรี ก็ส่งกองทัพไป บอกมา
อีกว่าข้าศึกมาทางด้านแม่ละเมา เมืองตาก ก็ส่งกองทัพ

ไปทางนั้นอีก ดังสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระยาตำรากรมราชนาถ
ทรงกล่าวว่า เสด็จลี้ภัยไปช่วยการเสียเปล่า ๆ ก็ด้วย
พม่ามิได้ยกมาจากเมืองพม่าโดยตรง ก่อตั้งพม่าจากเมือง
ตะนาวศรี จึงยกมาทางด่านสิงขร⁽¹⁾ เมืองประจวบคีรี
ขันธ์⁽²⁾ ทางเดียว ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระยาตำรา
กรมราชนาถทรงให้ทัศนะว่า “ดูเหมือนหนึ่งว่าครั้นนั้นถึงเมืองพม่า
พม่าได้เมืองตะนาวศรีแล้ว ที่ในกรุงฯ ก็จะไม่ได้อาศัยว่า
พม่าจะติดต่อเข้ามาอีก จะเพ่งมาอะระระรักษาเตรียมบ้าน
เมืองต่อเมื่อพม่าเข้ามาถึงเมืองกุย เมืองปราณ และบางที
จะยังเข้าใจว่า พม่าที่ยกเข้ามาทางเมืองกุย เมืองปราณ
เป็นแต่กองโจรหรือกองทัพน้อย ส่วนกองทัพใหญ่ว่าจะ
ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หรือด่านแม่ละเมา

(1) ปัจจุบันยังมีทางเดินผ่านข้ามช่องสิงขรไปเมืองมะริด ในประเทศ
พม่าตอนใต้ได้ (เมืองมะริดเป็นของสหภาพพม่า)

(2) เมืองประจวบคีรีขันธ์ เป็นทั้งชื่อเมืองเก่าแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา
และเมืองใหม่ของกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะตั้งอยู่บนที่เปลี่ยนแปลง
กันมาหลายครั้ง ครั้งสุดท้ายได้รวมเมืองต่าง ๆ ที่เรียกชื่อ
เป็นเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นเมืองประจวบคีรีขันธ์เพียง
เมืองเดียว เช่นเมืองปราณบุรี เมืองกุยบุรี เมืองบางนางรม
เมืองคลองวาฬ เมืองกำเนิดคนพลู

เหมือนอย่างทพม่าเคยยกมาเมื่อคราวก่อน ๆ จึงไปมั่วระว้าง
แต่สองทางนั้น”

สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานภาพ ทรงอธิบาย
ภูมิประเทศทางด้านสิงขรว่า ไม่แต่จะเป็นทางอ้อมค้อม
ห่างไกลอย่างเดียว ถ้าพม่าไม่ยกมาทางชายทะเลจะไม่มา
ทางนั้นเป็นอันขาด เพราะพม่าจะต้องข้ามเขาบรรทัด ซึ่ง
เป็นทางอันตราย เทือกเขาอยู่ข้างซ้าย ทะเลอยู่ข้างขวา
เหมือนต้องเดินตรงมาในตรอกในซอก หากทวนจึงจะถึง
เมืองเพชรบุรี ถ้าหากไทยเอากองทัพตามไปตั้งสกัด
อยู่ที่เมืองเพชรบุรีสกัดทัพหนึ่ง แล้วให้กองทัพเรือยกลงไป
วกหลังทางทะเล จะเลือกล้อมข้าศึกที่ตรงไหนก็ได้สะดวก
ตลอดระยะทางกันดารนั้น... พระเจ้าอลองพญาเคยมาครั้ง
หนึ่งก็ด้วยไม่รู้จักแผนที่เหมือนหลงเข้ามาในเงอหม้อไทยถ้า
เวลานั้นผู้บังคับบัญชาการศึกข้างฝ่ายไทยมีความสามารถ
อยู่บ้าง กองทัพพม่าก็คงปั่นป่วน แม้อย่างไรก็ไม่สามารถ
ล่วงเลยเมืองเพชรบุรีเข้ามาได้ คิดดูจึงน่าเสียดายนัก
เพราะพม่าหลงแล้ว ฝ่ายเรายิ่งหลงยิ่งกว่าพม่าเล่า กลายเป็น
พม่ายกกองทัพมาในทางที่ไทยมิได้เตรียมจะต่อสู้
จึงล่วงมาถึงเมืองราชบุรีได้สะดวกด้วยประการฉะนี้

พระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ พระเจ้าหงสาวดี
 บเรงนอง พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง หรือพระเจ้าอังวะ
 เมื่อมาทำศึกในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไม่เคย
 ปรากฏว่ายกเข้ามาทางด่านสิงขร แต่ถึงอย่างไรก็มีสถาน
 ที่ทางประวัติศาสตร์ เช่นเดียวกับด่านพระเจดีย์สามองค์
 และด่านแม่ละเมา อันเป็นช่องทางที่พม่าจะเข้ามาตีเมือง
 ไทยสมัยโบราณอยู่บ้าง เช่น บ้านค่ายและบ้านทัพมอญ
 ที่ยังตามบลเกาะหลัก เป็นที่ตั้งค่ายสู้รบพม่า และเป็น
 ตั้งของกองทัพมอญที่เคยยกมาตีเมืองนารัง (เมืองบางนา
 รมหรือเมืองบางนางรม) วังโตที่บ้านบึง ตำบลขี้กระได
 ก็เคยเป็นที่ตั้งค่ายสู้รบพม่า สิ่งที่น่าสนใจได้มีผู้ขุดพบลูกปืน
 โบราณยังหลงเหลืออยู่

ในครั้งนั้นไทยเราไม่ได้ยกทัพไปตั้งอยู่ที่เมืองเพชรบุรี
 แต่มุ่งกำลังพลประมาณสองหมื่นตั้งรบอยู่เพียงเมืองราชบุรี
 อาจเป็นกองทัพพระยาอภัยมนตรีถอยมาจากเมืองกาญจน
 บุรี แล้วมาสมทบกับกองทัพพระยาพระคลัง และกองทัพ
 ทนชนมาจากข้างใต้ ตั้งรวมกันอยู่ กองทัพมังฆ้องนรธา
 มาถึงก่อน ได้รับฟังเป็นสามารถ ไทยเข้าฟันพม่าล้มตาย
 ลงมาก กองทัพมังฆ้องนรธาจะแตกพ่ายอยู่แล้ว ก็

เผอิญมั่งระยยกมาทัน เข้าช่วยรบพุ่งระดมตีกองทัพไทย
ผลที่สุดไทยต้องพ่ายหนี

การที่กองทัพไทยพ่ายแพ้แก่พม่าที่เมืองราชบุรีนี้เอง
ได้เข้าช่วยญวณชาวกรุงศรีอยุธยา ถ้ากล่าวเปรียบเทียบใน
สมัยนั้น ก็คือหมดความเชื่อถือในรัฐบาล ข้าราชการประชุม
กันคิดจะไปทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรให้ลาผนวชมา
บริหารงานแผ่นดิน ในระหว่างเหตุการณ์คับขันนั้นเป็นเสี่ยง
เดียวทั้งหมด

เมื่อเป็นเช่นนี้ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงเกรงว่า
บ้านเมืองจะเกิดจลาจล พระองค์คงจะมีได้อยู่ในราช
สมบัติ จึงจำเป็นต้องรับสั่งให้ไปเชิญสมเด็จพระอนุชาลา
ผนวช แล้วมอบราชการให้ทรงบังคับบัญชาบริหารราชการ
ระหว่างที่ต่างพระองค์

เป็นอันว่ากรุงศรีอยุธยาอยู่ภายใต้พระเจ้านัดดิน
สองพระองค์ องค์หนึ่งทรงเป็นประธาน อีกองค์หนึ่ง
บริหารงานแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรผู้ทรงสงบอยู่
ณ วัดประตูโรงธรรม ก็ต้องมาใช้พระสติปัญญาปฏิบัติ
ระบบการปกครอง และบัญชาการศึกรบกับพม่าเต็มพระ
อำนาจ

การปฏิวัติจัดระบบการปกครอง ได้แก่อำนาจพระยาราชมนตรี นามเดิมเป็น กับหมื่นศรีสุรรักษ์ นามเดิมฉิม ๑ พระสนมเอกของสมเด็จพระเชษฐา ซึ่งเป็นตัวการให้ข้าราชการแตกความสามัคคี เอาตัวจำไว้ทั้งสองคน แล้วให้ปล่อยเจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช พระยาเพชรบุรี ซึ่งต้องเวณจำอยู่क्रमนั้นเทพพิพิณถูกเนรเทศไปลงกาให้พ้นโทษออกมารับราชการดังเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าพระยาอภัยราชาเป็นต้นบถของข้าราชการทั้งปวง จึงเป็นที่หวังได้ว่า เจ้าพระยาอภัยราชาจะเป็นตัวจักรสำคัญให้ข้าราชการทุกคนมีความรักใคร่สามัคคี มีใจแน่วแน่ต่อหน้าที่ราชการทุกตำแหน่ง ประสานงานในยามคับขันให้ลุล่วงไปด้วยดี

ส่วนการเตรียมรบกับพม่า เมื่อพม่าล่วงแดนจะเข้ามาใกล้พระนครเช่นนั้น ยังไม่ปรากฏว่ามี การเคลื่อนไหวทางแผนรบศึกในบ้านประการใด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้มีรับสั่งให้กวาดต้อนราษฎร ชนเลียบชายหาเข้าไว้ในกำแพงเมือง และกำแพงเมืองด้านเหนือตอนตรงกับพระราชวังกระษัตริย์ วัดนัก ทรงมีกระแสรับสั่งให้กองชนอีกแนวหนึ่งให้ห่างออกไป โดยขอให้ต่ำกว่ากำแพงเดิมเพื่อที่

จะได้ใช้ปืนยิงข้าศึกได้สองชั้น ให้เกณฑ์ผู้คนทำการก่อสร้างให้เร็วที่สุด จะได้ตั้งมั่นรับพม่าทันทั่วทั้ง

และได้ความว่า กองทัพเจ้าพระยาอภัยราชา (คนที่แต่งตั้งใหม่) ที่มีคำสั่งให้ยกไปทางด้านแม่ละเมา เมืองตาก คงจะสอดแนมได้แน่ๆ ไม่มีกองทัพพม่ายกเข้ามาเลย จึงขอคำสั่งยกทัพกลับคืน เมื่อมาถึงแล้ว ก็สั่งให้จัดทัพใหม่อีกทัพหนึ่ง กองปรด้วยไพร่พลสองหมื่น ให้เจ้าพระยามหาเสนาเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ให้พระยายมราช พระยารัตนาธิเบศร์ พระยาราชบงสรวร เป็นนายกองยกออกไปตั้งรับข้าศึกที่ตอแดนเมืองสุพรรณบุรี

กองทัพพระเจ้าอลองพญา กองทัพมังระราชบุตร และมังฆ้องนรธา หลังจากต่อสู้กองทัพไทยได้ชัยชนะที่เมืองราชบุรีแล้ว เมื่อรวบรวมพลเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ส่วนก็ยกต่อมาเมืองสุพรรณบุรี และประชุมพลอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรี ยังไม่เดินทัพลงเข้ามากรุงศรีอยุธยา เป็นเวลาพอสมควรพระเจ้าอู่ทองมหาราชทรงรับสั่งให้จัดทัพใหม่ และไปตั้งสกัดอยู่ริมแม่น้ำจันทราที่ทุ่งตาฉนวนเป็นหลายค่าย รอรับการรบพุ่งกับพม่า

แต่การรบพุ่งกันครั้ง ไทยต้องพ่ายแพ้ราชัยแก่พม่า เพราะพม่ามีกำลังทัพใหญ่ข้ามกำลังหนุนเพิ่มเติม ซึ่งยกมาบรรจบกันที่เมืองสุพรรณบุรีนั้น อาจเป็นทัพมอญสองทัพที่พระเจ้าอลองพญาส่งให้ยกตามเข้ามาก่อนที่พระเจ้าอลองพญาจะยกออกจากเมืองตะนาวศรี และให้เข้ามาทางด้านสังขรเช่นกัน ร่ายการรบพุ่งก็คือ

พอกองทัพมังระราชบุตร พระเจ้าอลองพญา และมังฆ้องนรธามาถึงแล้ว ครั้นเห็นค่ายไทยตั้งเรียงรายอยู่ก็ขับไล่ไพร่พลเข้ามาหวังจะบุกค่ายไทยให้แตก แต่ค่ายไทยที่ตั้งบนเนินมีลานาขวางหน้าไว้ พม่าต้องข้ามน้ำมาฝั่งไทยจึงจะโจมตีไทยได้ แต่เมื่อพม่ายกกำลังข้ามมากถูกทหารไทยใช้ปืนยิงกราดบาดเจ็บและตายเป็นอันมาก ต้องถอยกลับไป ไทยยังคงตั้งมั่นคุมเชิงอยู่ พอถึงทัพของพระเจ้าอลองพญายกตามมา แล้วรวมกองทัพทั้งหมดเข้าตีไทยอีกครั้ง โดยส่งพลหนุนเนื่องข้ามน้ำมาอย่างเดิม แต่พม่าครั้งนี้มีมากมายนัก ถึงจะโดนไทยใช้ปืนยิงกราดตายไปบ้าง ส่วนที่เหลือก็พยายามบุกเข้ามาอย่างมิลดละพม่าตรึงเข้าโอบตีค่ายไทยพร้อมกัน ไทยสู้ไม่ไหวก็แตกพ่าย พระยามหาเสนาถูกอาวุธข้าศึกตายในที่รบ

ส่วนไพร่พลถูกพม่าฆ่าฟันตายมิใช่น้อย ตัวนายที่รอดกลับมาได้คือพระยารัตนาธิเบศร์ พระยาราชบังศวร และพระยา
ยมราช แต่พระยายมราชบาดเจ็บสาหัส กลับมาถึง
กรุงศรีอยุธยาทนพิษบาดเจ็บไม่ไหวก็ตาย

พระเจ้าอลองพญาเมื่อได้ชัยชนะไทย ที่ทุ่งตาจาน
แล้วยกกองทัพติดตามไทยทันทีกองทัพไทยหนีเข้ากรุงศรีอยุธยา พระเจ้า
อลองพญาตั้งค่ายหลวงที่บ้านกุ่ม มังระและมังฆ้องนรธา
ตั้งค่ายที่โพธิ์สามต้น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรให้รักษ
หน้าที่บ่งกันไว้โดยรอบ และยังไม่มีความประสงค์ที่จะส่งกองทัพ
ออกไปรบพุ่งกับพม่า ณ ค่ายสองแห่งนั้น ต่อเมื่อขุนนาง
จีนผู้หนึ่งชื่อหลวงอภัยพิพัฒน์ พาพวกคนจีนบ้านนายกาย
มาขอรับอาสา ว่าจะไปตีพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น สมเด็จพระ
เจ้าอุทุมพรจึงโปรดฯ ให้จีนนี้พิทักษ์ ปลัดกรม
ตำรวจนำกำลังไปเป็นทัพหนุนด้วย แต่ทั้งกองอาสาจีน
และกองหนุนไทยได้แตกพ่ายมาด้วยกัน มังระให้ย้ายค่าย
มาตั้งใหม่ที่เพี้ยด แล้วให้มังฆ้องนรธาเป็นกองหน้ามา
ตั้งทิวตตามพิหาร ครั้นแล้วพม่าก็เที่ยวรบกวนไทยที่อยู่
นอกกำแพงพระราชวังออกไปมิได้เว้นแต่ละวัน และลาก
ปืนใหญ่ออกมานอกค่ายตั้งยิงเข้าไปในพระนคร เมื่อพม่า

ใช้ปืนใหญ่ยิงเข้ามาเช่นนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจึงทรง
ช้างพระที่นั่งเสด็จไปบัญชาการศึก ให้เจ้าหน้าที่ยิงปืนบ้อม
ตอบโต้ออกไปบ้าง พม่าลากปืนออกมายิงอยู่ทั้งวัน พอล้ำ
ก็เลิกกลับเข้าค่าย

วันหนึ่งพม่ายกไพร่พลและลากปืนใหญ่มาที่บริเวณ
วัดหัตถาวาสและวัดพระเมรุ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กันทางฝั่งแม่น้ำ
ลพบุรีและริมคลองสระบัวตรงข้ามกับพระราชวังด้านเหนือ
วันนั้นพม่าบุกหนัก ยิ่งเข้าไปในพระราชวังถึงกลางวัน
กลางคืน เพราะพระเจ้าอลองพญาบัญชาการยิงเอง ปืน
ใหญ่ยิงถูกสิ่งก่อสร้างทำลายและถูกผู้คนตาย ทั้งยังยิง
ไปถูกยอดพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์หักทำลายลงอีก แต่
ครั้นพอรุ่งเช้าพม่ากลับถอนค่ายเลิกทัพกลับไปโดยปัจจุบัน
ทันด่วน โดยไม่มีเหตุผลอันใดที่ไทยจะคาดคะเนได้ ถ้าไทย
ในครั้งนั้นมก้างเข้มแข็ง ระวังกองทัพออกติดตามตีตะลุย
ทั้งตำบล พม่าคงจะต้องพินาศยับเยิน แล้วไทยยังได้ข้อ
ว่าได้กำชัยชนะไว้ในกำมืออย่างไม่มีปัญหา เข้าใจว่าไทย
ในเวลานั้นมีนงอย่างมากทีเดียว พอได้สติยกทัพออก
ติดตามพม่าก็ล่องเมืองตากออกไปเสียแล้ว กองทัพพม่า
กลับทางนี้เพื่อไปออกด่านแม่ละเมาเข้าเขตพม่า กลับเมือง

รัตนสิงค์ กองทัพไทยรุดตามไปถึงเมืองตากก็ยังตามไม่ทัน
ทัพพม่า ต้องกลับมาโดยบ่วยการ

เพ็งจะมารู้ทีหลังว่า การทัพมารีบร้อนยกทัพกลับ
เพราะพระเจ้าอลองพญาประชวรหนัก เนื่องจากจุดปืน
ใหญ่เองในวันนั้น แล้วปืนแตกถูกพระองค์บาดเจ็บสาหัส
แม้ปืนใหญ่ที่ใช้ยิงไทยก็เอาไปไม่ได้ ผังไว้ทบริเวณค่าย
ต่อมาภายหลังไทยชดพบหลายสิบกระบอก การที่ไทยไม่
กล้ายกไพร่พลออกติดตามเวลานั้น เข้าใจว่าเป็นกลอุบาย
ของพม่าเกรงถล่มเสียที พระเจ้าอู่หมพม่าเสียพระทัย
ภายหลังเมื่อทรงทราบความจริง ทรงทราบว่าพระเจ้า
อลองพญาได้สิ้นพระชนมทิแดนเมืองตากนั้นเอง

พม่าเลิกราการรบพุ่งกับไทยในครั้งนั้น เพราะด้วย
จอมทัพเป็นเหตุ แต่พม่าก็ได้มาก่อกรรมทำชั่วญ์ให้แก่ไทย
อันควรจดจำความโหดร้ายทารุณ โดยที่พระราชพงศาวดาร
ฉบับพระราชหัตถเลขาได้กล่าวไว้ว่า “บรรดาครอบครัว
ชายหญิงซึ่งอยู่บนบก ก็ถูกพม่าจับผูกมัดแล้วฆ่าฟันตาย
เป็นกองๆ ท่อยเรือแออัดกันทั้งแม่น้ำ พม่าก็ใช้เรือไล่
ฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก แล้วเผากำปั่นใหญ่น้อยทิ้งปวง
เสียสิ้น ชากศพลอยเต็มทั้งแม่น้ำจนน้ำกินไม่ได้” นี่ไทย

ยังไม่ถึงกับแพ้สงคราม เพียงแต่พม่าลวงล้าเข้ามาตั้งค่าย
ไว้บนใหญ่ยิงพระนคร พม่ายังทำกับชาวบ้านชาวเมือง
ที่ไม่ได้กำลังต่อสู้อย่างโรมันยุทธม

ไทยด้วยกันในเวลานั้นจะคิดถึงข้อหรือเปล่าทราบ
ไม่ได้ นอกจากพม่าเลิกราวกับไทยก็โล่งใจไปตามกัน
แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพร มิได้ทรงตั้งอยู่ในความประมาท
ให้ตั้งมือซ่อมแปลงซ่อมปราการ และสำรวจตรวจตราหา
เครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์มาเพิ่มเติมไว้ เมื่อเรือสินค้าฝรั่งเข้า
มาเสนอขายปืนก็โปรด ฯ ให้กรมพระคลังสินค้าของหลวง
จัดการแลกเปลี่ยนซื้อขายแบบฉบับการซื้อขายตามโบราณ
ที่ได้เคยกระทำกันมานั้น

แต่ข้าราชการกรุงศรีอยุธยาในยุคนี้สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวมพรทรงรู้สึกว่าการปกครองลำบากยากยิ่ง ด้วยมีอำนาจ
สองอำนาจอยู่ด้วยกัน พึงง่าย ๆ ว่ามีพระมหากษัตริย์สอง
พระองค์ แต่ผิดกันไกลกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับ
สมเด็จพระเอกาทศรถที่ทรงร่วมปกครองคนทั้งแผ่นดินได้ทั้ง
หมด ทั้งมีความจงรักภักดีและยอเกรง ข้าราชการในยุค
นี้ พอมียุคมาถึงบ้านเมืองก็กลมเกลียวกันดี ครั้นหาภัยจาก
ข้าศึกศัตรูมิได้แล้ว ก็เริ่มแตกแยกสามัคคีกันอีก เริ่มตั้ง

สมควรพรรคพวกคนละข้างคนละฝ่าย ข้าราชการที่ไม่เข้า
ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมร ก็คิดกิดกันพระองค์ออกไปเสีย
เพื่อหาอำนาจตั้งเก่า ด้วยการยุยงส่งเสริมนานาประการที่
สามารถทำให้สมเด็จพระเชษฐาธิราชกลางแจ้งสมเด็จพระราช
อนาได้ คนพวกนั้นเห็นแก่ตัวเอง ไม่ได้เห็นแก่แผ่นดิน
เป็นใหญ่

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เคยทรงประณาม
พระราชโอรสองค์ใหญ่ อันประสูติแต่พระพันวสาน้อยว่า
โศกเขลาหาสติปัญญาและความเพียรมิได้ ก็คนที่ไม่มี
สติปัญญาดี ย่อมหยาบเขื่อพังคั้นเบาห่วยเป็นธรรมดา
ประการสำคัญความเป็นพระมหากษัตริย์ ผู้ใดจะขยอแย้ง
จากพระองค์มิได้เป็นอันขาด แต่การที่พระองค์ทรงขยอแย้ง
ได้จากสมเด็จพระราชอนา ถือเป็นการชนะพระทัยที่สม
พระราชปรารภนา ก็แหละข้าราชการที่สนิทชิดเชื้อได้
ละของถือดีพระบาทจะเพ็ดทูลประการใด ทำให้พระองค์ทรง
พระราชวินิจฉัยไปในทางที่ไม่เป็นมงคลเสียแล้ว ซึ่งใน
พระราชพงศาวดารกล่าวแต่เพียงว่า

“อยู่มาวันหนึ่งเพลากลางคืน มีพระราชโองการ
ให้หาพระอนาธิราช เข้าเฝ้าถึงข้างใน ครั้นเสด็จเข้าไป

ทอดพระเนตรเห็นพระเจ้าฟ ถอดพระแสงดาบพาดพระเพลา
อยู่ ก็เข้าพระทัยว่าทรงรังเกียจจะทำร้าย มิให้อยู่ใน
ชวรवास จึงเสด็จกลับออกมาททางหน้า ครั้นถึง ณ เดือน
แปดข้างขึ้น จึงเสด็จลงเรือพระที่นั่งออกไป ณ วัดโพธิ์ทอง
คำหยาด ทรงผนวชแล้วเสด็จกลับเข้ามาอยู่ ณ วัดประตู่
ดังแต่ก่อน”

สมเด็จพระ ย กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าว
ไว้ในไทยรบพม่าว่า “ครั้งนั้นข้าราชการที่เข้ากับสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวมร ก็เห็นจะตามเสด็จออกบวชเสียด้วย
เป็นอันมาก ราชการบ้านเมืองก็กลับหันลงหาทางเสื่อม
ทรามตามอย่างแต่ก่อน แต่รอดด้วยพม่ากำลังรบพุ่ง
ปราบปรามกันเองวุ่นวายอยู่ ทางเมืองไทยจึงได้สงบศึก
อยู่หลายปี”

ทรงนเอนงด้วยพระเจ้าอลองพญาสันพระชนม์ลงไป
แล้ว ก็เริ่มเกิดกบฏ มังฆองนรธาที่มตไทยก็ตั้งตัวเป็น
กบฏยกกองทัพยกมาตีไทยแยกทางไปเมืองอังวะยึดครอง
เมืองอังวะไว้ในกำมือ เมืองพม่ารวมัญอีกหลายเมือง
เป็นจลาจล ถ้าวราชบุตรองค์ใหญ่ของพระเจ้าอลองพญา
ปราบไม่ได้ แดนพม่าคงวุ่นวายไม่มีที่สิ้นสุด

สมเด็จพระเจ้าอู่ทอง พระองค์ได้เสด็จไปที่เมืองวิเศษไชยชาญ^(๑) แล้วโปรดฯ ให้สร้างพระตำหนักชนตำหนักหนึ่ง ณ ที่บ้านคำหยาด ใกล้วัดโพธิ์ทอง แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ^(๒) เรียกว่าตึกพระตำหนักคำหยาด^(๓)

และสมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงเห็นว่า ถ้าหากพระองค์ครองพระราชอำนาจแล้วประทับอยู่ที่พระตำหนักพร้อมด้วยข้าราชการทั้งรักภักดีอยู่ตลอดไป นานวันเข้าจะมีเรื่องราวอันไม่สู้ดีเข้าพระกรรณสมเด็จพระเชษฐา เพราะพวกข้าราชการทักแหย่เปิดทุกทั้งหลายเหล่านั้นมีตมร้ายจะหาว่าพระองค์ตั้งสองสมเด็จพระศรีนครินทร์พระราชนัดดา ซึ่งเคยเป็นสนิทกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพระราชบิดา ทรงพระราชทานให้โดยชอบธรรมราชภัยจะมาถึงพระองค์เป็นแน่

-
- (๑) ท้องที่อ่างทองปัจจุบัน อาณาเขตติดต่อกับพระนครศรีอยุธยา
 (๒) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยเสด็จไปทอดพระเนตรรับสั่งว่า ควรที่ทางการบ้านเมืองจะรักษาให้คงไว้ด้วยเป็นของเก่า

จึงตัดสินใจพระทัยผนวชออกครองหนง วัดโพธิ์ทอง บรรดาข้าราชการบริพารที่ติดตามก็พากันบวชโดยเสด็จด้วยกันทุกคน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมรณแล้ว ก็เสด็จมาจำพรรษาอยู่ที่วัดประตูโรงธรรมที่เคยประทับเดิม เข้าใจว่าพวกข้าราชการที่บวชด้วย ได้ตามเสด็จมาอยู่ที่วัดประตูโรงธรรมกับพระองค์ แต่คงจะค่อย ๆ หายยกลงมา ถึงฤดูร้อนมักจะเสด็จไปทรงพักที่พระตำหนักนั้น ทำให้เข้าใจได้เป็นสองสถานว่า สถานหนึ่งทรงสร้างพระตำหนักอยู่ในบริเวณวัดโพธิ์ทอง เมื่อผนวชแล้วทรงประทับอยู่ที่นั่น อีกสถานหนึ่งสร้างแล้วถวายเป็นของสงฆ์แต่เป็นพระตำหนักส่วนพระองค์สำหรับเสด็จประทับชั่วคราว หลังจากเสด็จมาอยู่ที่วัดประตูโรงธรรม แต่ความในงานฉลองยี่สิบห้าพุทธศตวรรษ (จังหวัดอ่างทอง) กล่าวถึงเรื่องราวโบราณสถานและโบราณวัตถุว่า

“วัดโพธิ์ทอง อยู่ในตำบลคำหยาด อำเภอโพธิ์ทอง เป็นวัดที่เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต (ขุนหลวงหาวัด) ทรงผนวชและได้ทรงสร้างพระตำหนัก เรียกว่า ตึกพระตำหนักคำหยาด เดิมเป็นตึกว่างเปล่าแต่ผนัง” เป็นตึกก่อด้วยอิฐถือปูนนับเนื่องในโบราณสถานสำคัญของชาติ

และความสำคัญของวัดโพธิ์ทอง สถานที่เคยทรงผนวชของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมร เช่นเดียวกับวัดจุฬามณี เมือง พินธุโลก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงผนวช พร้อม ทั้งพระตำหนักที่ประทับเหลือปรากฏอยู่เช่นกัน

นอกจากความสำคัญของวัดโพธิ์ทอง แขวงเมือง วิเศษไชยชาญ ยังมีวัดป่าโมกข์ (วัดตลาดเดิม) เป็นที่ ประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เคยเสด็จเข้าสักการบูชาก่อนยกกองทัพไปกระทำยุทธหัตถี กับพระมหาอุปราชาแม่ทัพพม่า วัดขุนอินทประมูล เป็น ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์เช่นกัน และวัดไชโย เป็น ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากร ในเทศกาลนมัสการพระ พุทธรูปทั้งสามแห่งนี้ ชาวไทยและจีนได้ไปกราบไหว้กัน คบคอง

กล่าวถึงเกียรติยศของเมือง ในปีพุทธศักราช 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทาน พระแสงราชศัสตราวุธไว้เป็นเกียรติยศประจำเมือง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมรหรือขุนหลวงหาวัด พระ ราชประวัติได้เริ่มมีบทบาทอีกครั้งหนึ่ง เมื่อกรุงศรีอยุธยา

ได้รับความทายนะ พระองค์ได้ถูกจับกุมเป็นเชลยของพม่า
เสด็จประทับอยู่ ณ ต่างแดน

เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิต หรือสมเด็จพระเจ้า
อู่หมพว ทรงได้รับพระราชพิธีราชาภิเษกตามโบราณราช
ประเพณี เป็นแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 นับเนื่อง
เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 32 แห่งกรุงศรีอยุธยา
ราชธานี ครองราชสมบัติยังไม่ทันจะจัดระเบียบการ
ปกครองให้เรียบร้อย ก็ต้องสละราชสมบัติให้สมเด็จพระ
เชษฐาธิราชความปราวณจะเป็นกษัตริย์ สืบครองต่อจาก
สมเด็จพระราชบิดา โดยถือว่าพระองค์เป็นใหญ่กว่าสมเด็จพระ
เจ้าอู่หมพวราชอนุชา แต่ครั้นสมเด็จพระเจ้าอู่หมพว
เสด็จออกผนวช เพื่อหาความสงบสุขในผ้ากาสาวพัสตร์
เมอมศกพมามาร่วม ทั้งเกรงว่าการศึกภายนอกประดัง
ภายในจะเกิดจลาจล เพราะผู้บัญชาการรบไม่มอบความ
ไว้วางใจให้พระราชวาระฐิ์ได้รับความอบอุ่น สมเด็จพระ
เจ้าอู่หมพว กษัตริย์นอกราชสมบัติ จึงต้องได้รับคำ
อัญเชิญลาผนวชออกมาบริหารการแผ่นดินในระหว่างศึก
อีกครั้งหนึ่ง ครั้นศกพม่าเลิกรากลบไป พระองค์ก็ไม่
เป็นทพงประสงค์ของสมเด็จพระเชษฐา ต้องกลับไปผนวช
อีกเป็นวาระที่สอง

ครั้นศึกพม่าทวนกลับมาเมื่อครั้งมั่งระเป็น กษัตริย์ สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงบัญชาการศึกเอง คงจะนึกเลอะอาย พระทัยที่จะอัญเชิญราชอนุชาให้ลาผนวชมาบัญชาการรบ เป็นครั้งที่สอง ในที่สุดสมเด็จพระเชษฐาพระองค์เดียว มิใช่จะต้องกล่าวถึงผู้อื่น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็ต้องเสด็จไปเป็นเชลยของพม่าด้วยเครื่องนุ่งห่มสมณเพศ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองพม่าแล้ว พระเจ้ามั่งระได้ให้สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวช ประทับอยู่ที่ตำหนัก ณ เมืองจักกาย ตรงหน้าเมืองฮังวะ ซึ่งมีเจ้านายและข้าราชการที่ถูกจับเป็นเชลย ประทับและอยู่อาศัยอีกหลายพระองค์ และอีกหลายคน

การที่พม่ารวบรวมเอาเชลยมาไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน เช่นนี้เกี่ยวกับการควบคุม และยังมีเชลยไทยหมอกเป็นจำนวนหมื่น ๆ ซึ่งอยู่ในอาณัติของพม่า ต้องได้รับความลำบากยากแค้นเพียงไรพม่าไม่คำนึงถึง พม่ามุ่งจะดูสนใจอยู่ที่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร บรรดาเจ้านายและข้าราชการที่รวบรวมไว้ในตำหนักนั้นเท่านั้น เพราะถือว่าเป็นบุคคลที่จะทำประโยชน์ให้แก่พม่าได้ เมื่อพม่าเสร็จศึกบ้านเมืองสงบราบคาบด้วยการแสวงอำนาจความเป็นใหญ่ของ

ตน นั่นคือจะให้คนไทยเหล่านั้นเป็นประโยชน์ในทางพงศาว
 ตารและแบบแผนราชประเพณี อันเป็นสิ่งจำเป็นที่ราช
 สำนักจะพึงศึกษาและจดบันทึกไว้ การที่เรารู้เรื่องพม่า
 เขมร มอญ ญวน ลาว แต่เบื่องโน้นมา ก็เพราะแต่ละ
 ชาติได้บันทึกหรือจดหมายเหตุไว้ประจำชาติ แต่แปลกที่ว่า
 พม่าสนใจแบบแผนราชประเพณีของกรุงศรีอยุธยาโดยวิธี
 ให้คนไทยที่ถูกเป็นเชลยเล่าให้ฟัง ดังนั้น จึงเกิดมีคำให้
 การของขุนหลวงหาวัด และอีกเรื่องหนึ่ง คือคำให้การชาว
 กรุงเก่า อันสืบเนื่องจากคำให้การของสมเด็จพระเจ้าอู่หม
 พร หรือขุนหลวงหาวัด และคำให้การของข้าราชการอีก
 จำนวนหนึ่งขึ้นมา แต่คำให้การทั้งสองนี้ สมเด็จพระบรม
 พระยาดำรงราชานุภาพทรงให้คำอธิบายไว้อย่างดี

ความจริงการสอบถามเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหา
 ษัตริย์ บุคคลสำคัญของชาติ แบบแผนประเพณีของแต่ละ
 ชาติทั้งพม่าและไทยก็ได้เคยปฏิบัติเรียกว่าเป็นประเพณีกัน
 มาก่อนแล้ว โดยอาศัยสอบถามบุคคลที่ควรเชื่อถือได้จาก
 คนต่างชาติที่เข้ามาในดินแดนของตน แล้วจดหมายเหตุ
 บันทึกไว้ บางทีก็อาศัยการศึกษาใกล้ชิด เช่นฝรั่งชาว
 มาอยู่เมืองไทยในครั้งกระโน้นเป็นต้น ที่จดหมายเหตุ

ความเป็นมาที่สำคัญ ๆ ของไทยไว้ แต่ถ้าเป็นระหว่างศึกสงคราม ถ้าฝ่ายใดจับฝ่ายตรงข้ามได้ นำมาซักไซ้ไต่ถาม เรียกว่าคำให้การของเชลยศึก เช่นไทยจับพม่าได้ ถามถึง กองทัพ ทดทั้งทัพ ตัวนายทัพ และอะไรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น การถามเชลยศึกเช่นนี้เรียกว่าสืบบังคับถาม ผู้ที่รักตัวกลัวตายอาจจะบอกความจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง ขอแต่ว่าคำให้การของตนทำให้ชีวิตรอดพ้นจากการถูกฆ่าก็แล้วกัน เพราะในระหว่างสงครามเป็นเวลาของหน้าสู้หน้าขวาน

สมเด็จพระเจ้าอู่ทองหรือขุนหลวงหาวัด ถูกจับเป็นเชลยเมื่อไทยแพ้สงครามแล้ว การถามเอาเรื่องเอาราวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ แบบแผนชนบราชประเพณี ในฐานะที่พระองค์เคยดำรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยมาแล้ว อาจจะต้องถูกพม่าสืบบังคับถามโดยใช้อำนาจบ้าง เมื่อพระองค์ต้องตกเป็นเชลยสงคราม แต่เมื่อเวลาล่วงมาเราก็ได้ประโยชน์จากพระองค์ คือเป็นเอกสารสำคัญในเรื่องราวพงศาวดารไทย เป็นหลักฐานศึกษามาถึงบัดนี้ ถ้าไม่เกิดจากคำให้การของพระองค์ไว้กับพม่า นักศึกษาค้นคว้ายากที่จะสอบสวนหาหลักฐานข้อเท็จจริงเทียบเคียง

รวมทั้งคำให้การชาวกรุงเก่า และพระราชพงศาวดาร
กรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ เป็นต้น

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาได้ถูกเชิญตัวไป
พม่าสองพระองค์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิถูกเชิญเมื่อ
ไทยยอมทำสัญญาสงบศึก แล้วพม่าเรียกข้อตกลง
ตามสัญญาต่าง ๆ รวมทั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้อง
สละราชสมบัติเสด็จไปอยู่เมืองพม่าด้วย กรุงศรีอยุธยายัง
เป็นอิสระ พระเจ้าหงสาวดีบงบอง ทำวงสร้างตึกหนัก
อย่างพระราชมนเทียรให้เป็นที่พักพิง ยกย่องพระเกียรติ
อยู่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงมีโอกาสกลับมาสวรรคต
ที่กรุงศรีอยุธยาได้

แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไม่มีโอกาสจะได้เสด็จ
กลับทั้ง ๆ ที่กรุงศรีอยุธยาได้รับความหายนะไม่ถึงขอบบี่
ต้องเสด็จสวรรคตที่เมืองพม่านั้นเอง สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ใน “เที่ยวเมืองพม่า” ว่า

“การไปเที่ยวดูราชอาณาจักรนั้น เมื่อกลับมาถึง
เมืองนั้น มารู้อีกว่าเสียทีไปเสียอย่างหนึ่ง ด้วยได้เคย
ทราบแต่ในรัชกาลที่ 5 ว่าเขาพบที่บรรพบุรุษพระบรมอัฐิพระ
เจ้าแผ่นดินสยาม (คือพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ หรือที่เรามากเรียก

กันว่าชนหลวงหาว่า) ซึ่งไปสวรรคตในเมืองพม่า อัน
 เชื้อใจว่าทบวรพระบรมอัฐินคงเป็นพระเจดีย์ มีจารึก
 และสร้างไว้ที่เมืองอังวะ เพราะเมืองอังวะเป็นราชธานีอยู่
 ในเวลาที่พม่ากวาดไทยไปครั้งเสียพระนครศรีอยุธยา
 ข้าพเจ้าไปครั้งนั้น หมายจะพยายามไปบูชาพระเจดีย์องค์นั้น
 ด้วย ได้สืบถามตงแต่ที่เมืองย่างกุ้งไปจนถึงเมืองมณฑล
 ก็ไม่พบผู้รู้ความพระเจดีย์เช่นนั้น ทั้งพวกกรมตำรวจโบราณ
 คดกยณนินว่าที่เมืองอังวะเขาตรวจแล้วไม่มีเป็นแน่ ก็เลย
 ทอดธุระ ครั้นกลับมาถึงเมืองบิ๊นัง ไปเปิดหนังสือพระราช
 พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา จึงได้ความว่า พม่า
 ให้ไทยที่กวาดไปครั้งนั้น ตงบ้านเรือนอยู่ที่เมืองจักกาย
 (คือเมืองสะแก) ชนหลวงหาว่าคงไปสวรรคตและบรรจุ
 พระบรมอัฐิไว้ที่เมืองสะแก ในเมืองนั้นพระเจดีย์ยังมีมาก
 ถ้าวัดเสียก่อนเมื่อไปถึงเมืองสะแกถามหาเจดีย์ “โยเดีย”
 ก็น่าจะพบพระเจดีย์ทบวรพระบรมอัฐิชนหลวงหาว่าสม
 ประสงค์ แต่มารู้เมื่อสนโอกาสเสียแล้วก็จนใจ” ความ
 ก็ได้แต่เพียงว่า สมเด็จพระเจ้าอู่ทองพรเสด็จสวรรคตที่
 เมืองพม่าแน่ แต่พระบรมอัฐิอาจจะอยู่ที่เมืองจักกาย (หรือ
 เมืองสะแก) หรือที่แห่งใดแห่งหนึ่งที่เมืองพม่า

เนื่องในสถาบันพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ประเสริฐพระองค์หนึ่งครองราชย์ ณ กรุงศรีอยุธยาเป็นอันดับที่ 31 ซึ่งต่อมาพระราชโอรสได้สืบทอดครองราชย์ถึงสองพระองค์ แต่ราชวงศ์บ้านพลพุดมกรรมอย่างหนึ่ง เพราะต้องสิ้นสุดการสืบราชวงศ์แต่เพียงเท่านั้น ราชวงศ์ทรงชายหญิงต้องกระจัดพลัดพรากไปตามกัน อันเคราะห์กรรมที่ตกทอดมาเพราะไร้พระบารมีของพระองค์เป็นที่พึง สดที่ทะเลสาบสังขะได้ ถ้าโทษคำสาปแช่งที่พระองค์กล่าวไว้แก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี (สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ) ก็ต้องค้นหากรณีอื่นในส่วนพระองค์ของเจ้าฟ้าพระราชโอรสพระองค์ประกอบด้วย นักประวัติศาสตร์บางท่านกล่าวว่า เพราะเหตุขาดบ้านเมืองให้เป็นไป สดที่พระสยามเทวาธิราชเจ้าจะปกป้องคุ้มครอง

พระคุณงามความดีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทั้งในขณะที่ยังดำรงพระยศสมเด็จพระอนุชาธิราช พระมหาอุปราช ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ และเมื่อเสด็จเสวยราชสมบัติแล้ว พระราชกิจที่ทรงทำนานาประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ โดยเฉพาะในด้านทำนุ

บำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง นับเป็นตัวอย่างอันดีที่
ชาวต่างประเทศยกย่องสรรเสริญอย่างยิ่ง อันความเจริญ
รุ่งเรืองในด้านพระศาสนา ถ้าไม่ประจักษ์ตาแก่ราชทูต
ลังกาที่เข้ามาพิสูจน์ก่อนถวายราชสาส์นแล้ว ใครจะ
เป็นตราปรากฏว่า ในรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงทำคุณ
ประโยชน์อย่างมหาศาล ให้แก่ชาติอื่นด้วยการส่งพระสงฆ์
ไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา มีชื่อว่าพระสงฆ์สยามวงศ์
ในลังกาทวีป ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ที่พระองค์ทำให้
ประเทศลังกาฟื้นขึ้นมาใหม่ด้วยการประดิษฐานพระพุทธ
ศาสนา อันนับเป็นจุดสุดยอดแห่งหลักชัยที่เป็นพระราช
กิจสำคัญก่อนพระองค์จะเสด็จสวรรคต และเมื่อพระองค์
เสด็จสวรรคตไปแล้ว พระวิญญูญาณของพระองค์หากทรง
ทราบได้ด้วยวิถีทางใด ๆ ย่อมเป็นพระปิติโสมนัสอย่างหา
ที่เปรียบมิได้ ในผลงานของพระองค์หรือพระราชกิจอัน
ใหญ่หลวงได้สำเร็จสมพระราชปรารภนา ตัวแทนของ
พระอุปาลิมหาเถระคือ พระสังฆราชสรณังกรได้ทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองในลังกา เปรียบเสมือน
พระอุปาลิมหาเถระ เป็นตัวแทนของพระองค์ไปทำความ
เจริญรุ่งเรืองทางพระศาสนาที่ประเทศนั้น โดยพระองค์
เสด็จไปดำรงไว้เอง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงมีพระราช
ศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศล ทางด้านพระศาสนาเป็นต่ง
ตั้งนั้นดวงพระวิญญาณของพระองค์ จะสถิตเสถียรอยู่ ณ
ที่ได้ก็ตาม ด้วยคติทางพุทธศาสนา ผลบุญในพระราชกุศล
นั้น ๆ ย่อมเสริมส่งให้ดวงพระวิญญาณของพระองค์ ทรง
มีแต่บรมสุขทุกทิวาราตรี ไม่ว่าจะเสด็จสถิตเสถียรอยู่ ณ
แห่งใด เมื่ออยู่ในราชสมบัติก็ทรงให้ความร่มเกล้าแก่
พสกนิกรทุกชาติทุกภาษา ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์
แผ่นดินไทย ครั้นเสด็จจากไปย่อมเป็นที่รักอาลัยทวหน้า

โดยเฉพาะชาวไทยในร่มเกล้าของพระองค์สมัยนั้น
มีความเป็นอยู่เป็นปกติสุข เป็นยุคสมัยที่โดยเสด็จพระราช
กุศลตามประเพณีของชาวบ้านอันต้องด้วยพระราชนิยม
ถ้าพระองค์ยังไม่เสด็จสวรรคตด้วยพระชราภาพ อยู่ต่อ
มาอีกสักเก้าปี ถึงปีพุทธศักราช 2310 ปราสาทราชวัง
วัดวาอาราม ที่พระองค์ทรงพระราชอุทิศสาธุบูชา
ปฏิสังขรณ์ไว้จะมีสภาพต่งๆ

